KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

letnik 42 št. 2 leto 1994

C II 130310

UDK 949.712(-2)(05)
UDC
ISSN 0023-4923

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

XLII
1994

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
SEKCIJA ZA KRAJEVNO ZGODOVINO
LJUBLJANA

Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana

Izdajateljski svet: dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin (predsednik), Metka Gombač, Nada Holynski, dr. Olga Janša-Zorn, dr. Jože Koropec, Janez Kos, Antoša Leskovec, dr. Božo Otorepec, Slavica Pavlič, Marija Sernoder, dr. Mirko Stiplovšek, Prvenka Turk, dr. Maja Žvanut

Uredniški odbor: France Dobrovoljc, dr. Marjan Drnovšek, dr. Tone Ferenc, dr. Ferdo Gestrin, mag. Stane Granda (odgovorni urednik), dr. Olga Janša-Zorn, Janez Kopač, dr. Božo Otorepec, Peter Stres, Kristina Šamperl-Purg, dr. Zmago Šmitek, dr. Sergij Vilfan, dr. Peter Vodopivec, dr. Maja Žvanut, dr. Janez Cvirn (glavni urednik)

Prevodi: Katarina Kobilica

Lektoriranje: Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava: Branko Goropevšek

Uredništvo in uprava: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 61000 Ljubljana (tel. 061/125 00 01)

Sofinansirata: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije in Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Računalniški prelom: MEDIT d.o.o.

Tisk: MOBO INTERNATIONAL d.o.o.

Na naslovni strani: Podoba Ljubljane konec 18. stoletja na pomočniškem priporočilnem pismu iz leta 1820, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Varia Magistratica VII, fasc.1

Na podlagi mnenja Ministrstva za znanost in tehnologijo RS štev. 415-4/92 z dne 5. 3. 1992 gre za proizvod, od katerega se plačuje davek od prometa proizvodov v višini 5% po tarifni številki 3 Zakona o prometnem davku (Ur. list RS, št. 4/92).

KAZALO

Aleš Gabrič: Zgodovina pisana v "starem duhu" 1
History as Written in the Old Way

Sonja Anžič: Kako so v Ljubljani leta 1944 praznovali obletnico prve omembe Ljubljane? 6
How the Anniversary of the First Mention of the Town of Ljubljana was Celebrated in Ljubljana in 1944?

Jože Suhadolnik: Stavbni razvoj v Ljubljani (1144-1885) in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana 11
Construction Development in Ljubljana (1144-1895) and Archive Materials from the Historical Archives of Ljubljana

Primož Kuret: Struktura in funkcija Filharmonične družbe v Ljubljani (Ob 200 - letnici Filharmonične družbe) 26
The Structure and Function of the Philharmonic Association in Ljubljana (On the Occasion of the 200th Anniversary of the Philharmonic Association)

Lovorka Čoralić: Prispevek k poznavanju delovanja slovenskih priseljencev v Benetkah od 15. do 18. stoletja 31
Contribution Towards Our Knowledge of the Presence and Activities of Slovenian Immigrants in Venice from the 15th to the 18th Century

Žarko Lazarević: Kmečki dolgovi ob severni meji 1918-1945 (od Rateč do Hodoša) 41
The Debts of Farmers on the Northern Border 1918-1945 (From Rateče to Hodoš)

Eva Holz: Ceste - element gospodarskega razvoja v prvi polovici 19. stoletja? 49
Roads - an Element of Economic Development in the First Half of the 19th Century?

Ivanka Zajc - Cizelj: Šoloobiskujoči otroci na celjskih osnovnih in nedeljskih šolah (1796-1916) 54
The Children Attending the Primary and Sunday Schools in Celje (1796-1916)

Jože Smej: Martjanska župnija v perspektivi 600 let 61
The Parish Martjanci and Its 600 Years of History

Martin Šteiner: Akulturacija prekmurskih sezoncev 72
Acculturation of the Prekmurje Seasonal Workers

V spomin Borisu Rozmanu 1955-1994 *(Branko Šuštar)* 77

Judita Šega, Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1885-1910). Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1993 (Gradivo in razprave 12), 133 strani *(Bojan Balkovec)* 79

Žarko Lazarević, Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948. Ljubljana: Znanstveno in publicistčno središče, Zbirka Forum, 1994, 171 strani *(Bojan Balkovec)* 80

Jožef Košič, Življenje Slovencev med Muro in Rabo. Izbor del. Budimpešta, 1992, 190 strani *(Martin Šteiner)* 81

Darja Mihelič, Hazard, Koper/Capodistria, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko/ Sociata storica del Litorale, Knjižnica Annales 3, 1993, 250 strani *(Bojan Balkovec)* 82

Župnija Šentrupert. Zgodovinske osnove leta 1993, Šentrupert 1993, 130 strani *(Bogdan Kolar)* 83

Matjaž Ambrožič, Zvonarstvo na Slovenskem, Ljubljana (AES. 15) 1993, 217 strani *(Bogdan Kolar)* 83

Dragotine kapiteljske cerkve v Novem mestu. Razstava Dolenjskega muzeja od 23. 4. do 19. 9. 1993 *(Majda Pungerčar)* 84

Kronika Rihemberka - Branika. Branik 1994, 405 strani *(Petra Svoljšak)* 86

Aleš Gabrič

ZGODOVINA, PISANA V "STAREM DUHU"

Pred šestdesetimi leti je izšla prva številka revije za krajevno zgodovino. Najprej je to bila Kronika mestne občine ljubljanske, kot je bilo zapisano v glavi 1. in 2. številke v letu 1934. Uvodnik novi reviji je "ob 15-letnici osvobojenja, 1. decembra 1933", napisal ljubljanski župan dr. Dinko Puc. Poslanstvo nove revije je označil takole: "Objektivno in mirno bo prinašala vse o Ljubljani, kar je vredno, da ostane v spominu. Pisala bo zgodovino njenega prebivalstva, posameznih stanov, znamenitih oseb in važnih dogodkov; pripovedovala bo povest njene industrije, trgovine, obrti; beležila bo njeno kulturno stremljenje, umetniški razvoj; zemljepisci, geologi, starinoslovci bodo prinašali svoje študije o njej."[1]

Že s 3. številko 1. letnika se je koncept novopečene revije spremenil. V uvodniku te številke je mariborski župan dr. Franjo Lipold zapisal, do so v Mariboru z veseljem sprejeli pobudo Ljubljane, da se Kronika mestne občine ljubljanske spremeni v Kroniko slovenskih mest. Po njegovem mnenju naj bi torej bila Kronika "zgodovina vsega našega nacionalnega stremljenja v veliki Jugoslaviji", v njej pa bi morali spregovoriti tudi o tistih slovenskih mejnikih, ki so ostala zunaj Kraljevine Jugoslavije, o Gorici, Trstu in Celovcu.[2]

Po Lipoldovem uvodniku so pozdravili preoblikovanje revije v Kroniko slovenskih mest še župani nekaterih drugih slovenskih mest.[3]

Kronika slovenskih mest je izhajala kot revija četrtletnica sedem let, vse do zasedbe Jugoslavije, ki so ji na kulturnem področju sledile prekinitve izhajanja številnih slovenskih revij. Zadnja številka Kronike slovenskih mest, tj. četrta številka VII. letnika, je izšla decembra 1940. Prva številka VIII. letnika, ki je že bila v pripravi, pa ni ugledala sveta. Od vsega začetka so revijo tiskali v Učiteljski tiskarni v Ljubljani. Ta je z letom 1937 prevzela poleg tiskarskih še založniške posle. Poleg znanstvenih razprav je Kronika objavljala še kronološke preglede dogodkov v slovenskih mestih za obdobje od konca 1. svetovne vojne dalje.[4]

Dobro desetletje po izdaji prve številke Kronike so se razmere v Sloveniji močno spremenile. Po koncu vojne so zapihali drugačni politični in ideološki vetrovi. Nova oblast je povsem spremenila do tedaj uveljavljene poglede na revije. Strokovne revije, ki v letih 1941-45 niso izhajale, tudi neposredno po osvoboditvi niso nadaljevale z delom. Njihova usoda je bila odvisna od mnenja nove oblasti. Ta pa ni z naklonjenostjo ocenjevala zgolj strokovnih stremljenj številnih predvojnih uredništev in urednikov, temveč je v novem času zahtevala točno določeno ideološko naravnanost, strokovni kriterij pa je bil po njihovem pojmovanju drugotnega pomena. Za uredništvo Kronike slovenskih mest pa ne bi mogli reči, da jim strokovni kriterij ni bil vodilo uredniške politike.

O usodi starih knjig in revij je odločalo ministrstvo za prosveto Slovenije, ki je julija 1945 začelo z akcijo izločanja ideološko in politično oporečnih del iz knjižnic in knjigarn. Delo je vodila posebna komisija za pregled knjižnic, ki je upoštevala zahtevo novih oblastnikov, da morajo v novi dobi tudi kulturo in kulturne ustanove vrednotiti s političnimi kriteriji. Ti pa so bili podrejeni komunistični ideologiji, marksizmu.[5]

Komisija, ki je sestavljala spiske prepovedanih del, je s prvim spiskom (27. julija 1945) poslala knjižnicam in knjigarnam še navodila, kako naj postopajo z izločenimi deli. Knjižnice so morale našteta dela izločiti iz javne uporabe, jih hraniti ločeno od ostalega gradiva, dostopne pa so smele biti le za študijske potrebe.[6] Za knjigarne niso bila predpisana tako natančna navodila in so bila možna različna pojmovanja direktiv ministrstva. Nadzor nad delom javnih knjižnic in s tem torej tudi nad izvajanjem čiš-

---

1 Kronika mestne občine ljubljanske, I, št. 1, 1. 1. 1934, str. 1.

2 Kronika slovenskih mest, I, št. 3, avgusta 1934, str. 161.

3 Ibidem, str.162-163.

4 Glej: Anka Vidovič-Miklavčič: Bibliografsko kazalo Kronike slovenskih mest, Kronika, XXII, št. 3, 1974, str. 203-241.

5 Arhiv Republike Slovenije (dalje: ARS), Fond Ministrstva za prosveto LR SLovenije (dalje: MP LRS), dok. 3159-45.

6 RS, MP LRS, dok. 3159/2-45.

čenja ideološko nezaželene literature je z uredbo, izdano septembra 1945, dobil oddelek za ljudsko izobraževanje ministrstva za prosveto.[7]

Zgodovinske strokovne revije niso bile navedene med revijami, ki so morale biti izločene iz javne uporabe. Toda izdajateljem revij je ostalo po nejasnih navodilih ministrstva za prosveto odprtih kup vprašanj. Ali je potrebno izločiti iz prometa celotno revijo, pa čeprav je v njej le en članek ideološko sumljiv? Ker je bilo treba iz del izločiti "dinastične slavospeve" in "fašistično propagando", kako torej ukrepati v primeru, ko je šlo za objavljanje novic o politikih tistih političnih skupin, ki so v 2. svetovni vojni doživele poraz?

Takšna in podobna vprašanja so se zastavljala tudi vodstvu Učiteljske tiskarne v Ljubljani, ki je tiskala Kroniko. Predsednik in podpredsednik tiskarne Josip Ribičič in Drago Supančič sta zato 21. januarja 1946 zaprosila ministrstvo za dodatne informacije. Kot sta zapisala, je "ostalo nekaj vprašanj nezadostno pojasnjenih", med njimi tudi tisto, kako naj sploh knjigarne postopajo z izločenimi deli. Za našo problematiko je seveda zanimivo vprašanje, ki se je odprlo vodstvu Učiteljske tiskarne v zvezi s Kroniko. Ribičič in Supančič sta vprašala: "Zelo potrebna bi bila tudi pojasnila glede zgodovinskih del. Tako je v 'Kroniki slovenskih mest' redno objavljena še kronika o dogodkih. Dostikrat se pri tem navajajo dogodki, pri katerih igrajo glavno (vlogo, op.p.) člani bivše dinastije. Ali se morajo takšni pasusi rigorozno izbrisati ali pa je pri presoji teh mest dopustna neka širokogrudnost in do katere meje? Ali pa naj se izloči sploh vsa 'Kronika' in bi se na ta način dostikrat izločilo tudi gradivo, ki vsebuje dragocene podatke?"[8]

Ob tem je vodstvo Učiteljske tiskarne povprašalo še po načelnem stališču do starejših zgodovinskih del, saj jim tudi navodila glede teh vprašanj niso bila jasna: "Ta dela so sicer pisana v starem duhu, so pa zaradi svoje vsebine dragocena. V zvezi s tem omenjamo Staretovo Občo zgodovino, Gruden-Malovo Zgodovino Slovencev, Dimitzevo: Geschichte Krains."[9]

Učiteljska tiskarna je poleg dopisa poslala ministrstvu za prosveto še ocene knjig, ki so jih še imeli na zalogi. Za bralce Kronike je seveda najbolj zanimiva ideološka ocena Kronike, iz katere je razvidno, na kakšen način je bilo možno razumeti zahteve kulturne politike. Ideološke ocene knjig in revije je sestavil upravnik knjigarne Učiteljske tiskarne Aleksander Železnikar. Uvodoma je postavil čisto načelno vprašanje, s katerim je opozoril na razliko med obširnejšim, znanstveno zasnovanim delom revije s članki iz zgodovine mest, in drugim, bolj poljudnim kronološkim naštevanjem dogodkov iz medvojnih let. Pri tem je, poznavajoč in upoštevajoč zahteve komunističnih ideologov, pripomnil: "Prvi del je skoraj brez izjeme vsebinsko neoporečen, v drugem delu pa se objavljajo tudi fotografije in izjave javnih delavcev, od katerih so bili nekateri izraziti protikomunisti in pristaši prejšnjega režima."[10]

Kot "napake" iz prvega letnika Kronike je ocenjevalec naštel "fotografije dr. Pavla Pestotnika in inž. Remca, ki sta oba sedaj na begu", objavo govora "župana Tavčarja v proslavo 1. decembra in Karadjordjevićev", pohvalne besede na račun magistratnega direktorja Frana Jančigaja, objavljene fotografije "znanega nacista prof. Zupančiča", pa bivšega novomeškega župana dr. Režka, krškega škofa Srebrnića in prelata dr. Slaviča, regenta Aleksandra itd. Kot napake so naštete še nekatere omembe kralja Aleksandra in kritike komunistične dejavnosti med svetovnima vojnama. Železnikar je oceno prvega letnika Kronike zaključil takole: "Navedeno gradivo bi se moralo iz Kronike izločiti, nakar bi se mogla Kronika prodajati. Zaradi drugega dragocenega gradiva pa bi se morda mogla vsa Kronika ohraniti za znanstvenike in večje knjižnice."[11]

Na tak način je Železnikar analiziral še nekatere zvezke iz starih zalog Kronike. Namesto dolgoveznega naštevanja "napak", ki jih je "zagrešilo" uredništvo Kronike slovenskih mest, je bolj smiselno opozoriti na vprašanja, ki so se zdela sestavljalcu ocen, ki je upošteval navodila ministrstva za prosveto, sporna.

Največkrat so kot sporne omenjene navedbe in fotografije politikov in vidnih javnih delavcev iz tistih političnih skupin, ki so v državljanski vojni doživele poraz. Pogosto gre za kralja Aleksandra in druge člane kraljevske družine, za bana Dravske banovine dr. Marka Natlačena, za dr. Antona Korošca in za župane slovenskih mest. Na več mestih je ocenjevalec posebej poudaril, da je Kronika objavljala zelo ugodne

7 Uradni list SNOS in NVS, 22. 9. 1945, št. 37, str. 169.
8 ARS, MP LRS, šk. 6, Dopis Učiteljske tiskarne, d.d. v Ljubljani, 21. 1. 1946.
9 Ibidem.
10 Ibidem, priloge k dopisu: Kronika slovenskih mest. Nadaljnje navedbe so iz tega dokumenta.
11 Ibidem.

ocene dela teh ljudi. Drugi politični zadržek so bile negativne ocene komunističnega delovanja in komunistične ideologije, ki jih najdemo v kronoloških pregledih. V nasprotju s tem so v ocenah Učiteljske tiskarne seveda negativno ocenjene pozitivne ocene delovanja katoliških ustanov. Za povojno politično stvarnost so bile sporne še objave del tistih javnih delavcev, ki so maja 1945 pobegnili v tujino. Tovrstna poteza je posebej omenjena pri inž. Vladimirju Remcu, dr. Pavlu Pestotniku in kiparju Franu Goršetu.

Učiteljska tiskarna je, po svoje razumevajoč navodila ministrstva, predlagala prepoved prodaje treh zvezkov Kronike slovenskih mest, ki so jih še imeli na zalogi. To je veljalo za 3. številko letnika II (leto 1935), za 1. številko letnika III (leto 1936) in za vezani sedmi letnik (leto 1940).

Prva od omenjenih predlaganih prepovedi, torej tretja številka II. letnika, ki je izšla oktobra 1935, je imela tri "napake". Na str. 234-239 je objavila pregled zgodovinskega razvoja uršulinskih šol v Ljubljani, "ki zelo naglaša uspešnost pouka v uršulinskih šolah". Za članek Janka Orožna Veliko Celje in nova občinska uprava (str. 241-243) je Železnikar zapisal, da "se ta uprava zelo hvali in se objavljata sliki župana Mihelčiča in podžupana Stermeckega, ki je bil pred kratkim obsojen na 10 let". Tretja politično vprašljiva zadeva v tem zvezku je bila objava več slik iz evharističnega kongresa l. 1935 v Ljubljani in objava slike bana dr. Marka Natlačena na str. 256 (v dokumentu Učiteljske tiskarne je napačno napisano "bana dr. Adlešiča", op.p.)

V prvi številki III. letnika je bil posebej moteč uvodni del, saj je Jakčevi sliki kraljice Marije sledil obširen članek Osnove sodobne zaščite otrok v Sloveniji (str. 1-18) z naštevanjem predvsem katoliških ustanov: Vincencijeve družbe, Vincencijeve ustanove, Marijanišča, Lichtenturnovega zavoda, Katoliškega društva gospa, Kongregacije šolskih sester sv. Frančiška v Mariboru, otroške bolnišnice, gluhonemnice, selezijancev itd. Ob tem so bile objavljene številne fotografije slovenskih cerkvenih dostojanstvenikov, sledilo pa je poročilo "o Jugoslovanski uniji za zaščito dece s sliko kraljice Marije, ki je tudi prevzela častno predsedstvo na kongresu te unije." V istem zvezku je bil v kroniki dogodkov (na 72. str.) na sporen način opisan spopad med komunisti in Orjunci 13. julija 1924 pred Magdičevo trgovino v Ljubljani, saj je bil večji del krivde pripisan komunistom.

V VII. letniku Kronike slovenskih mest so bile sporne objave številnih notic in fotografij članov kraljevske družine, škofa Rožmana, bana Natlačena, župana Adlešiča. Hudo moteč je bil tudi obširen članek o natečaju za postavitev spomenika kralja Aleksandra v Ljubljani z veliko fotografijo spomenika po odkritju (št. 3, str. 129-141). Železnikar je negativno ocenil še članek Franceta Steleta Ljubljana v letih 1935-1940 (št. 4, str. 215-222), saj so bile v njem izrečene številne pohvalne besede na račun delovanja mestne uprave z dr. Adlešičem na čelu. Prav tako je bil negativne ocene deležen še priložnostni članek ob smrti dr. Antona Korošca, v katerem je bil prvak pred vojno najmočnejše slovenske politične stranke označen kot "politični voditelj Slovencev" in kot "edini program Slovenije" (št. 4, str. 251-253).

Kritik so bili deležni še nekateri drugi zvezki Kronike slovenskih mest, le da je Učiteljska tiskarne ocenila, da gre za manjše "napake" in ni predlagala prepovedi nadaljnje prodaje posameznih zvezkov. Za drugo številko I. letnika je predlagala, da bi prelepili fotografije prof. Remca, "nacista" dr. Riharda Zupančiča, župana dr. Adlešiča. Druga možnost je bila "izločiti vso kroniko dogodkov in potem ni zadržka".

Za tretjo številko letnika III je Učiteljska tiskarna predlagala, da "se lahko prodaja, če se zlepita str. 196 in 197". Na sporni str. 196 sta bili namreč objavljeni dve fotografiji z obiska kralja Petra II. v Ljubljani in "na obeh slikah se dobro vidi tudi dr. Natlačen".

Poleg pripomb na račun posameznih podatkov in člankov iz Kronike v letih 1934-1941 nam ocene povedo še marsikaj drugega iz življenja tistih dni in iz preteklosti časopisa za slovensko krajevno zgodovino. Vodstvo Učiteljske tiskarne se je očitno pripravilo na najostrejši možni ideološki poseg na področju založništva in knjižničarstva. V oceni Kronike in ocenah ostalih priloženih del so predvideli najostrejše možne posege komisije za pregled knjižnic slovenskega prosvetnega ministrstva. Učiteljske tiskarne nikakor ne moremo šteti za pobudnika izločanja knjig in revij iz javne uporabe. Pač pa njene pripombe po svoje pričajo, do kako različnih razumevanj navodil lahko pride na terenu, če so smernice preveč splošne in dopuščajo preveč samovoljne interpretacije.

V dopisu Učiteljske tiskarne najdemo tudi dokaz, da niso bili ravno pristaši močne cenzure in prepovedovanja tiskanih del. Ribičič in Zupan-

čič sta namreč po predlogu, da bi na podoben način kot Učiteljska tiskarna opravili pregled zalog še ostali založniki in knjigarnarji, v politično prefinjenem tonu pripisala: "S tem pa ne nameravamo predlagati, naj se ustanovi nekak cenzurni urad, hočemo le doseči, da bodo knjige in revije, za katere žrtvuje ljudstvo mnogo denarja, res primerne in kvalitetne."[12]

Dejstvo, da je bilo ocenjenih le nekaj številk Kronike, nam posredno pove, da ocenjevalec v ostalih ni našel spornih navedb ali pa da Kronika ni ležala dolga leta na zalogi in je bila razprodana hitreje, kot so danes nekatere naše revije. Prva možnost se mi zdi manj verjetna, saj bi omenjene politične zadržke zlahka našli tudi v ostalih številkah Kronike slovenskih mest. Natančnejši odgovor na to dilemo bi lahko razrešil seznam razpoložljivih knjig, ki ga je v poročilu, poslanem novembra 1945 v Beograd, omenilo ministrstvo za prosveto slovenske vlade.[13] A spiska v Arhivu Republike Slovenije na žalost nisem našel.

Tudi vprašanje Učiteljske tiskarne, če veljajo za zgodovinska dela enaka načela kot za propagandna dela ali tendenčno beletrijo, nas opozarja, da se je vodstvo tiskarne zavedalo, da obstaja razlika med omembo ene in iste osebe v propagandne namene ali v znanstvenem članku; tega se takrat (tako kot danes) politiki niso zavedali.

Ministrstvo za prosveto Slovenije na dopis Učiteljske tiskarne, kot kaže, ni odgovorilo.[14] Dopis in vprašanja Učiteljske tiskarne so iz začetka leta 1946, ko so bili najbolj burni meseci prevzema oblasti že mimo in se je pričel pritisk na založniške hiše manjšati. Nova oblast je že prevzela nadzor nad večjim delom tiskarn in založniških hiš. Pri vprašanju čiščenja ideološko nezaželene literature oblast le ni delovala po najbolj črnogledem scenariju, na katerega so bili pripravljeni v Učiteljski (in verjetno še v kateri) tiskarni.

Kot smo lahko videli, je bilo največ spornih točk v obravnavah zgodovinskih dogodkov povezanih z osebami, ki so bile v letih 1941-45 politični nasprotniki povojnih oblastnikov. S povezovanjem političnih in kulturnih vprašanj, ki so ga zagovarjali ideologi povojne oblasti, je morala političnemu porazu slediti še kulturna anatema. Morda lahko tudi v tem iščemo razlog, zakaj je začela naslednica Kronike slovenskih mest, današnja Kronika, izhajati šele osmo leto po koncu 2. svetovne vojne. Uredniška politika obravnavanja drobnih vprašanj iz življenja naših prednikov, razvoja posameznih slovenskih mest in trgov, slovenskega gospodarstva in njenega vpliva na vsakdanjik Slovencev, pač niso bila vprašanja, ki bi zanimala oblastnike, saj so le-ti podpirali predvsem raziskovanje velikih političnih preobratov iz naše preteklosti in polpreteklosti, predvsem seveda zgodovino ene od bojujočih se strani v vojnih letih 1941-45.

Zgodovinopisje je bilo le eno od zvrsti znanosti, ki je prva povojna leta zaman čakalo na dovoljenje oblasti za izdajanje lastnih glasil. Prva številka Zgodovinskega časopisa je izšla šele junija 1948 (toda z letnico 1947); Kronika šele pet let kasneje. Če pogledamo na historiografiji sorodna znanstvena področja je pravzaprav bera še slabša. Zbornik za umetnostno zgodovino je po prvi številki v letu 1951 že naslednje leto zamrl. Glasilo za arheologijo, zgodovino umetnosti in muzeologijo Argo je dočakal svojo prvo številko šele v letu 1962. Našteli bi lahko še več sorodnih primerov.

Za vse te revije velja, da je bilo njihovo izdajanje odvisno od volje političnih oblasti. Za njo pa se je slovenska zgodovina začela z letom 1941, vse dogajanje pred tem pa je bil le kratek uvod v dogodke naslednjih let. Glavni slovenski partijski ideolog Boris Ziherl je v predavanju slovenskim zgodovinarjem ukvarjanje z bolj oddaljeno preteklostjo pri predvojnem zgodovinopisju ocenil za "beg od preklete aktualnosti", za tem pa naj bi se po njegovem mnenju skrivala "zavestna težnja reakcionarnih vladajočih plasti odvrniti pogled od življenjskih vprašanj sodobnosti; s pomočjo zgodovinske vede žele utemeljiti načelno neizpremenljivost obstoječega družbenega sistema". V imenu partijnosti se je Ziherl zavzel za spremembe v obravnavanju daljnje in bližnje preteklosti, ki naj bi temeljile na marksistični ideologiji, kar naj bi bilo po njegovem prepričanju "v prid znanosti sami".[15]

Še dobro, da slovenski zgodovinarji niso v večji meri prisluhnili nasvetom političnih ideologov in so se bolj kot z ideološkimi ukvarjali s strokovnimi vprašanji. Zgodovinsko društvo Slovenije (takrat smo pač še imeli pravo društvo, ne

12 ARS, MP LRS, šk.6, Dopis Učiteljske tiskarne, d.d. v Ljubljani, 21. 1. 1946.

13 ARS, Fond Zveze kulturnih organizacij Slovenije, fasc. 1, Dopis Ministrstva za prosveto NVS, 21. 11. 1945.

14 Glej: ARS, MP LRS, Index 1946.

15 Novi svet, VI, 1951, št. 6, str. 481-495.

pa zveze, ki niti ni registrirana kot društvo!) se je že več let ukvarjalo s pripravami na izdajo svoje druge revije, ki bi bila, za razliko od Zgodovinskega časopisa, namenjena širšemu krogu bralcev. Društvo je novembra 1952 ustanovilo sekcijo za lokalno zgodovino. Njena glavna naloga je bila izvedba zaključnih priprav za ponovno izdajanje Kronike. Kot časopis za slovensko krajevno zgodovino je prva številka nove vrste izšla junija 1953.[16]

V uvodniku sta uprava in uredništvo Kronike zapisala, da se naslanja na tradicijo predvojne revije z enakim imenom: "Kar je bilo zdravega v zamisli tega časopisa, zlasti njegova ideja o popularizaciji slovenske zgodovine, bo Kronika skušala obdržati in razviti v novem, naprednem duhu, upoštevaje pridobitve slovenskega ljudstva v zadnjem desetletju.[17]

Da bi zadostilo formalnim zahtevam partijskih ideologov, je uredništvo naštelo še nekaj izrazov iz političnega besednjaka komunističnih veljakov. Kako različen je bil dejanski pogled oblastnikov in zgodovinarjev na strokovno revijo, pa nam pove že primerjava ocen prve številke obujene Kronike.

V partijskem glasilu Ljudska pravica-Borba je Ivan Kreft približno dve tretjini poročila namenil članku Janka Jarca Bela Krajina v uporu in s tem skušal pozornost bralcev in zgodovinarjev usmeriti predvsem na problem najnovejše zgodovine. Po oceni tega članka se je zdelo Kreftu smiselno, da "sedaj registriram še ostale prispevke."[18] V nasprotju s takšnim ocenjevanjem je Sergij Vilfan v kratkem poročilu o prvih dveh številkah Kronike enakovredno navedel vse prispevke in področja zgodovinskega raziskovanja, ne da bi se kateremu posvetil bolj kot drugim.[19]

V naslednjih letih se je nova vrsta Kronike precej oprla na izročilo svoje predhodnice in objavljala članke iz različnih obdobij in področij slovenske preteklosti. Kritike na račun slovenskega zgodovinopisja s strani oblastnikov[20] so dokazovale, da slovensko zgodovinopisje le ni povsem zaplulo v valove novih ideoloških tokov.

16 Sergij Vilfan: Kako je nastal časopis za slovensko krajevno zgodovino "Kronika", Kronika, XXI, 1973, št. 1, str. 41-42. Vasilij Melik: Tajniško poročilo za leto 1952/53, Zgodovinski časopis, VIII, 1954, str. 209-211.

17 Kronika, I, 1953, št. 1, str. 2.

18 Ljudska pravica-Borba, XVIII, št. 185, 22. 7. 1953, str. 8.

19 Slovenski poročevalec, XIV, št. 289, 8. 12. 1953, str. 5.

20 Glej npr. elaborat Ideološke komisije CK ZKS iz leta 1959 Problemi za diskusijo o delu z inteligenco, ARS, Fond CK ZKS III, šk. 77.

Sonja Anžič

KAKO SO V LJUBLJANI LETA 1944 PRAZNOVALI OBLETNICO PRVE OMEMBE LJUBLJANE?

Letos mineva 850 let, odkar se je (po do sedaj zbranih podatkih) prvič v pisnih virih omenilo ime Ljubljana (v obliki Laibach, dve leti kasneje, leta 1146, pa v obliki Luwigana)[1]. Napoved letošnjega praznovanja obletnice te prve omembe pa je sprožila nekaj vročih polemik, v katerih se je postavljalo tudi vprašanje o smiselnosti praznovanja omenjene obletnice. Po mnenju nekaterih je namreč Ljubljana obstajala že pred prvo omembo, mesto je postala približno 100 let kasneje, prva omemba pa je zapisana v nemškem jeziku. Povrhu vsega naj bi leta 1944 nemški okupator skupaj s slovenskimi kolaboracionisti praznoval 800-letnico Ljubljane kot nemškega mesta.[2]

Namen mojega prispevka je, s pomočjo arhivskih virov prikazati dogajanja v zvezi z jubilejem okrogle obletnice prve omembe leta 1944.

Priprave na jubilej

Priprave na počastitev 800. obletnice Ljubljane segajo v leto 1939, ko so sklenili, da se prične z načrtnim delom za izdajo monografije mesta Ljubljane.[3] Vsi načrti, dogovori in poročila o že izvedenih delih glede monografije, so bili od leta 1939 pa do leta 1944 redna točka dnevnega reda sej kulturnega odbora.[4] Že na seji dne 3. julija 1939 je inšpektor Wesper opozoril, da bi bilo izvršitev zamisli o izdaji monografije potrebno pospešiti. Zato je kulturni odbor sklenil, da bo vzpostavil stik s prof. dr. Žontarjem in ga povprašal, če je voljan prevzeti organizacijo za izdajo monografije.[5] Tako je bil že v proračunskem letu 1939/40 namenjen določen znesek denarja (20.000 din), ki naj bi se porabil za pripravljalna dela v zvezi z izdajo monografije.

Izvajanje planov, ki so bili izdelani za izdajo monografije, pa je začela vse bolj ovirati druga svetovna vojna. Le-ta sicer takrat še ni zajela naših krajev, toda prva dela, potrebna za izdajo monografije, naj bi raziskovalce vodila v tuje arhive v Gradec, München, Dunaj in Italijo.[6] Na seji kulturnega odbora 25. januarja 1940 so izvolili ožji uredniški odbor v sestavi: univ. prof. Kos, Melik, Stele, Zwitter, dr. Mal in dr. Ložar, ki naj bi izdelal program za izdajo monografije in določil, komu naj bi se poverilo sestavljanje in pisanje posameznih razdobij, kdo bo splošno nadziral in dajal smernice za sestavo monografije.[7] Iz zapisnika naslednje seje izvemo, da se je uredniški odbor odločil, da se izda monografija mesta Ljubljane v petih zvezkih, prvi zvezek pa naj bi obsegal splošno geografski opis ter prazgodovinski in rimski del ljubljanske zgodovine. Glavno uredništvo celotnega dela je prevzel dr. Stele[8], pisanje prvega dela monografije pa so poverili dr. Ložarju. Glede kredita, ki je bil v letu 1940 namenjen za monografijo, so na seji 7. marca 1940 sklenili naslednje: 8.000 din naj bi se porabilo za preddela, ki bi jih izvršil dr. Ložar, 10.000 din pa za načrte cerkva (ugotovljeno je bilo namreč, da razen nunske cerkve do takrat nobena izmed ljubljanskih cerkva ni imela načrta) in nakup nujno potrebne znanstvene literature. Vendar zaradi neugodnih vremenskih

---

1 O prvih omembah Ljubljane je pisal dr. Milko Kos v članku: K 800 letnici prve omembe Ljubljane v zgodovini, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo, letnik XXV-XXVI, str. 85-87.

2 Te polemike so se zvrstile v člankih časopisa Delo in Slovenskih novic v prvi polovici letošnjega leta (Delo, 18. febr.; Slov. novice, 18. febr.; Delo, 25. febr., Delo, književni listi, 17. marec, Delo, književni listi, 7. april,...).

3 Zgodovinski arhiv Ljubljana (v nadaljevanju ZAL), LJU-488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. VIII/1.

4 Mestni kulturni oddelek je bil samostojen oddelek mestnega poglavarstva v Ljubljani. V njegov delokrog so spadali vsi posli, ki so obravnavali kulturna vprašanja, ki so se tikale Ljubljane in njene okolice, razen šolstva. Kulturni odbor mestnega sveta pa je bil posvetovalni organ predsednika mestne občine v kulturnih vprašanjih. ZAL, LJU-488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. VIII/1, pravilnik kulturnega odbora iz leta 1936.

5 ZAL, LJU-488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. VIII/1.

6 Prav tam.

7 ZAL, LJU-488, Mesto Ljubljana, rokopisne knjige, Cod. VIII/2.

8 Prav tam.

razmer dr. Ložar načrtovanih preddel ni mogel pravočasno izvršiti in na naslednji seji 27. maja so sklenili, da se denar, ki je bil namenjen za preddela, porabi za nabavo posnetkov arheoloških predmetov.

Priprave za izdajo monografije pa so vseeno tekle dalje, saj je dr. Stele 12. septembra 1940 na seji kulturnega odbora poročal, da se je znesek v proračunu za leto 1939/40, namenjen monografiji, porabil za izdelavo talnih načrtov ljubljanskih cerkva, za nakup potrebne znanstvene literature in za nakup 300 fotografij raznih muzejskih predmetov, ki naj bi bili objavljeni v knjigi. Ob koncu leta je tudi poročal, da so že naredili tlorise vseh ljubljanskih cerkva in predlagal, da se za naslednje proračunsko leto 1940/41 zopet določi kredit.[9]

Iz pojasnil k proračunu za leto 1943 z dne 25. avgusta 1942 pa izvemo, da je pripravljalna dela za izdajo monografije o Ljubljani za dalj časa prekinila vojna. Tako uredniški odbor ni porabil sicer odobrenega kredita za leto 1942, za leto 1943 pa postavka za izdajo monografije ni bila več predvidena[10].

18. februarja 1943 je župan mesta Ljubljane L. Rupnik poslal prof. dr. Francetu Steletu dopis s prošnjo, naj odbor nadaljuje z delom v zvezi z monografijo Ljubljane "po načrtu". Zato je prof. dr. Stele 12. aprila 1943 sklical sejo odbora za izdajo monografije[11]. 28. aprila 1943 pa je šef kulturnega oddelka dr. Pretnar v odgovor na županov dopis podal uradno poročilo glede del v zvezi z monografijo. Temu poročilu je priložil tudi zapisnik seje odbora za monografijo z dne 12. aprila 1943[12]. V poročilu je navedel, da se odbor sooča s številnimi težavami: sodelavci monografije ne morejo delati v tujini (Nemčiji, Italiji) in tudi v domačih arhivih je delo otežkočeno, ker je mnogo arhivov shranjenih v skladiščih; onemogočena so dela na terenu, ni mogoče fotografirati, v proračunu pa ni več predvidenega kredita za monografijo. Hkrati je ugotovil, da se aktualnost izdaje monografije ni zmanjšala, ampak le še povečala, saj bo v letih 1944 in 1946 minilo 800 let od prve omembe Ljubljane v pisanih virih.

Na omenjeni seji odbora so prisotni ugotovili, da monografije do obletnice ne bo mogoče dokončati. Zaradi tega je odbor za izdajo monografije sklenil, da županu pošlje nekaj drugih predlogov:

1. v proračunu za leto 1944 naj bi se zopet predvidel primeren kredit za raziskovalna, geometrska, risarska in fotografska preddela;
2. dr. R. Ložarju naj bi se dodelila za raziskovanje terena, merjenje in risanje, kolikor je to za njegovo delo potrebno, mestni geometer in mestni arhitekt;
3. kot jubilejna publikacija za leti 1944 in 1946 naj bi se izdalo delo Ljubljana v sliki. Uredil naj bi ga in primeren uvod napisal Fr. Stele;
4. če bi se akademija odločila za tisk dr. Ložarjevega Kataloga barjanskih starin, se priporoča, da bi to važno izdajo mestna občina primerno podprla;
5. omogoči naj se tudi natis Fabjančičevega dela Vrsta ljubljanskih sodnikov in županov, ker predstavlja prav to delo enega največjih dezideratov ljubljanske zgodovine.

Na drugi strani poročila je lastnoročno napisan odgovor župana Rupnika z dne 8. maja 1943, da se s predlogi pod točkami 1, 3 in 5 strinja (s tem, da se pravočasno predloži proračun stroškov), predlogi pod točkami 2 in 4 pa se morajo zaenkrat odložiti. Spodaj potem vidimo še pripis Fr. Steleta z dne 4. 6. 1943: vzel na znanje. To je bil zadnji dokument, ki mi ga je uspelo najti v zvezi z monografijo Ljubljane, ki bi jo izdali ob okrogli obletnici prve omembe.

Med arhivskim gradivom pa se v zvezi z obletnico prve omembe Ljubljane ne nahajajo samo spisi v zvezi z monografijo, temveč tudi drugi. Tako na primer med spisi mestnega kulturnega oddelka najdemo tudi kopije dopisov gospe M. Šarc, ki je odboru predlagala, naj se v času od 7. 12. 1944 do 7. 1. 1945 izvede dobrodelno-božična narodna razstava in prodaja narodnega blaga s priključeno jubilejno razstavo 800 let mesta Ljubljane[13]. Po mnenju predlagateljice bi z razstavo (postavljena naj bi bila v veži stopnišča in glavni dvorani magistrata) dosegli uveljavljanje narodnega blaga v dobrodelne namene, razstava pa bi spravila izdelavo in prodajo narodnega blaga (pod oblastveno kontrolo) na gospodarsko-dobrodelne tirnice; hkrati bi

9 Prav tam.
10 ZAL, LJU-499, Mesto Ljubljana, kulturni oddelek, a.e. 25.
11 ZAL, LJU-499, Mesto Ljubljana, kulturni oddelek, a.e. 79.
12 Prav tam.
13 ZAL, LJU-499, Mesto Ljubljana, kulturni oddelek, a.e. 29.

tvorila podlago za ustanovitev zavoda za uveljavljanje narodno-umetnostne obrtne in kmečke kulture, ki naj bi ga ob zaključku razstave ustanovilo mestno županstvo.

Na omenjeni dopis pa mestno županstvo in kulturni odbor očitno nista odgovorila. Zato je M. Šarčeva 17. 11. 1944 na mestni magistrat naslovila še en dopis, v katerem je odgovorne opozorila, da morajo glede razstave - če jo nameravajo prirediti - takoj pričeti z delom.[14] A tudi ta dopis je ostal brez odgovora.

Toliko o pripravah in o predlogih na praznovanje okrogle obletnice prve omembe Ljubljane v pisnih virih. Kaj pa se je v letu 1944 res izvedlo v zvezi s praznovanjem?

"Jubilejno leto" 1944

Ob koncu leta 1943 (14. 12. 1943) je "eden v imenu stotin meščanov" ljubljanskemu županu predlagal, naj bi pri nekaterih ljubljanskih ulicah (npr. 3. maja, Viktorja Emanuela, soške divizije, Arielle Rea...) spet vzpostavili imena, ki so jih imele pred vojno.[15] Ta dopis je najprej obravnaval kulturni odsek. Šef kulturnega odseka je 10. januarja 1944 podal pojasnilo, da so leta 1941 na zahtevo Visokega Komisariata preimenovali 34 ljubljanskih ulic. Za 13 ulic (Cesta Viktorja Emanuela, Ulica 3. maja, Rimski trg, Albanska ulica, Marconijeva ulica, Verdijeva ulica, Puccinijeva ulica, Petrarcova ulica, Quagojeva ulica, Cesta soške divizije, Videmska ulica, Ulica sv. Marka, Gostilničarska ulica) je določil imena Visoki komisariat, za ostale pa takratni kulturni odbor. Obenem je pripisal, da bi bilo - glede na spremenjene razmere - umestno, da bi vsaj tiste ulice, za katere je določil imena takratni Visoki komisariat, spet dobile (po predhodnem sporazumu z gospodom predsednikom Pokrajinske uprave) svoja prejšnja imena[16].

Omenjeni dopis je bil verjetno povod za preimenovanje treh ulic v Ljubljani 11. aprila 1944. Med preimenovanimi je bila tudi Cesta Soške divizije, in sicer je dobila novo ime: 800 let Ljubljane.[17] Istega dne, ko je bilo izvršeno preimenovanje teh treh ulic, je Slovenski narod objavil članek: 800 let Ljubljane (pod rubriko: Iz zgodovine nastanka in razvoja ljubljanskega mesta).[18]

Sredi leta 1944 je Zimska pomoč za bibliofilsko tombolo 1944 izdala Zbornik zimske pomoči.[19] V njem je objavljen članek Milka Kosa Ob osemstoletnici Ljubljane,[20] kar naj bi tudi bil prispevek k obletnici prve omembe Ljubljane. Jutro je ob koncu septembra 1944 namreč zapisalo, da je v Zborniku zimske pomoči "rektor naše univerze dr. Milko Kos posvetil znanstveno zanesljivo in natančno pozornost letošnjemu jubileju Ljubljane: osemstoletnici, odkar se imenuje prvič v zgodovini".[21]

Prav tako sredi leta 1944 je izšel tudi Vodič po Ljubljani[22]. Tudi ta je bil izdan ob 800-letnici Ljubljane. Prvo poglavje vodiča nosi naslov: Ob osemstoletnici Ljubljane. Opisan je zgodovinski razvoj Ljubljane od najstarejše dobe pa do potresa 1895. leta. V naslednjem poglavju sledi seznam ulic, z navedbo številk tramvajev, ki vozijo do njih. Tu že zasledimo Cesto 800 let Ljubljane (pred glavnim Kolodvorom, prej Masarykova cesta).

Ne glede na uličnо preimenovanje, ki ga je komisija za preimenovanje ulic pri Mestnem ljudskem odboru Ljubljana pripravljala po vojni, so dobile predvojne nazive že leta 1944, nekatere po ukazu okupacijske oblasti preimenovane ulice, ceste in trgi, med njimi je bila tudi Masarykova cesta (Cesta 800 let Ljubljane).[23]

Za konec

Iz vsega navedenega lahko naredim zaključek, da kakšnega velikega in množičnega praznovanja prve omembe imena Ljubljane v letu 1944 ni bilo. Seveda to, glede na okoliščine in čas, s katerim je sovpadla obletnica, ni presenetljivo. Bolj pa presenečajo priprave na izdajo monografije o Ljubljani, ki naj bi bila izdana prav ob okrogli obletnici. V zvezi s tem naj spomnim, da je v letu izšla prva knjiga Zgodovine Ljubljane

14 Prav tam.
15 ZAL, LJU-489, Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura, fasc. 2400; II A/6 l. 1944.
16 Prav tam.
17 Prav tam.
18 Slovenski narod, 11. april 1944, str. 4.
19 Zbornik zimske pomoči 1944, Ljubljana 1944.
20 Milko Kos, Ob osemstoletnici Ljubljane, Zbornik zimske pomoči 1944, Ljubljana 1944, str. 338-344.
21 Jutro, št. 217, 22. 9. 1944.
22 Vodič po Ljubljani, izdal "Karton" d.z.o.z., Ljubljana 1944.
23 Vlado Valenčič: Zgodovina ljubljanskih uličnih imen, Ljubljana 1989, str. 219.

(geologija in arheologija) šele leta 1955.[24] V predgovoru je navedeno, da je to knjigo Mestni ljudski odbor Ljubljane namenil počastitvi 10. obletnice osvoboditve glavnega mesta Slovenije ter da se je zamisel o izdaji zgodovine Ljubljane pojavila že pred drugo svetovno vojno (tu gre za že opisane priprave na monografijo).

Da zamisel in prvi koraki za izvedbo omenjenega dela izvirajo iz časa tik pred okupacijo, a da je "vrsta neugodnih pogojev pisanje knjige in priprave za njeno izdajo zavlekla do let po osvoboditvi", omenja tudi Jože Šorn v predstavitvi knjige v Kroniki[25], hkrati pa navaja, da naj bi celotna Zgodovina Ljubljane obsegala štiri knjige z okoli 1800 stranmi.[26] Vendar navedeni projekt še do danes ni bil uresničen.

V letu 1994 je bil sicer načrtovan simpozij, katerega referati naj bi predstavljali osnovo za izdajo monografije Ljubljane, ki naj bi izšla proti koncu stoletja. Stekli so pogovori in priprave, toda do konkretne izvedbe (zaenkrat samo simpozija) ni prišlo. Nekateri pravijo: "V tretje gre rado".

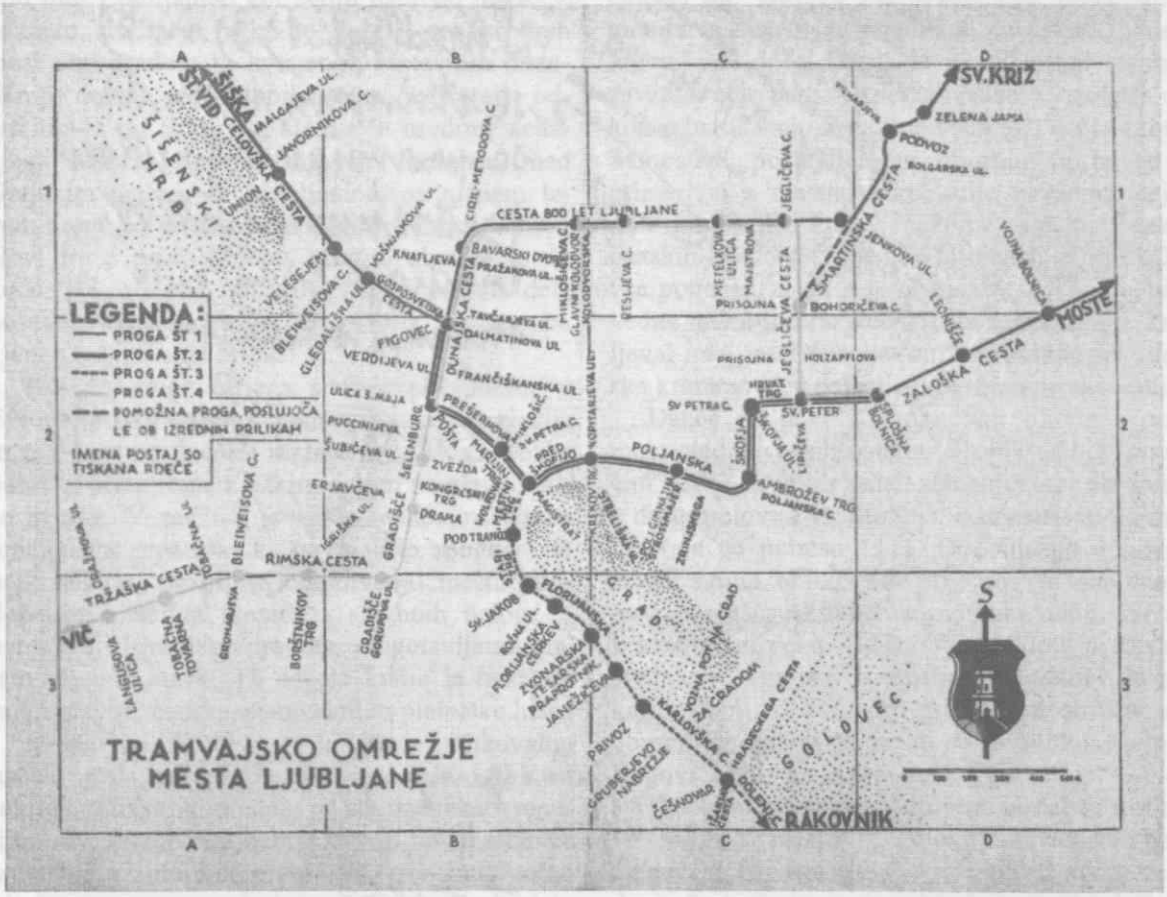

Vodič po Ljubljani

[24] Zgodovina Ljubljane. Prva knjiga: Geologija in arheologija, Ljubljana 1955.

[25] Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino IV, 1956, str. 52.

[26] Prav tam.

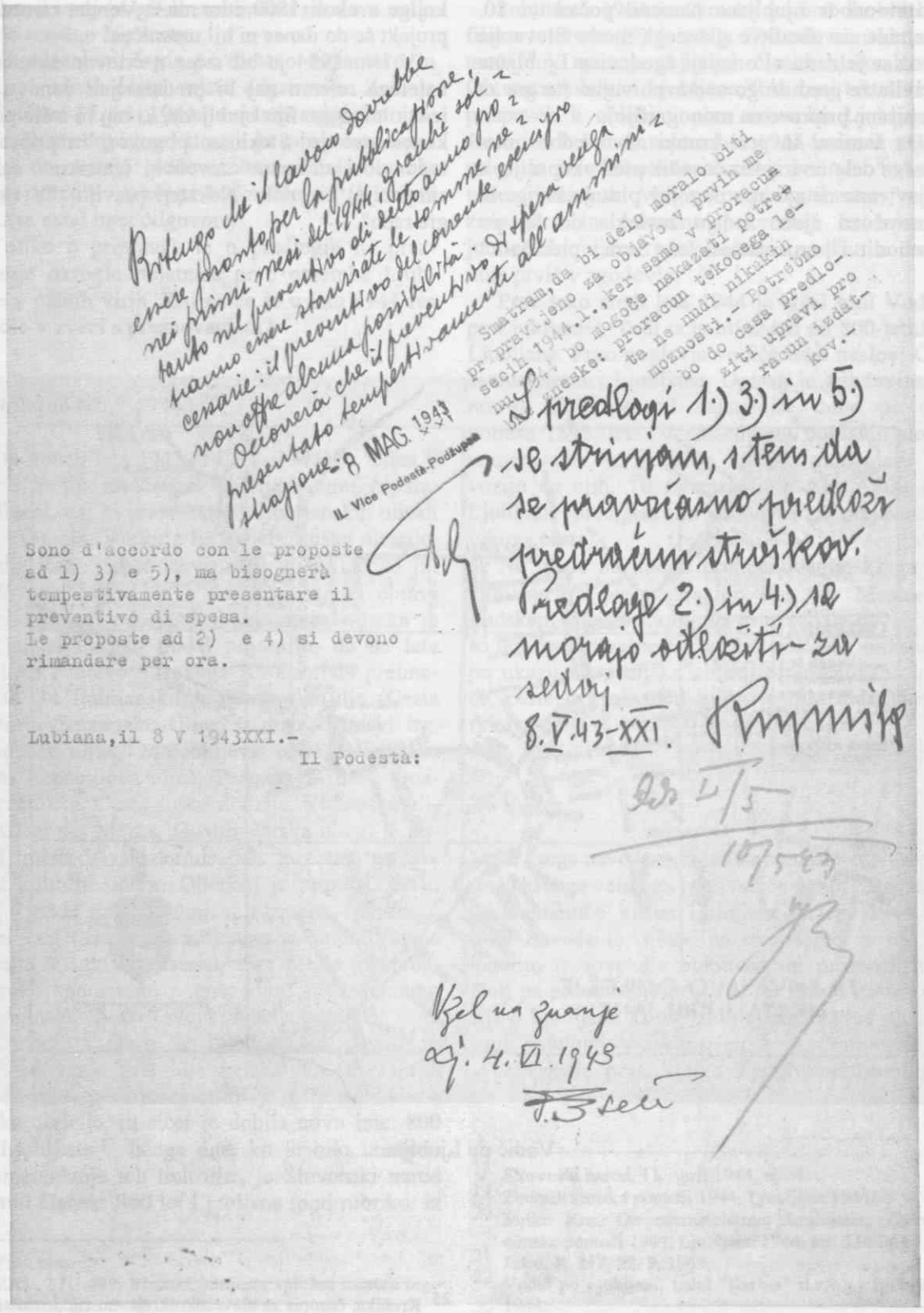

Sono d'accordo con le proposte ad 1) 3) e 5), ma bisognerà tempestivamente presentare il preventivo di spesa.
Le proposte ad 2) e 4) si devono rimandare per ora.

Lubiana, il 8 V 1943XXI.-
Il Podestà:

Odgovor župana Rupnika na predlog za izdajo Monografije Ljubljane

Jože Suhadolnik

STAVBNI RAZVOJ V LJUBLJANI (1144-1895)
in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana

Srednjeveško mesto

Urbanistični začetki

Po svoji zasnovi je Ljubljana značilno srednjeveško mesto, nastalo v celoti zunaj Emone in tudi zunaj območja prafare sv. Petra. Razvilo se je v zavetju utrjenega gradu na vzpetini in izrabilo tudi Ljubljanico kot svojo naravno mejo. V poznem srednjem veku je dobilo oznako treh mest pod gradom in le z enim sestavnim historičnim delom je prestopilo reko. Najstarejši odprti trg je bil Stari trg, sledila je ureditev sedanjega Mestnega trga, oba se raztegata med Grajskim gričem in Ljubljanico, na njenem levem bregu pa je ob ostankih zidov Emone nastal Novi trg s pristaniščem. Mestno obzidje je do konca 18. stoletja oklepalo vse tri mestne dele posebej, obgrajska dva pa sta bila zvezana po njem s trdnjavo na hribu.

Kot za druga utrjena srednjeveška mesta v Evropi je tudi za Ljubljano značilna parcelacija in zazidava po načelih razreza zemljišča na ozke parcele, orientirane z ozkim delom na glavne ulice in trge. V zasnovi je vidna racionalna izraba omejenega prostora, ki ga je bilo mogoče po najkrajši črti utrditi, v oblikovanju mestne podobe pa značilna hierarhija stavbnih nalog. V parcelaciji Ljubljane praviloma ugotavljamo sistem triosnih stavb. To načelo kršijo le nekatere javne stavbe, cerkve, samostani in plemiške hiše.

V speljavi ulic in trgov je veljalo oblikovalno načelo prilagoditve obgrajskega dela hribu in reki, novotrškemu predelu pa sta ista reka z reguliranim pristaniškim nabrežjem in ravna stranica emonskega zidu dala pravilnejšo podobo. Prečne ulice se v vsem mestu zložno vijugasto vzpenjajo po zemljišču ter tako ustvarjajo optično zaključene prostore, kar ni le rezultat zahtev tedanjega prometa, ampak so jo narekovali tudi obrambni pogoji, ki so jo estetsko pozitivno vrednotili. Tudi ravne ulice so namreč zapirali z vrati in jih zaslanjali s pomoli.

Načelna enakopravnost meščanov se je odražala tako v enakomerni parcelaciji kakor v višinskem oblikovanju hiš, ki so z visokimi slemeni obstopile ulico ter se nizale ob njej z presledki komunskih prehodov v enakomernem ritmu.[1] Tak sistem je bil posledica požarnovarnostnih ukrepov, bil je bistvena sestavina estetske podobe ulice, ki so jo zabrisala šele poznejša stoletja. Edini predel, ki je ob vseh spremembah še ohranil prvotnejšo podobo, je Gornji trg. Drugod pa je baročna doba spremenila ta sistem iz praktičnih in estetskih razlogov.[2] Na drugi strani so privilegirani stanovi zavzeli večje parcele in vsa naslednja stoletja do konca baroka združevali po več hiš v večje enote. Samostani, postavljeni na obrobju mesta, so v primerjavi z mestno parcelacijo zavzemal izjemne dimenzije. Preko enakomernega niza meščanskih hiš so se vzpenjali koničasti zvoniki. Za vse poglede, zlasti s tivolske strani, kjer je bilo vedno odločilno razgledišče na mesto, pa je kraljeval nad naselbino kot simbol oblasti in estetska krona grad, s palacijem obrnjen proti mestu.

Danes se je v nadrobnostih ohranilo prav malo srednjeveških ostalin. Stavbe so bile povečini lesene in so jih začeli zamenjevati z zidanimi v drugi polovici 15. stoletja, sistematično pa najbrž šele po potresu 1511. Obdobja po njem pa zaradi novih oblikovnih prijemov in stavbnega značaja meščanskih hiš ne moremo več prištevati k srednjemu veku. Od monumentalnih pričevanj srednjeveškega stavbarstva je pomembnih le nekaj poslopij. Zlasti jedro gradu, deli obzidja; od obrambnih naprav v mestu se je ohranil stolp v Vegovi ulici, na Krekovem trgu pa je v blok stavb skoraj neopazno vključena podobna utrdba. Po hišah v mestu je gotovo še več stavbnih členov iz 15. stoletja, ki so izgubili svojo nekdanjo funkcijo in se pogosto skrivajo za mlajšimi adaptacijami. V celi vrsti primerov je ohranjena srednjeveška tlorisna zasnova, ki pa je dobila

[1] N. Šumi, Urbanizem in umetnost v Ljubljani (pregled od srednjega veka do danes), Kronika XII, št. 1, Ljubljana 1964, str. 9.

[2] N. Šumi, Ljubljana-spomenik zgodovinskega urbanizma in arhitekture, Kronika VII, št. 1, Ljubljana 1959, str. 43.

svojo današnjo obliko kasneje. Isto velja za predmestja.

Srednji vek je Ljubljani kot naselbini vtisnil neizbrisen pečat. Načrtna zasnova starega mesta in še danes vidne temeljne črte silhuete so rezultat prvega oblikovanja mesta. Na začetek sistematične regulacije smemo sklepati od 13. stoletja dalje, čeprav so se temeljne črte dokončno ustalile šele z zidano varianto meščanskih hiš.[3] Srednjeveški urbanistični prostor je bil razmeroma nevtralno telo, zanj je bila pomembnejša plastika stavb, ki so sestavljale njegovo mejo.[4]

Arhitekturni spomeniki

Med najstarejšimi stavbnimi spomeniki velja omeniti jedro **romanskega gradu**, ki je stal že pred letom 1144. Raziskave domnevajo nekdanji manjši obseg grajske trdnjave. Leta 1220 se omenja "palatium", ki se verjetno ne nanaša na grajski palacij, temveč na **vojvodsko palačo** v mestu.[5] V listinah se leta 1163 omenja cerkev sv. Petra kot sedež pražupnije, ki je obsegala velik del današnje Ljubljane z okolico. Vaška naselbina okrog šentpetrske cerkve je bila še v 13. stoletju pomembnejša od ribiško-čolnarske naselbine pod Gradom.[6] **Mestno obzidje** je obstajalo vsaj že leta 1243.[7] Prvi je bil obzidan Mestni trg (Mesto). Severovzhodno vznožje grajskega hriba se je pričelo naselitveno zgoščati šele potem, ko si je prostor današnjega stolničnega kompleksa in Vodnikovega trga pridobil frančiškanski red, prvič omenjen v listini leta 1242. **Frančiškanski samostan** z manjšo cerkvijo je bil tu pozidan leta 1269.[8] Prvotno ribiško naselje se je zato delno umaknilo na območje današnjega Ribjega trga. Poleg gradu in ostankov obrambnih naprav so dokumentirani ostanki **cerkve nemškega viteškega** reda s številnimi, bogato okrašenimi stavbnimi členi iz srede 13. stoletja, stala pa naj bi že pred 1230 (1269).[9] Romanska faza stolnice in šentpetrske cerkve ni dokumentirana, vemo pa, da je **cerkev sv. Nikolaja** že stala leta 1262 na posestvu gornjegrajskega benediktinskega samostana,[10] ohranjen sklepnik iz 14. stoletja pa govori o njeni gotizaciji. Mesto Ljubljana je imelo dva mosta čez Ljubljanico. Leta 1280 se že omenja Stari most, pozneje Spodnji most na mestu današnjega Tromostovja.[11] V tem stoletju je gotovo obstajal tudi že Mesarski ali Zgornji most z mesnicami, pozneje imenovan Čevljarski most. Od 1297 je za Trančo poleg tedanjega kopališča stal prvi **ljubljanski magistrat-komun**,[12] ki so ga leta 1484 prestavili na sedanje mesto.

V začetku 14. stoletja je omenjeno staro ljubljansko pristanišče na Bregu.[13] O gradbeni dejavnosti v tem veku nam je malo znanega (verjetno je opešala), pač pa nekoliko več o 15. stoletju. V čas poznega srednjega veka lahko postavimo **delno prezidan grad**, delno na novo zgrajen kot utrdba (od 1415 do 1493), večji del gradu pa izvira šele iz časa po potresu 1511., iz obdobja renesanse. Med najstarejše sestavine sodi leta 1489 omenjena gotska **kapela sv. Jurija**.[14] Prvo, še gotsko stavbo rotovža na današnjem mestu so pozidali 1484[15] (domnevni mojster Peter Bezlaj), od nje sta se ohranila le Lipčeva kipa Adama in Eve. Prvotno palačo deželnih stanov **Lontovž** iz 1467 je podrl potres, novo pa so pozidali po požaru 1524.[16] V 15. stoletju je tudi že stala gotska šentjakobska cerkev, ki so jo jezuiti leta 1515 prenovili.[17] Postavljen je bil nov lesen Čevljarski most, ki je dobil ime po čevljarskih utah na njem. Tudi Stari (pozneje Špitalski) most je imel mesnice nad vodo.

Urbanizem 16. in 17. stoletja

Vsa gradbena dejavnost v 16. in 17. stoletju se je z redkimi izjemami odvijala znotraj mestnega obzidja. Zato iz te dobe nimamo nobenih novih mestnih predelov, če izključimo v obzidje zajeto območje med Rožno ulico in Vožarskim potom z Vodnim (Žabješkim) stolpom. Temeljna novost v oblikovanju ulic tega časa je zmaga sklenjenih horizontal nad nekdanjim gotskim ritmom. Hiše so dobile ravne strešne zaključke in močne vence, podoba ulice se je znatno

3 Glej op. 1, str. 10.
4 Glej op. 2, str. 43.
5 I. Stopar, Sprehodi po stari Ljubljani, Ljubljana 1992, str. 27.
6 B. Mihelič, Vodnik po Ljubljani, Ljubljana 1989, str. 77.
7 B. Korošec, Ljubljana skozi stoletja, Mesto na načrtih, projektih in stvarnosti, Ljubljana 1991, str. 20.
8 Glej op. 7, str. 25
9 Glej op. 7, str. 24. in op. 5, str. 115.
10 Glej op. 7, str. 25.
11 Glej op. 5, str. 73.
12 Glej op. 5, str. 55.
13 Glej op. 6, str. 68.
14 Glej op. 5, str. 30.
15 Glej op. 5, str. 64.
16 Glej op. 5, str. 108.
17 Glej op. 5, str. 44.

poenotila. Tak sistem je začel zmagovati sredi 16. stoletja, saj se pri vrsti stavb iz začetka stoletja še obdrži gotsko strešno čelo, kot na primer (kljub baročni prevleki) na Gornjem trgu. Opisana shema je v 17. stoletju postala nevzdržna, saj se ni mogla več skladati z značajem v širino razpotegnjenih palač, ki postanejo ključna naloga stoletja.[18] Trubarjeva cesta je bila v začetku 17. stoletja že strnjeno pozidana na obeh straneh do Kolodvorske ulice (v 18. stoletju do Resljeve, v prvi polovici 19. stoletja do Vidovdanske ceste).

Najstarejši (fortifikacijski) načrt Ljubljane, vojaškega arhitekta N. Angielinija, je iz leta 1586. Pri njegovi izdelavi sta ga zanimala predvsem mestno obzidje z bastijami in gradom, tloris mesta in mestno zazidavo je označil orientacijsko torej le pomembne zgradbe. Tloris mesta znotraj obzidja je risan zelo pravilno, mestnih zaselkov zunaj obzidja pa v načrt ni vnesel. Kljub razlikam v redkih podrobnostih njegovih treh variant, je Angielinijev načrt dovolj točen za svoj čas.[19]

V 17. stoletju sta "mapirala" ljubljansko mestno obzidje, jarke in posredno tudi tloris mesta dva vojaška arhitekta - Giovanni Pieroni in Martin Stier. Fortifikacijski načrt prvega je dolgo veljal za najstarejšega. Pieronijev načrt iz leta 1639 zajema le tisti del mesta, ki ga oklepa obzidje, pri čemer je tloris zelo približen. Zanesemo se lahko samo na tedanji obstoj vidnejših in markantnejših mestnih zgradb, ne pa toliko na njihovo tlorisno obliko. Tudi Stieru je zadostoval osnovni talni tloris mesta znotraj obzidja, dopolnjen z nekaterimi orientacijskimi mestnimi objekti. Dosledneje je označil mestno obzidje in vsa vrata v njem. Stierov fortifikacijski projekt iz leta 1654 kaže opazen tehnični napredek vojaške znanosti, izražen v oblikovanju in strateški razmestitvi topniških bastionov na grajski bastiji, ob Novem trgu in na zamišljenem zunanjem loku novega zvezdastega obrambnega zidu, ki oklepa velik del današnjega mestnega središča, po vzoru idealnih mestnih zasnov centralnega tipa (Palmanonova, Karlovac).[20] Zaradi prenehanja neposredne nevarnosti turških vpadov ni bil realiziran noben od fortifikacijskih načrtov za obsežne nove utrdbe, pa tudi urbanistični razvoj Ljubljane bi zelo zavirali oziroma utesnjevali.

Zadnja temeljna značilnost 16. in predvsem 17. stoletja je urejanje obsežnih plemiških vrtov v mestni okolici. Najznamenitejši so bili vsekakor Auerspergovi vrtovi, izrazito vzdolžno usmerjeni, s težnjo po obvladovanju prostora v osi, kar je temeljni baročni oblikovni sistem. Podobna je tendenca v zasnovi sodobnih cerkva. Resničen razcvet vrtne arhitekture pa opazimo šele v naslednjem stoletju.

Stavbarstvo 16. in 17. stoletja

Po stilni usmeritvi lahko označimo arhitekturo 16. stoletja v Ljubljani za renesančno, stvaritve naslednjega stoletja pa se gibljejo zlasti v smeri napredujočega baroka, ki pogosto živi v manierističnih okvirih.

Priložnost za obsežna gradbena dela utrjevalnega in stanovanjskega značaja je dal mestu potres leta 1511. Tedaj so temeljito prezidali grajsko trdnjavsko jedro, ki je s povečanjem palacija in rekonstrukcijo **stolpov** dobil današnjo podobo (kasnejše adaptacije so jo sicer dopolnjevale, ne pa več bistveno spreminjale). Novost v obrambnih napravah so zlasti močni ogelni stolpi, ki se izvijajo iz črte obzidja v krožnih ali kvadratnih formah, za nasipne utrdbe pa se uveljavijo suličaste forme. Eden prvih je leta 1536 sezidan **Vodni** (Žabješki) **stolp**. Stavbni členi prehajajo v sintezo gotske tradicije in italijanske renesančne govorice. Sem sodijo značilni portali s polkrožnimi loki, konzolni podstavki pomolov in venci. Najbogatejši primer konzolnega sistema je na grajskem palaciju. Proti platoju je bil grad na novo utrjen in vrh tega urejena nova **bastija - "šance"**. Nove oblike so bile prirejene za boj s strelnim orožjem.

Stanovanjsko arhitekturo v tej dobi predstavljajo nekatere značilne stavbe, ki prav tako vsebujejo trdnjavske elemente: **škofijski dvorec** iz 1512, katerega zidavo je vodil stavbar Avgustin Tiffernus, njegov sosed **Codellijev kanonikat**, nastal iz več združenih stavb konec 16. stoletja, ter **hiša v Študentovski ulici**. Deloma so opremljene tudi s konzolnimi pomoli. Toda take prvine niso bile privzete v stanovanjsko arhitekturo zaradi obrambnega značaja kot pri obrambnih napravah, ampak zaradi tendenc po plastičnem izrazu, ki so bile v 16. stoletju prevladujoče. Ni naključje, da se takrat pojavijo tudi že prve dvoriščne arkade, ki so poslej postale nepogrešljiv sestavni del sleherne meščanske hiše. Z njimi je meščan svoje skromno prebivališče pri-

[18] Glej op. 1, str. 10, 11.
[19] Glej op. 7, str. 30, 31.
[20] Glej op. 7, str. 34-38.

bližal idealu plemiške palače.[21] S podrtjem **Obrezove hiše** na Bregu oziroma na vznožju Novega trga (leta 1913) je Ljubljana izgubila najlepši primer renesančne stavbe z ogelnima okroglima konzolnima pomoloma. Omeniti velja tudi eno prvih ljubljanskih zidanih hiš, to je **hišo Volbenka Polža** na Ribjem trgu iz leta 1528. Po požaru, štiri leta prej so na Novem trgu zgradili **Lontovž**, v Gosposki ulici pa leta 1579 **samostansko poslopje križevniške komende**[22] (pozneje barokizirano).

V 17. stoletju (in naslednjem) so se vrstile preureditve mesta znotraj obzidja in posegi zunaj starega jedra. Zgodnjebaročne vplive je posredovala katoliška verska obnova, ki je spodbujala prezidave cerkva. Za posvetne naročnike so gradili palače ter ob njih začeli urejati parke in vrtove. Začetek stoletja dobro označujejo tri značilne arhitekture. Arkadno dvorišče na Mestnem trgu 10 z bogato balustrado je primer dosledno italianizirane govorice, kjer je renesančni proporc rahlo manieristično razpotegnjen. Fasada **Stiškega dvorca** na Starem trgu, postavili so ga stiški opati leta 1629 (tudi 1677)[23], je sicer manieristično prekrita s plastičnim okrasjem, vendar je tu formiran plitev osrednji rizalit (izvira iz okrog 1700), ki odločno napoveduje baročno kompozicijo. **Šentjakobska cerkev**, grajena med 1613 in 1616, ki jo je dokončal redovni jezuitski arhitekt Martin Velorso (predelana po požaru, 1701 in 1868), pa je prva stavba baročnega dvoranskega tipa v Ljubljani in je rezultat protireformacijske akcije. Deželni stanovi so ji 1670 prizidali oktogonalno **Frančiškovo kapelo**, prvo tovrstno po beneških zgledih zasnovano stavbo na Slovenskem. Šentjakobska cerkev z dvema nizoma stranskih kapel je bila zgled vsem naslednjim cerkvenim baročnim stavbam v Ljubljani.[24] **Frančiškanska** (prvotno avguštinska) **cerkev**, postavljena med leti 1646 in 1660, je bila zasnovana po vzoru zgodnjebaročnih rimskih cerkva kot enoladijska bazilika, ki v bistvu ponavlja renesančni tip obokane dvorane z dvema vencema stranskih kapel brez prečne ladje, kar kaže na lombardske vzore.[25] Odlikuje jo prva kulisna baročna fasada v mestu, v svojem času edinstvena po pilastrski členitvi. Zvonika sta bila prizidana kasneje. Druga, avguštinska-diskalceatska cerkev je bila grajena okr. 1660-1700[26] in je do potresa stala na Ajdovščini (vogal Slovenske in Dalmatinove) ter je s svojo dvostolpno fasado spominjala na sv. Jakoba cerkev. Po požaru, do leta 1672 je bila na istem mestu pozidana **cerkev sv. Florijana** na Gornjem trgu (znova pogorela v požaru 1774).[27] Njena današnja podoba je rezultat Plečnikove prenove v tridesetih letih tega stoletja. Te zasnove pa nikjer ne presegajo zgodnjebaročne stopnje, ki je bila premagana šele v naslednjem stoletju in ni brez manierističnega akcenta.

Za aristokratsko arhitekturo 17. stoletja je značilna vrsta plemiških palač, ki so začele svoje meščanske predhodnice renesančnega stoletja dobesedno fizično izpodrivati ter so kot samostani nadomeščale prvotne manjše stavbe z obsežnejšimi poslopji. Sem štejemo zlasti **škofijski dvorec**, ki so ga v tej dobi povečali in mu dodali mogočno arkadno dvorišče[28] ter najimenitnejši zgodnjebaročni dvorec v Ljubljani, podrt po potresu - **Aeurspergovo knežjo palačo** v Gosposki ulici (sedaj NUK), ki jo je med 1660-1662 zgradil Volk Engelbert Turjaški in k delu pritegnil tedaj najboljše umetniške moči.[29] Dvajset let prej so turjaški gospodje s prezidavo iz več hiš pozidali drugo svojo **palačo v Gosposki ulici 15** (sedaj Mestni muzej) in jo kasneje še večkrat prenavljali (pilastrska členitev fasade in lep klasicistični portal).[30] Tudi na Novem trgu, ki je od konca 16. stoletja začel dobivati plemiški značaj, so bile v 17. in v naslednjem stoletju zgrajene najlepše **plemiške palače**. Nove reprezentančne prvine so dobile zlasti v 18. stoletju.

Na drugi strani Ljubljanice je bila na mestu najstarejše mestne hiše (komun) in kasnejših mestnih zaporov leta 1632 postavljena Tranča, ki je prav tako služila kot ječa. Južno od rotovža se na obeh straneh Mestnega trga nizajo velike **meščanske** in **patricijske hiše**. V 17. in naslednjem stoletju so bile prezidane v baročnem slogu iz starejših triosnic in povišane za eno nadstropje. Na prostoru dveh hiš je bila ob koncu stoletja zgrajena štirinadstropna **Souvanova hiša** (prezidana konec 18. stoletja).[31]

Jezuiti so v začetku 17. stoletja podrli stari dvorec Podturn in pozidali novo grajsko stavbo,

21 Glej op. 1, str. 11.
22 Glej op. 5, str. 117.
23 Glej op. 5, str. 49.
24 Glej op. 6, str. 56.
25 Glej op. 6, str. 40.
26 Glej op. 5, str. 133.
27 Glej op. 5, str. 52.
28 Glej op. 1, str. 11.
29 Glej op. 5, str. 111.
30 Glej op. 5, str. 110.
31 Glej op. 6, str. 50.

namenjeno oddihu, njihovim gostom in dijaškim gledališkim predstavam - **Tivolski dvorec**[32] (pozneje večkrat prezidan, zadnja klasicistična prenova sredi 19. stoletja).

Zunaj mestnega središča ob nekdanjem meandru Ljubljanice stoji v 17. stoletju zgrajena **Codellijeva graščina** z nekaterimi poznorenesančnimi slogovnimi prvinami.

Kulturni krog akademije operozov - uvod v ljubljanski barok

Stoletno preusmerjanje domačega izobraženstva v italijansko kulturno območje, prenehanje turške nevarnosti, gospodarska ustalitev in drugi pogoji so rodili ob koncu 17. stoletja prizadeven kulturni krog akademije operozov, ki je zaslužen za zmago in udomačenje baročne umetnosti v Ljubljani ter za dvig mesta kot kulturnega središča. Programska usmeritev na italijanske zglede je obudila v začetku 18. stoletja vrsto pomembnih arhitektur, ki so jih zasnovali priznani arhitekti. Domači umetniki, ki so v naslednjih desetletjih tujim vzornikom prevzeli naročila, niso po zanosni monumentalnosti teh del nikoli presegli, ampak so te pobude, združene tudi z domačo tradicijo in srednjeevropskimi zgledi, udomačili in jim vdihnili pečat življenja v našem prostoru.

Ljubljanska baročna arhitektura v 18. stoletju

Ključna dela italijanskih mojstrov so skoraj v celoti izpolnila reprezentančni program operozov s skupino cerkva, semeniščem in zasnovo rotovža. S **stolnico**, delom enega najpomembnejših rimskih arhitektov Andrea Pozza (grajena 1701-1706), je bil zaključen stoletje aktualen program po uresničitvi baročne enoladijske obokane dvorane s prečno ladjo in stranskimi kapelami (po Vignolovi rimski cerkvi Il Gesu), ki jo prvič krona dominantna kupola. **Križevniška cerkev**, zidana v letih 1714-1715 po načrtih Benečana Domenica Rossija, katere gradnjo je verjetno vodil ljubljanski stavbar Gregor Maček[33], govori v strožjem palladijevskem jeziku ter v kontrastu z borrominijevsko kupolo. Gre za prvo baročno, centralno, v obliki grškega križa zasnovano stavbo z bogato pilastrsko členitvijo na naših tleh. Višek te usmeritve predstavlja monumentalna **uršulinska cerkev**, verjetno avtorja G. Frigimelice (iz padovanskega umetnostnega kroga)[34] in pozidana med leti 1718-1726, katere čisti arhitektonski jezik je utelešen v polnoplastični, s stebri razgibani fasadni ploskvi z borrominijevskim čelom in v strogi zasnovi dvorane s po dvema plitvima kapelama ob vsaki strani ter kupolo nad prezbiterijem. Vzornica naši najplemenitejši ljubljanski baročni arhitekturi je bila Palladijeva beneška cerkev Il Redentore. Te tri cerkve predstavljajo značilne temeljne kamne ljubljanskega baroka.

Manj pomembna **šentpetrska cerkev** je bila zgrajena na prostoru starejših cerkva v letih 1729-1733[35] po načrtih tržaškega stavbarja Giovannija Fusconija, ki je menda ob pomoči Gregorja Mačka ustvaril na palladijevskih zgledih zasnovano novo arhitekturo z dvema zvonikoma (kasneje dvakrat predelano). Baročno trnovsko cerkev, prednico današnje, so sezidali v prvi polovici 18. stoletja (1738-1753) po načrtu Candida Zullianija, mlajšega sodobnika Gregorja Mačka. Stavbenik se je zgledoval po italijanskih predlogah (verjetno po modelu križevniške cerkve) in cerkvi dodal dva diagonalno zasukana zvonika.[36] Cerkev je stala do leta 1855.

V vrsti profanih stavb je masivno zasnovano **semenišče** furlanskega arhitekta Carla Martinuzzija. Graditi so ga pričeli leta 1708 in dograjevali do 1772. Dvoriščno fasado severnega Peerovega trakta, ki sodi v sam vrh našega baroka, je sredi 18. stoletja oblikoval Candido Zulliani.[37] Prvo dosledno baročno profano fasado v mestu in hkrati enega najlepših primerov zrelega baroka je uresničil domači stavbenik Gregor Maček z **Mestno hišo**. Baročno stavbo, kot jo vidimo danes, je iz dveh starejših hiš prezidal v letih 1717-1718. Novemu čelnemu traktu s fasado je dodal loggio in triramno stopnišče, motiv odprte lope na masivnih stebrih in motiv peterokotnega stolpiča pa je verjetno prevzel po starem rotovžu.[38]

32 Glej op. 5, str. 199.
33 Glej op. 5, str. 115.
34 Glej op. 6, str. 61.
35 Enciklopedija Slovenije, 6. zv., Ljubljana 1992, str. 242.
36 Glej op. 6, str. 74.
37 Glej op. 5, str. 91.
38 Glej op. 6, str. 50.

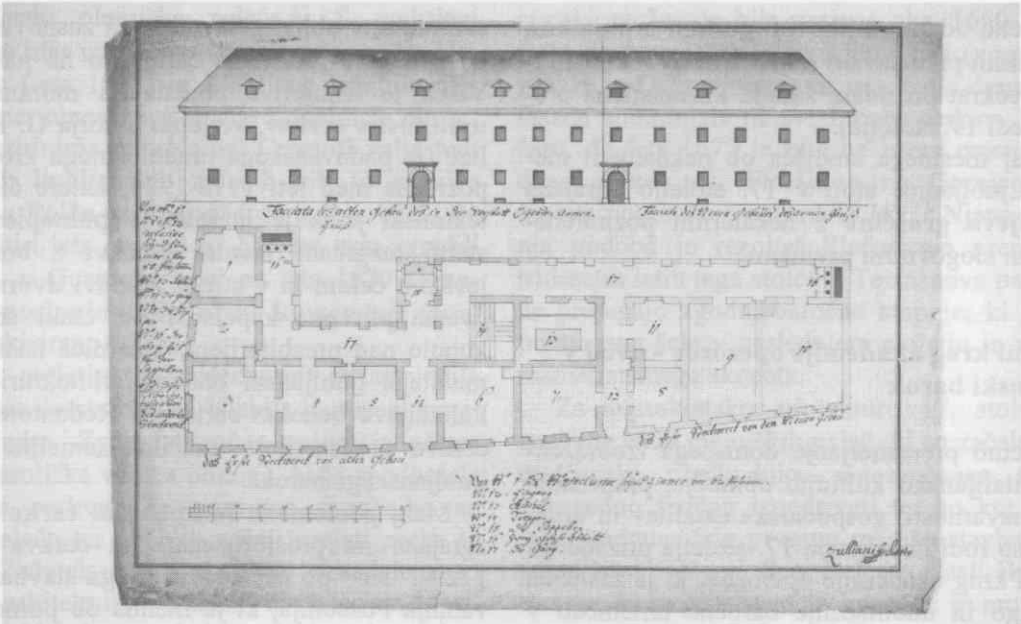

Candido Zuliani, Ubožnica na Karlovški c., okoli 1760 - glavna fasada, tloris pritličja z legendo, adaptacija in dozidava, kolorirana matrica / 47,5 x 33,4; Zgodovinski arhiv Ljubljana, Načrti, mapa 10/10, 2

Čeprav so bila italijanska dela v Ljubljani temeljno pomembno izhodišče za razvoj domače smeri v stavbarstvu 18. stoletja, se je začetnik gibanja naslonil tudi na starejšo udomačeno tradicijo, od dvajsetih let naprej pa je že opazen naslon na avstrijski barok, za katerega je značilna uveljavitev poznobaročnega načela poenotenih prostorov, oblikovalni principi v horizontalah in ne več v višino, umiritev aristokratskega baročnega zanosa, umetnost pa dobiva na splošno intimnejše črte. Tak značaj je šele omogočil udomačenje sloga v meščanskem in kmečkem okolju. Nedvomne odlike Mačkovega opusa so ustvaritev tudi na domačo tradicijo naslonjenega repertoarja stavbnih tipov, primernih za domačo rabo, poljudnost in hkrati sprejem najsodobnejših oblikovalnih načel, kar se najvidneje odraža v vrsti cerkva v bližini Ljubljane.[39]

Ob omenjenih srednjeevropskih pobudah je domača šola sredi stoletja ustvarila tudi domačo varianto "nežnega" sloga pogosto kar sentimentalne vsebine. Mačkovi nasledniki Perski, Schmidt, Prager in drugi so mojstri iz dobe največjega razcveta te smeri, ki nam je zapustila odlične priče v vrsti **plemiških** in **patricijskih hiš**, po katerih skupaj z znanimi cerkvami Ljubljana slovi kot baročno mesto: Mestni hotel Pri divjem možu z enim najlepših baročnih pročelij iz 1742 (Ciril-Metodov trg 21), Lichtenberg/Reyeva (Mestni trg 9) in Skabernetova hiša (Mestni trg 10) z arkadnima stopniščema, Obrezova hiša (Mestni trg 18), delo M. Perskega, Valvasorjeva hiša (Stari trg 4), Erbergova hiša (Stari trg 9) z baročnim stopniščem C. Zullianija, Schweigerjeva hiša (Stari trg 11a), delo C. Zullianija, Ursini-Blagajeva hiša (Stari trg 21), Barbova palača-Delavski dom (Novi trg 2), Lontovž (Novi trg 3), delo Jožefa Schemerla, Auerspergova hiša (Novi trg 5), Barbova palača (Gosposka 3), delo M. Perskega s fasado, ki sodi med vrhunce baročne posvetne arhitekture, Pri vitezu (Breg 20) in Zoisova palača (Breg 22) so stavbe, nastale s prenovo - barokizacijo fasad in prezidavami. V sklop vrtnih stanovanjskih stavb velja postaviti zelo kvalitetno baročno **Koslerjevo hišo** (podrto 1961, Slovenska c. 29), delo Candida Zullianija[40] iz srede 18. stoletja.

Za to razcvetno stopnjo je značilna cela galerija izdelanih prostorskih osi, bogatih stopnišč, sosledja prostorov v reprezentančnih etažah, fasade pa se razžive v nežni pilastrski obleki in drobnih štukaturah. Po 1760 opažamo postopno

39 Glej op. 1, str. 13.

40 Glej op. 35, str. 242.

upadanje takega bogastva, vendar je zlasti z veličastno **Gruberjevo palačo**[41], delom jezuitskega arhitekta Gabriela Gruberja, pozidano med 1773 in 1781, ki s svojimi razsežnostmi in lepim vrtom (nekoč) deluje kot baročni dvorec, gibanje tudi v tem času še zmoglo kvalitetne rešitve. Palačo odlikuje členjena fasada s kitastimi okraski, izredno lep baročni portal, v notranjosti pa imenitno ovalno stopnišče z rokokojskim štukom in kupolo. V petdesetih letih 18. stoletja je grof Leopold Lamberger dal zgraditi najlepši ljubljanski baročni dvorec, nekdanji Lambergov dvor v Tivoliju. Ob koncu stoletja je bil v posesti ogrske rodovine Szogeny, zato so ga ljudje poimenovali **Cekinov grad**[42] (po letu 1855 je prišel v last družine Kosler). Baročna fasada je oblikovana tenkočutno, prostorska os, razvita v stavbi, pa se je nekdaj nadaljevala v smeri parka proti poznejšemu Lattermanovem drevoredu, katerega zasnovo še vedno slutimo.

Graščina Selo ob Zaloški cesti sodi med najimenitnejše poznobaročne posvetne dvorce v bližini Ljubljane. Ponaša se kar s petnajstimi okenskimi osmi in s poudarjenim rizalitom, v katerega je umeščen izredno lep portal z volutasto atiko. Pozidali so jo okrog 1762.[43] in je spočetka služila kot suknarna.

Proti koncu 18. stoletja so prezidali in preuredili dva samostanska kompleksa. Na Ajdovščini, med Dalmatinovo in Tavčarjevo ulico, je stal samostan avguštincev-diskalceatov s cerkvijo in obsežnimi vrtovi vse do 1784, ko ga je Jožef II. ob obisku Ljubljane ukinil, nakar so ga na njegovo pobudo preuredili v deželno bolnišnico (Mathias Pohl), ki je delovala vse do potresa.[44] Drugi kompleks oziroma poslopja frančiškanskega samostana na Vodnikovem trgu so med leti 1787-1789 prezidali v gimnazijo in licej (podrt 1903) po načrtih Ljubljančana Jožefa Schemerla.[45]

Šentpeter in Poljansko predmestje sta bila povezana le z ozko brvjo. Zaradi prezidave starega lazareta v vojašnico in zlasti zaradi krajše poti med vojašnico in mestom so leta 1776 postavili nov lesen most in ga poimenovali za Kasarniškega.

Značaj ljubljanske arhitekture predstavlja v slovenskem merilu značilno sintezo stroge primorske smeri, ki se napaja z Beneškega, ter močneje razgibanega in sproščenega štajerskega baroka, ki mu je pobude dovajala Avstrija. Zato je baročno gibanje v Ljubljani osrednji kulturni dogodek svojega časa na Slovenskem, ko se je pomen Ljubljane kot središča dvignil na dotlej neznano višino.

Urbanizem v 18. stoletju

Vse do konca stoletja je mestno obzidje pomenilo okvir, v katerem se je razmahnila barokizacija Ljubljane. To obdobje je neusmiljeno rušilo staro, srednjeveško; uveljavljal je svoje ideale, terjalo izgradnjo reprezentančnih prostorov in izoblikovanje monumentalnih prostorskih sosledij ter hkrati spreminjalo in zabrisovalo staro parcelacijo in podobo ulice. Barokizacija ni v ničemer bistveno spremenila temeljne urbanistične sheme srednjeveškega jedra, dodala pa je mestu novo, tretje nadstropje in zato bolj gosposki videz, do kraja uveljavila že v renesansi začete spremembe ulične meje z enotno, le motivno variirano kuliso plastično in dekorativno oblikovanih fasad, ki so često nastajale z združevanjem več hiš v večje enote.[46] Sadov te sistematične akcije so bili deležni vsi trije historični mestni deli, najlepši rezultat pa je nedvomno barokizacija Mestnega trga z rotovžem, stolnico, škofijskim dvorcem, mestnim hotelom in Robbovim vodnjakom na trgu, ki v danes ohranjeni podobi pomeni enega najučinkovitejših baročnih ambientov v Srednji Evropi. Obzidje, ki so ga začeli podirati šele ob koncu stoletja, pa vendarle ni moglo preprečiti formiranja nove zelene četrti, kjer so postavili vrsto gradov in cerkva s parkovnim okoljem. Tivolski gradič in Cekinov grad, podrti diskalceatski samostan in porušena Koslerjeva hiša ter mogočna uršulinska cerkev so rezultati znane baročne težnje po obvladovanju obsežnih, arhitekturi podrejenih prostorov, kar je bilo mogoče pri nas uresničiti v območju med Šišenskim hribom in Slovensko cesto. Značilna je tudi sprememba v mestni silhueti; ta je postala resnični prospekt za prebivalce zelene četrti, kjer so nekdanje koničaste zvonike zamenjale razgibane baročne kape starih in novih cerkva ter nekaterih plemiških in javnih stavb.

Baročni urbanizem v Ljubljani je torej organ-

41 Glej op. 6, str. 57.
42 Glej op. 5, str. 199.
43 Glej op. 5, str. 220.
44 Glej op. 5, str. 133.
45 Glej op. 5, str. 93.
46 Glej op. 2, str 37.

sko zrasel iz tradicije, le da jo je obogatil z novim pojmovanjem prostora in razširil. Radikalni posegi so bili zelo redki in so nastali v prvih začetkih (jezuiti) in ob koncu dobe (Gruber). Mnogo bolj je prišla do izraza izredna prilagodljivost stari urbanistični shemi, ki je tudi odlika zrele baročne dobe po prvem navdušenju in radikalizmu.

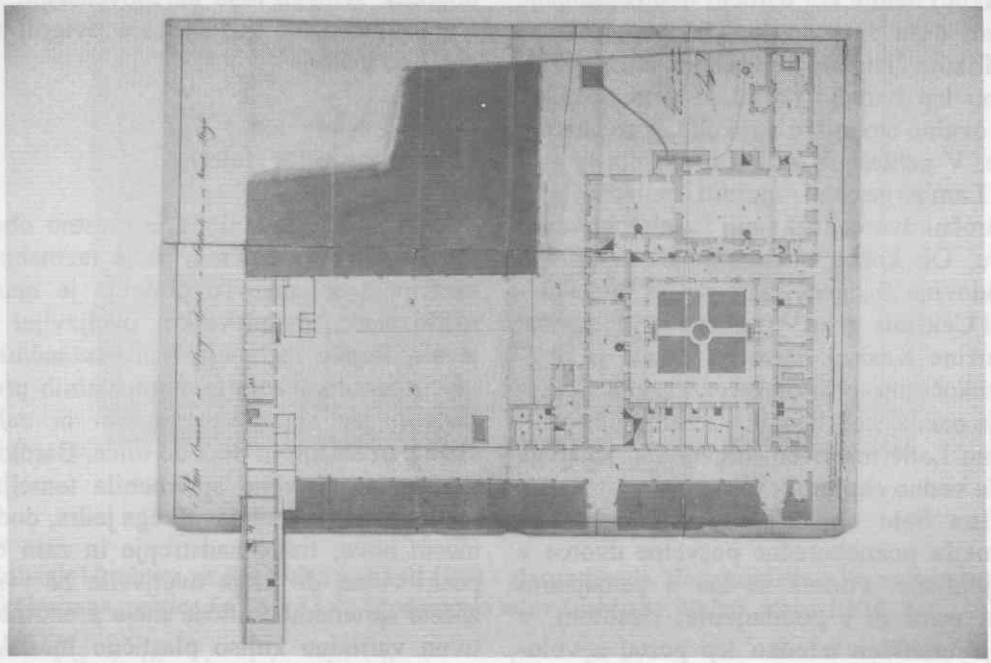

Franc Dežman, Mestna Bolnica na Ajdovščini / Dunajski c. 20 (sedaj Slovenski c. 44, 46, 1918 - tloris pritličja, adaptacija, kolorirana matrica / 64,2 x 88,3; Zgodovinski arhiv Ljubljana, Načrti, mapa 10/17

Čeprav zavestno nista vplivali na urbanistične spremembe mesta, je potrebno omeniti tudi dve pomembni kartografski deli z načrtoma Ljubljane, ki sta ju v 18. stoletju izdela Florijančič in Gruber.[47] Najkakovostnejše kartografsko delo - nastajalo je v prvi polovici stoletja, natisnjeno pa je bilo 1744. v Ljubljani - je bil deželni zemljevid oziroma topografska karta Kranjske (Ducatus Carnioliae Tabula chronographica) stiškega cistercijana Dizme Florijančiča, ki jo lahko uvrstimo med tedanjo vrhunsko kartografijo v Evropi. Florijančič je v levi zgornji kot karte, na tretji list, vrisal odličen načrt mesta Ljubljane s predmestji, nastal po preciznem merjenju in mapiranju domačega zemljemerca in kartografa, ter veduto mesta, skoraj povsem podobno sloviti Valvasorjevi Veliki veduti Ljubljane. Naslednji načrt Ljubljane je v drugi polovici stoletja napravil matematik in fizik Gabriel Gruber, ko mu je bilo naročeno izmeriti in kartirati Ljubljansko barje. V levem gornjem kotu te topografske karte, končane 1771., je vrisal tloris Ljubljane s predmestji in neokrnjenim mestnim obzidjem. Izboljšano karto, z nespremenjenim tlorisom, že delno podrtim obzidjem in vrisanim prekopom-odvajalnim kanalom za Grajskim hribom, pa je izdal 1785. na Dunaju.

Urbanizem v 19. stoletju

Sklenjeno mesto se je razlilo preko podrtega obzidja. Ljubljana je postala središče Ilirskih provinc. Francozi so prispevali idejo o mestu, ki ga prepletajo in z okoljem vežejo zeleni drevoredi in za javnost odprti plemiški parki, ideal mesta pa ni več klasična tržna zasnova, temveč obzidana zelena ureditev. To se odraža tudi na kartah 19. stoletja, kjer so v vrtove spremenjene skoraj vse nepozidane parcele. Tako je leta 1813 nastal načrt inženirja Blancharda za Lattermanov drevored v Tivoliju, zasaditev je bila izvršena dve leti kasneje[48] (celotna ureditev površine v

[47] Glej op. 7, str. 54, 61, 62.

[48] V. Valenčič, Oblikovanje Ljubljane v prvi polovici XIX. stoletja, Kronika XIV, št. 3, Ljubljana 1966, str. 150, 151, prim. op. 5, str. 197 in op. 6, str. 100

park pa šele po 1892.). Šolski drevored ob Ljubljanici za gimnazijskim poslopjem je nastal po 1813.[49], načrt za ureditev prvega javnega parka znotraj mesta, na prostoru nekdanjega kapucinskega samostana, parka Zvezde pa 1824.[50] V letih 1860-1870 je sledila ureditev okolice Tivolskega gradu in zasaditev aleje ob ribniku in proti Puharjevi ulici.[51] Idejo drevoreda so plodno raztegnili tudi na nekatere vpadnice, predvsem na takratno Dunajsko cesto.

Urbanistična prizadevanja te dobe pomenijo logično nadaljevanje baročnega izročila. Ureditev zelenih drevoredov in Zvezde na moč nazorno dokazuje novo meščansko epoho, ki je povzela tudi likovne izkušnje fevdalnega obdobja v urejanju zelenja, parkov in poti. Značilno je že to, da so ljubljanski javni parki dediči baročnih vrtov.

Pomembna naloga urbanizma, po rušitvah mestnega obzidja in vrat ter po zasipavanju obrambnih jarkov od 1787. naprej, je bila oblikovanje trgov. Največji, monumentalni Kongresni trg, je dobival novo podobo s podiranjem Vicedomskih vrat (od 1791.) in kapucinskega samostana leta 1817 ter dočakal kongres Svete alianse (1821) v reprezentativnih mejah.[52] V merah in pogledih je vsestransko uspešna zasnova, ki se je trajno vtisnila v podobo Ljubljane. Kot zadnja so 1793. porušili Nemška ali Križevniška vrata, čemur je sledilo oblikovanje Nemškega ali Križevniškega trga.[53] V letih 1822-1823 so na Prešernovem trgu zravnali teren in kasneje zamenjali stari most s prvim, kamnitim Špitalskim.[54] Po preureditvi frančiškanskega samostana v gimnazijo in licej je na prostoru križnega hodnika in samostanske cerkve nastal Vodnikov trg.[55] Še pod francosko okupacijo so zravnali Sejemski, pozneje Krekov trg, nanj prenesli sejmišče in mu v 30. letih omejili prostor s Kranjsko hranilnico in Mahrovo hišo.[56] Šentjakobski trg je dobil dokončno obliko s prizidavo Virantove hiše okrog 1842.[57] S podrtjem hlevov in drugih gospodarskih poslopij med škofijo in semeniščem je v 60. letih nastal Pogačarjev trg.[58]

Ko je bila 1849. zgrajena južna železnica, se je mesto začelo svobodneje razvijati in organsko prepletati s predmestji. V resnici pa je kasneje pomenila veliko oviro pri reševanju urbanističnih vprašanj. Od srede 19. stoletja so urejanju mesta začeli posvečati veliko skrb. Ljubljana je razširila svoje klasično urbanizirano mestno območje; izrabila je zeleno "praznino" med Slovensko cesto in Tivolijem (pri čemer je začela odstranjevati nekatere baročne arhitekture) in tu snovala novo upravno in kulturno četrt s številnimi javnimi stavbami, v predmestjih pa je nastajalo vse več pomembnih industrijskih objektov.

Regulacijski projekti (prvi, odloženi elaborat že 1840.) v letih 1861, 1869 ter delni projekti 1874, 1876 in 1888, ki so služili kot osnova za podeljevanje gradbenih dovoljenj za nove zgradbe in prezidavo hiš, so določali stavbne črte, nove ceste in mestne okoliše. Zaradi različnih vzrokov, nedokončanosti, nepopolnosti in nenazadnje nepotrditve ter peripetij v mestni upravi, delo na regulacijskih načrtih ni pripeljalo do končnega rezultata, kajti narejeni so bili le za posamezne nove mestne predele. Izvršene pa so bile priprave, ki so dale koristno osnovo za izdelavo celovitega regulacijskega načrta, ki je po potresu postal nujen. Iniciativa za urbanizacijo predela med Slovensko cesto in Tivolijem je bila v rokah posameznih družb, zlasti Kranjske stavbne družbe.

S presekanjem Trubarjeve ceste in povezavo šentpetrskega predmestja s poljanskim je bila leta 1882 odprta Resljeva cesta[59], pozidana z bogatimi meščanskimi vilami in zasajena z dvostranskim drevoredom. Ob koncu stoletja je veljala za eno najlepših ljubljanskih ulic. Mesto je leta 1890 dobilo tudi nov vodovod, zanj je zaslužen poznejši ljubljanski župan Ivan Hribar.

Kartografski načrti mesta v 19. stoletju so dokaj pogosti in kvalitetni. Na načrtu mesta iz 1808, avstrijskega vojaškega kartografa L. Scheibendorfa[60], Ljubljana že ni imela obzidja, grajsko poslopje je bilo še povezano z bastijo na "Šancah", odprli pa so se nekateri trgi. Tloris mesta na predvečer kongresa "svete alianse" in hkrati izredno nazorno tlorisno podobo Ljubljane predstavlja načrt H. A. Seykotte iz 1820.[61] Opazne so spremembe v mestnem tlorisu, čeprav še ni

49 Glej op. 48, str. 150.
50 Glej op. 48, str. 151.
51 Glej op. 6, str. 100, 101.
52 Glej op. 48, str. 144.
53 Glej op. 48, str. 145.
54 Glej op. 48, str. 144, 145.
55 Glej op. 48, str. 145.
56 Glej op. 48, str. 145.
57 Glej op. 48, str. 146.
58 Glej op. 6, str. 43.
59 V. Valenčič, Gradbeni razvoj Ljubljane od dograditve južne železnice do potresa leta 1895, Kronika IX, št. 3, Ljubljana 1961, str. 138.
60 Glej op. 7, str. 72.
61 Glej op. 7, str. 83, 84.

parka Zvezde z nasadom, prav tako je bila struga Ljubljanice še neregulirana. Načrt pokrajinskega glavnega mesta Ljubljane z najbližjo okolico iz leta 1829, vojaškega geodeta Reicheja[62], kaže nebistvene spremembe v tlorisu in sega precej široko v mestno okolico; regulacija oziroma izravnava struge Ljubljanice je bila že končana. Na osnovi reambuliranih mapnih listov mesta je bil leta 1841 litografiran in natisnjen barvni Katastrski načrt mesta Ljubljane.[63] Pregledna karta tedanjega mesta je postal geodetsko-katastrska osnova vseh gradbenih posegov v Ljubljani in vseh načrtov mesta pred potresom. Načrt pokrajinskega glavnega mesta Ljubljane garnizijskega geometra E. Luterottija iz 1860[64] je eden najboljših mestnih načrtov tega stoletja. Odlikuje se po preciznosti in kaže na zgoščevanje zazidave ob nastajajoči osi nadaljnje rasti mesta, to je Gradišče-Ajdovščina-Bavarski dvor ter ulične obrise prostora pred kolodvorom. Nov načrt mesta po reambulirani katastrski mapi iz 1883 je bil podlaga za Načrt mesta Ljubljane mestnega geometra Neuhoferja istega leta.[65] Ta je na geodetsko osnovo vnesel vse ureditve "gradbene črte" in stavbne objekte, ni pa označil javnih zgradb. Pred potresom je leta 1891 nastal še Načrt mesta Ljubljane vojaškega geometra A. Zhobra von Okroga.[66]

Arhitektura 19. stoletja

Čas francoske okupacije je uveljavil klasicizem, ki v arhitekturi, ki ji je bila odrejena vloga slabokrvnih naličij javnih prostorov in javnih stavb, ni zapustil veliko sledi. Vendar je ta čas po svoje prekril tudi staro mesto. Razen skupine baročnih palač so domala vse druge stavbe dobile novo preobleko, ki kaže vse odtenke od resnega empira in klasicizma do skromnega bidermajerja. Če je bil tak prelom v primeri s klasičnimi deželami meščanskih revolucij pri nas manj radikalen ali zabrisan, je to zaradi našega konservativnega in provincialnega okolja. Z vsakim "stilnim" obdobjem 19. stoletja smo doživeli vse slabotnejšo, čeprav monumentalno usmerjeno arhitekturo. Tako se našega empira v marsičem še drži na barok spominjajoča moč. Na mestu starejše stavbe je bila leta 1796 sezidana **šentviška cerkev**, delo J. Hillebrandta[67], katere strogo fasado rahlja še baročno razgibana streha zvonika. Med stavbami, ki so jih v klasicističnem slogu prenavljali predvsem furlanski arhitekti, izstopajo Friedl-Recharjeva hiša na Trgu francoske revolucije, delo A. Menninija iz 1794., Souvanova hiša s polkrožnimi pilastri in figuralnimi reliefi iz 1826. na Mestnem trgu 24 (tipičen primer fasade iz bidermajerske dobe) in Auerspergova palača v Gosposki ulici 15 (zdaj Mestni muzej) z razkošno pilastrsko členitvijo nad rustificiranim pritličjem, tudi iz 20. let, obe sta delo Francesca Coconija.[68] V letih 1836-1838 je bilo zgrajeno mogočno klasicistično poslopje **Kazine** na Kongresnem trgu s stebriščno lopo pred vhodom, namenjeno za družabno življenje plemičev, meščanov in uradnikov.[69] Vojaška žitnica na Krekovem trgu 10 je bila po 1834. prezidana v **hotel Bahabirt**. Gradil ga je Matija Dobravc[70], kmalu nato pa je bila v njem Mahrova trgovska šola. Trg je zaključila pred 1840 pozidana enonadstropna stavba na mestu današnje Biotehnične fakultete. Vojaška stanovanjska stavba **Kolizeja** na Gosposvetski cesti je bila sezidana v letih 1845-1846.[71] Načrte zanjo je napravil graški arhitekt Josef Benedikt Withalm (po vzoru graškega Kolizeja) in je zgodnji primer historizma. Takrat in tudi pozneje je veljala za eno najimenitnejših ljubljanskih stavb.

V prvi polovici 19. stoletja je nastalo več skromneje oblikovanih bidermajerskih meščanskih hiš. Starejšemu poslopju (poznejše) Slovenske Matice na Kongresnem trgu 7 je furlanski stavbni mojster Anton Cragnolini leta 1834 prenovil pročelje. Isti je v naslednjih dveh letih prenovil fasado Lukmanove hiše na Poljanski cesti 3. Okrog 1842 je bila sezidana **Virantova hiša** na Levstikovem trgu 5 kot podaljšek Gruberjevi palači in zaključek trgu.[72] Omenimo še **Treovo hišo** na Gosposvetski 10 (gradil jo je Anton Treo), **Fröhlichove hiše** (porušene, sedaj Slovenska cesta 39 in 41), ki jih je prezidal in dozidal Franc Frumel, in **Medijatovo hišo** na Slovenski cesti 51, ki jo je gradil Schneider leta

62 Glej op. 7, str. 99, 102-104.
63 Glej op. 7, str. 117, 118-120.
64 Glej op. 7, str. 131, 133, 142, 143.
65 Glej op. 7, str. 137.
66 Glej op. 7, str. 141.
67 Glej op. 35, str. 243.
68 Glej op. 35, str. 243.
69 Glej op. 5, str. 151.
70 Glej op. 6, str. 47, prim. op. 5, str. 179.
71 Glej op. 35, str. 243, prim. op. 5, str. 136 in op. 6, str. 90.
72 Glej op. 48, str. 146, prim. op. 5, str. 48.

1850.[73]

Deželna stavbna direkcija je do sredine stoletja izdelala načrte in vodila stavbna dela (inženir Benedikt Muller) pri sledečih projektih: **Uršulinska dekliška šola**, razširitev deželne bolnice na Ajdovščini, **kupola stolne cerkve** (1841.), **grajski stolp z uro** 1848., poglobitev Ljubljanice skozi mesto v letih 1824-1828, nova lesena Mesarski (sedaj Zmajski) (1820.) in Šentjakobski most (1825.) ter kamniti **Špitalski most** (1842.)[74], delo beljaškega podjetnika Giova-nnija Picca. Poimenovali so ga po nadvojvodi Francu Karlu, ki je bil osebno navzoč pri njegovi otvoritvi. Na novo je bil v letih 1834-1835 zgrajen še Šentpetrski most.

Pridobitve novega industrijskega razvoja so po velikem preokretu v razvoju industrije na koncu 18. stoletja prišle k nam šele v tretjem desetletju prejšnjega stoletja, ko je Ljubljana dobila prva moderna industrijska podjetja. Prvo večje tovarniško poslopje (petnadstropno) je bila **Sladkorna rafinerija** furlanskega veleposestnika in podjetnika Jakoba Verniera pred današnjo železniško postajo (v Blatni vasi), zgrajeno v letih 1827-1828.[75] Šest let pozneje je pogorelo, na tem mestu (med Miklošičevo in Kolodvorsko cesto) je leta 1837 Anglež Viljem Moline postavil **bombažno predilnico**, ki je začela obratovati naslednje leto.[76] Oba objekta sta bila porušena. Druga ljubljanska **sladkorna rafinerija** tržaške tvrdke Rossmann & Pelican in Viljema Molinea je pričela delovati **na Poljanskem nasipu** konec leta 1828. Pozidana je bila 1830 po načrtih tržaškega arhitekta Nikole Pertscha in je bila s svojimi šestimi nadstropji najvišja ljubljanska stavba.[77] V letih 1851-1856 so jo dozidali in nadzidali skladišče. Po požaru 1858. jo je znova pozidalo Stavbno podjetje G. Tönnies (ustanovljeno leta 1866), ki je izvrševalo predvsem zahtevnejše industrijske objekte.

Industrijske stavbe dosegajo mnogo skromnejšo oblikovno raven, vendarle odražajo utilitaristični duh, zlasti kar zadeva funkcionalno izrabo prostorov. Za vse večje dvorane naših tovarn so zadoščale klasične konstrukcijske možnosti. Novosti, ki jih prinašajo industrijske stavbe oziroma kompleksi v drugi polovici stoletja so združevanje več kubusov v večji kompleks, vidno ločevanje upravnega dela z bogatejšo obdelavo pročelja od masivnejšega tovarniškega dela, ki opušča nekatere fasadne prvine in uravnava celotni tovarniški kompleks na "stavbno dogajanje" v ulični fronti.[78] V okviru vaške stavbne ureditve je nastalo eno najpomembnejših ljubljanskih industrijskih podjetij Fidelisa Terpinca (sicer izven mesta), **papirnica v Vevčah**, zgrajena okrog leta 1843[79]; drugo tovarno **Janezijo** na nasprotnem bregu Ljubljanice pa je postavil 1850. kompleks **Tschinklove tovarne kavinih surogatov** ob Šmartinski cesti. Tovarna je bila ustanovljene leta 1866[80], bila je zasnovana zunaj mesta ter uravnana po svojih funkcionalnih merilih. Na zunaj je dobila enoten videz, enoten je tudi koncept oblikovanja fasad in strešnih partij. Korak naprej v organizaciji stavbnega komplesa, tako rekoč "tovarniškega mesta", pomeni **pivovarna Kosler** (pozneje Union) ob Celovški cesti, ustanovljena 1866.[81], ki je s svojskimi oblikami dajala poseben pečat zunanji podobi cele mestne četrti (tedaj še zunaj mesta), upoštevala ulično črto in predstavljala "avtonomnost" tovarne v odnosu do mestnega tkiva. Tudi **Žabkarjeva tovarna za stroje in livarna**, ustanovljena leta 1871[82], je bila zasnovana kot poseben, a ne tako monumentalen mestni predel ob Dunajski cesti. S strnjeno postavitvijo objektov, parkom in kovanimi vhodnimi vrati je spominjala na baročne dvorce in vile. Spremenjena razmerja, odstopanje od simetrije in zlasti poenostavljena obdelava fasadnih členov so njene glavne značilnosti.

Vrh v pojmovanju tovarne kot "novega mesta" pomeni ljubljanska **tobačna tovarna** ob Tržaški cesti, zasnovana leta 1870[83] in dograjena tri leta kasneje. Stroga simetrična razporeditev stavb glede na os, s poudarkom na osrednji veliki stavbi v ospredju kompleksa, odmik od ulične črte navznoter in urejen park pred tovarno je zasnova, ki jo je presegla šele Kolinska tovarna

73 V. Valenčič, Ljubljansko stavbeništvo v prvi polovici 19. stoletja, Kronika XVII, št. 2, Ljubljana 1969, str. 83.
74 Glej op. 73, str. 83, prim. op. 48, str. 146.
75 V. Valenčič, Ljubljanska industrija od 16.stoletja do prve svetovne vojne, Razstavni katalog ZAL, Ljubljana 1973, str. 22, 23.
76 Glej op. 75, str. 26.
77 Glej op. str. 181.
78 P. Krečič, Starejša ljubljanska industrija-vprašanja arhitekture, Zbornik za umetnostno zgodovino XIV-XV, Ljubljana 1978-979, str. 239, 240.
79 Glej op. 75, str. 29.
80 Glej op. 78, str. 240, prim. op. 75, str. 35.
81 Glej op. 78, str. 240, prim. op. 75, str. 35.
82 Glej op. 78, str. 240.
83 Glej op. 78, str. 240, 241, prim. op. 75, str. 39, 40.

hranil v začetku 20. stoletja. S tem je končala "stilni" razvoj starejših ljubljanskih industrijskih stavb, ki so ohranjale videz javnih stavb, saj so bile oblikovane v duhu sočasne arhitekture historičnih slogov.

Historično arhitekturo druge polovice 19. stoletja slogovno delimo na romantično, ki se le z dekorativnimi dodatki skuša otresti klasicizma, glede stavbne mase pa se ne oddaljuje od klasicističnih predstav, ter na strogi in pozni historizem[84]. Pogosto vztrajata eden ob drugem, tako da se strogi podreja le enemu zgodovinskemu slogu, pozni pa uporablja različne historične vzorce in predloge. Te so posredovala srednjeevropska središča, posebno Dunaj, Gradec in Praga. Projekti za večino stavb so bili sicer delo tujih arhitektov, toda gradili so jih ljubljanski stavbeniki, kar je pomenilo, da se je tudi ljubljansko stavbeništvo iz svoje nekdanje nepomembnosti razvilo v dokaj močno gospodarsko stroko.

Dograditev južne železnice skozi Ljubljano je vidno vplivala na gradbeni razvoj mesta. Izven mesta ležeče kolodvorsko poslopje je bilo zgrajeno leta 1849 in naloga bodoče regulacije je bila, povezati ga z mestom. Gradbena dejavnost za povečanje stanovanjske površine se je izražala predvsem v nadzidavanju in prezidavanju že obstoječih poslopij. Tu je potrebno omeniti prezidavo, nadzidavo drugega nadstropja in dozidavo južnega trakta **Kranjske hranilnice** na Krekovem trgu (sedaj Biotehnična fakulteta). V letu 1851 sta bila dograjena **Bavarski dvor** (stari hotel z restavracijo) in **evangeličanska cerkev** ob Gosposvetski cesti[85] (gradil Anton Treo). Po načrtu inženirja Ivana Schöbla so v letih 1854-1855[86] postavili neoromansko **cerkev v Trnovem**. Leta 1856 je bil po načrtu A. Gunsiherja zgrajen **hotel Slon**[87] (stal do 1937.).

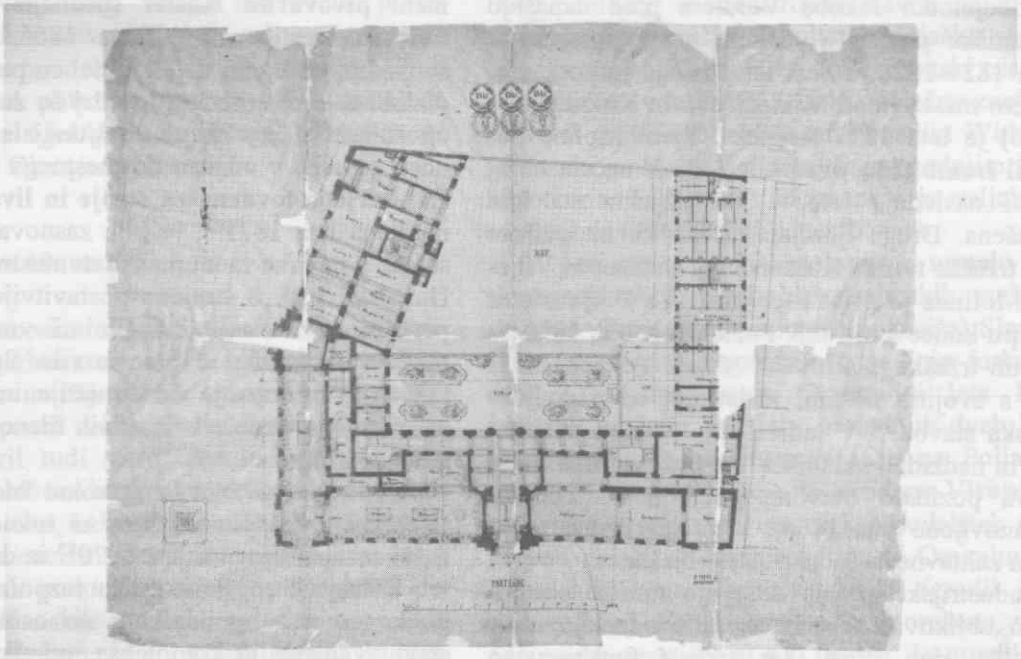

Carl Tietz, Kavarna Evropa na Slovenski c. 47, 1867 - tloris pritličja, gradnja, kolorirana matrica / 74,3 x 56,8; Zgodovinski arhiv Ljubljana, Reg. I, f. 753, fol. 725

84 D. Prelovšek, Nekateri problemi raziskovanja arhitekture 19. stoletja, Zbornik za umetnostno zgodovino XIV-XV, Ljubljana 1978-1979, str. 221.

85 Glej op. 6, str. 90, 96.

86 Glej op. 5, str. 156.

87 Glej op. 73, str. 83.

Prvo sodobno vilo v Ljubljani si je leta 1862 zgradil na Strmem potu 3 švicarski konzul Viljem Cloeta, naslednjo pa leta 1869 Albert Samassa na Karlovški cesti 1.[88] Veličastno neorenesančno poslopje **kavarne Evropa** na Ajdovščini, lastnika Luke Tavčarja, so zidali v letih 1867-1869 po načrtih arhitekta C. Tietza[89] in predstavlja največjo novo stavbo v tem obdobju. Delo dunajskega inženirja Johanna Hermana je bil Hradeckega most, prvi litoželezni most v Ljubljani, postavljen 1867.

Splošni gospodarski razvoj v sedemdesetih letih je imel za posledico razcvet gradbene dejavnosti. Finančno jo je precej podpirala Kranjska hranilnica, ki je 1871. pričela z gradnjo prve ljubljanske laične gimnazije - neonormanske **Višje realke** v Vegovi ulici[90] po načrtih dunajskega arhitekta Aleksandra Bellona - in jo 1874. končala. Denarno je podpirala gradnjo najpomembnejših objektov v naslednjem desetletju.

ulic. Kupila je obsežna zemljišča med Slovensko, Prešernovo, Cankarjevo cesto in Štefanovo ulico ter zemljišče na Vrtači. Za te mestne predele je družba zelo iniciativno posegala v odločanje o regulacijskem načrtu. Leta 1874 je pričela graditi dve **hiši na Cankarjevi** 3 in 5, projektiral ju je dunajski arhitekt Julij Dörfel, ter povečala svoj hotel Stadt Wien z dvoriščnim traktom. Leta 1875 je zgradila **šolo na Zoisovi cesti**, dve leti kasneje **upravno poslopje Kranjske hranilnice** v Tomšičevi ulici in leta 1881 gosposko stanovanjsko **hišo Franca pl. Gariboldija** (pozneje Zbornica za trgovino, obrt in industrijo) v Beethovnovi ulici.[91] Zemljiški kompleks do Župančičeve ulice je bil do 1883. zazidan. V letih 1881-1883 so po načrtu A. Wagnerja gradili neogotsko **cerkev na Taboru**.

Z zazidavo stavbišč na Vrtači, predvsem na Erjavčevi, Prešernovi cesti in Levstikovi ulici je Kranjska stavbna družba pričela leta 1889.

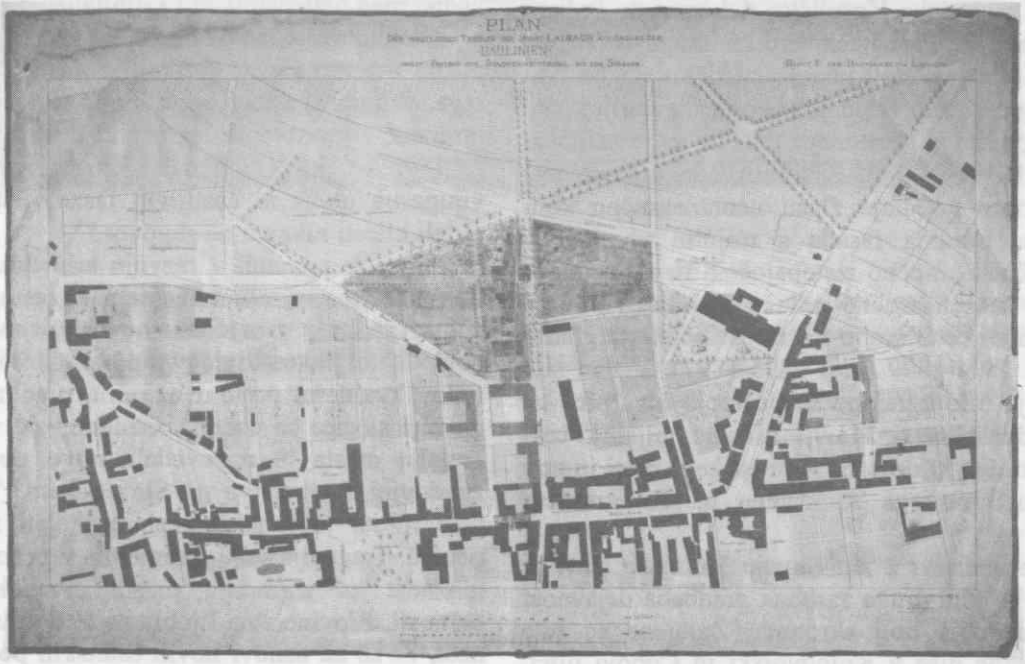

A. Wagner, Mestni stavbni urad, Regulacija ulic, stavbne črte in novogradnje v zahodnem delu Ljubljane / med Tivolijem, Slovensko c., Rimsko c. in Dvorakovo ul., 1876 - kolorirana matrica na kartonu / 93,5 x 59,2; Zgodovinski arhiv Ljubljana, Načrti, mapa 00/4,2

Precej se je povečala tudi zasebna gradbena dejavnost. Za gradbeni razvoj Ljubljane je značilna pobuda Kranjske stavbne družbe, delniške družbe, ki je odločilno vplivala na zazidavo nekaterih mestnih delov oziroma pozidavo celih

V osemdesetih in devetdesetih letih so bili z znatno finančno podporo Kranjske hranilnice postavljeni naslednji pomembnejši objekti[92]: neorenesančno poslopje **Narodnega muzeja** so pozidali v letih 1883-1885 po vzoru muzeja v

88 Glej op. 59, str. 139.
89 Glej op. 35, str. 243.
90 Glej op. 59, str. 139.
91 Glej op. 59, str. 139, 140.
92 Glej op. 59, str. 139, 140.

Linzu in po zasnovi dunajskega arhitekta Wilhelma Resorija. Zamisel je precej spremenjeno (razen vhodne avle-peristila in dvoramnega stopnišča) uresničil in dokončal ljubljanski arhitekt Viljem Treo. Leta 1884 je bilo zgrajeno učiteljišče na Resljevi. Dve leti pozneje so začeli graditi **vojašnico na Taboru**. Kranjska stavbna družba je leta 1887 pričela z gradnjo **otroške bolnice** v Streliški ulici. Tega leta so začeli zidati **delavske stanovanjske hiše** v Hranilniški ulici, 1889. pa je bila po načrtu F. Kaudele zgrajena **šola na Ledini**. Kranjska stavbna družba je tedaj pričela na prostoru starega, v požaru uničenega stanovskega gledališča z gradnjo neorenesančne Filharmonije. Po načrtu inženirja A. Wagnerja in s spremembami Viljema Trea je bila dokončana 1891. Stavbno podjetje G. Tönnies je po načrtih arhitektov Hraskyja in Hrubyja v letih 1890-1892 gradilo **operno gledališče** v neorenesančnem slogu kot stavbo Deželnega gledališča. Iz tega leta je tudi secesijska **Katoliška tiskarna** na Poljanskem nasipu. Po natečajnem konkurzu so v letih 1893-1896 postavili neoklasicistično stavbo **Narodnega doma** (sedaj Narodna galerija). Po vzoru praškega Narodnega divadla ga je zasnoval arhitekt František E. Škabrout. Monumentalnost arhitekture poudarja zlasti neorenesančno koncipirana prednja fasada s trojnim vhodom v stebriščnem, močno izstopajočem rizalitu. Impozantno neorenesančno **palačo Deželne vlade** na Prešernovi cesti so po načrtu E. Forsterja gradili v letih 1894-1899 (tudi 1895-1897). V tem razdobju je bilo zgrajeno še poslopje **hiralnice** na Vidovdanski cesti, **Marijanišče** na Poljanski cesti, **Rokodelski dom** na Komenskega cesti in nov trakt uršulinskega samostana na Kongresnem trgu.[93]

V primerjavi z aktivnostjo Kranjske stavbne družbe je bila druga zasebna gradbena dejavnost tega razdobja bolj skromna. Zgrajene so bile posamezne hiše v Kolodvorski in Čopovi ulici, na Komenskega in Trubarjevi cesti (za V. Mayra), na vogalu Aškerčeve in Emonske ceste (za N. Ronerja) in na Slovenski cesti (za P. Schleimerja). Kranjska stavbna družba je po načrtu arhitekta I. Hraskyja leta 1886 postavila **dr. Mundovo hišo** na Rimski cesti. Južna železnica je zidala tri stanovanjske hiše za svoje uslužbence ob Resljevi cesti. Kranjska stavbna družba je leta 1888 zgradila najemniško stanovanjsko hišo na vogalu Resljeve in Čufarjeve ulice (za M. Trpotca) ter jo označila kot eno najlepših zasebnih zgradb v Ljubljani. Društvo za gradnjo delavskih stanovanj je za Bežigradom med Dunajsko in Staničevo ulico do potresa zgradilo pet delavskih hiš.[94]

Gradbeni razvoj in gradbena dejavnost sta bila v tesni povezavi s Kranjsko stavbno družbo od njene ustanovitve 1873. do potresa. Bila je gradbeno podjetje z uveljavljenimi stavbeniki in projektanti. Nakupovala je stavbna zemljišča za gradnjo najemniških hiš, vil in drugih poslopij. Njen cilj je bila sistematična in načrtna razširitev mesta na kupljenih zemljiščih, katerih večji del je pozneje prodala ali brezplačno prepustila mestu. Za svoj okoliš je zasnovala lasten načrt ureditve in ga tudi uveljavila. Projektirala je nove ulice, s katerimi je zemljišča usposobila za stavbne parcele. Njeno delo ocenjujejo urbanisti zelo pozitivno. Četrt med Gradiščem, Prešernovo in Cankarjevo cesto ter Gregorčičevo ulico je še vedno med najlepšimi deli Ljubljane.

Zgodilo se je na velikonočno nedeljo 1895. pozno zvečer. Zagate mestnih oblasti glede starega, dotrajanega stavbnega fonda, naraščajočega prometa, zdravstvenih razmer in drugih težav je rešil potres, ki je na mah odpravil celo vrsto vijugastih uličic in častljivih fasad. Esteti niso mogli klicati nikogar na zagovor.[95]

Potres je pomenil v razvoju arhitekture, stila in urbanizma, v obnovitvenem zagonu, komunalni ureditvi, v socialnem in gospodarskem pogledu ter nenazadnje v uporabi novih materialov kvalitetni prelom oziroma preobrat. Njegove posledice so usodno zaznamovale vizualno podobo mesta in napovedale novo obdobje v zgodovini stavbarstva na Slovenskem. V prizadeto mesto je kmalu začela prihajati finančna pomoč. Tragedija se je spremenila v priložnost in možnost za izgradnjo mesta evropskih razsežnosti. Provincialna Ljubljana je dobila priložnost, da se na osnovi novih estetskih pojmovanj vključi v mednarodne tokove modernega arhitekturnega snovanja. Za gradbeni razvoj mesta so ruševine pomenile izhodišče za drznejše rešitve pri obnovi starih zgradb in urbanih ansamblov kot tudi pri načrtovanju novih objektov in mestnih predelov.

Stanje neposredno po potresu je po naročilu ljubljanskega magistrata z veliko mero pričevalne in estetske moči dokumentiralo nekaj mestnih

93 Glej op. 59, str. 140.

94 Glej op. 59, str. 140, 141.

95 Ljubljana 1895-1910, Ljubljana 1910, str. 162.

fotografov, deloma anonimnih. Najbolj znan je gotovo Wilhelm Helfer.

Pričujoči prispevek je rezultat raziskovalnega projekta in sofinanciranja Mestnega sekretariata za izobraževanje, raziskovalno dejavnost, kulturo in šport, Enote za raziskovalno dejavnost Mesta Ljubljane.

Franc Dežman, Višja gradbena direkcija, Načrt dela mesta - Kongresni trg in okolica / med Slovensko c., Ljubljanico, Cojzovo c. in Čopovo ul. po porušitvi Kapucinskega samostana, 1820 - Kolorirana matrica na kartonu / 96,5 x 63,5; Zgodovinski arhiv Ljubljana, Načrti, mapa 00/2, 2

Primož Kuret

STRUKTURA IN FUNKCIJA FILHARMONIČNE DRUŽBE V LJUBLJANI

(Ob 200 - letnici Filharmonične družbe)

Razsvetljeni absolutizem je v 18. stoletju omogočil razvoj posameznih narodov v Avstriji. Reforme cesarice Marije Terezije in še bolj cesarja Jožefa II. so spodbudile vrsto reform na področju prava, šolstva in uprave. Na kulturnem področju se je začelo uveljavljati meščanstvo, ki je - kot denimo - v Ljubljani začelo prevzemati vodilno vlogo tudi na glasbenem področju.

Tradicija gledaliških predstav in koncertov je bila v Ljubljani komaj kaj manjša kot v kateremkoli drugem mestu takratne avstrijske države. Italijanske pa tudi nemške gledališke družine so v glavnem povsod uprizarjale aktualni in priljubljeni repertoar tega časa. Poleg njih so tedaj nastali tudi prvi poskusi prevajanja opernih arij v slovenščino in celo prva opera v slovenskem jeziku (Belin Jakoba Zupana leta 1780)[1].

V določenem pogledu pa je imela Ljubljana v srednjeevropskem prostoru prednost. Tu so se križale poti med severom in jugom ter vzhodom in zahodom. Ugodna geografska lega je gotovo pripomogla k takšnemu bogastvu gledališkega življenja, o katerem nam - vsaj za nekatera obdobja - poročajo viri. Na drugi strani je moralo obstajati veliko zanimanje za glasbo nasploh, saj si drugače ne moremo predstavljati ustanovitev Filharmonične družbe leta 1794. Ustanovili so jo za glasbo zainteresirani meščanski krogi, pobudo zanjo sta dala dimnikarski mojster Karel Moos, sicer diletantski violončelist, in zdravnik Karl Bernhard Kogl. Za idejo sta pridobila še Josefa Jellemnitzkega in Josefa Flischuha. Ustanovili so torej godalni kvartet in prva dela, ki so jih igrali, so bile skladbe Pleyla, Haydna, Mozarta in drugih "takrat novih skladateljev". Novonastalo glasbeno društvo je bilo v tedanji monarhiji celo prvo svoje vrste in verjetno tudi "zgled za podobne" v Avstriji[2].

Ljubljanski meščani so sicer imeli že kar doma zgled za takšno ustanovo. To je bila Academia philharmonicorum, ki so jo ustanovili ljubljanski patriciji leta 1701 in je nekaj desetletij oblikovala glasbeno podobo tedanje Ljubljane. Po polovici stoletja pa sledi o njenem delu izginejo, čeravno je spomin nanjo moral še vedno živeti.

Struktura in funkcija Filharmonične družbe sta - vsaj za nekatera obdobja - bolje dokumentirani kakor sama Academia philharmonicorum. O njej in njenem namenu govorijo Leges (Pravila), ki so se ohranila, o delu Filharmonične družbe pa statuti in druga tiskana pravila. Prvi statuti so nastali že leta 1796 in obsegajo 33 členov, druga - tiskana verzija iz leta 1801 - pa je njihovo število zmanjšala na 29. Pozneje so statute še spreminjali in po potrebi dopolnjevali[3].

Filharmonična družba je za majhno mesto, kakršno je bila Ljubljana, gotovo bila nekaj posebnega in nenavadnega, saj druga podobna mesta česa podobnega niso poznala. Poznamo sicer različne glasbene kapele plemstva; na Dunaju je obstajala celo Tonkünstler Societät kot organizacija glasbenikov. Ustanovili so jo leta 1771 za podporo vdovam in sirotam glasbenikov. Prirejala je koncerte z najboljšimi dunajskimi glasbeniki, ki so si prizadevali, da so na njenih prireditvah sodelovali, čeprav brez honorarja. Šlo

---

* Delo je nastalo na podlagi prispevka, ki ga je avtor pripravil za mednarodni muzikološki kolokvij Die Instrumentalmusik (Struktur - Funktion - Ästhetik) v Brnu oktobra 1991.

1 Primož Kuret, Oblike glasbeno-gledališkega ustvarjanja na Slovenskem (Forms of Musical-Theatrical Creativity in Slovenia), v: Slovenska opera v evropskem okviru (The Slovene Opera within the European Framework). Ljubljana, 1982, 13ff.

2 Rudolf Flotzinger, Bürgertum, v: Musikgeschichte Österreichs Bd. 2 (Graz -Wien-Köln 1979), str. 150; isti, Der Sonderfall Wiener Klassik - zur Beurteilung ihrer Rezeption in Slowenien, v: Evropski glasbeni klasicizem in njegov odmev na Slovenskem (Der europäische Musikklassizismus und sein Widerhall in Slowenien). Ljubljana 1988, str. 13.

3 Prim. Primož Kuret, Dier Rolle und Tätigkeit der Philharmonischen Gesellschaft in Ljubljana, v: Festschrift Rudolf Bockholdt zum 60. Geburtstag (izd. N. Dubowy in S. Meyer-Eller). Ludwig Pfefenhofen 1990, str. 367; isti: Glasbena Ljubljana 1899-1919. DZS, Ljubljana 1985.

je za cehovsko organizacijo s socialnimi nameni in cilji.

Od društvenih pravil iz poznejšega časa, kot so statuti Filharmonične družbe, poznamo pravila, oziroma Vorschlag zur Organisierung des Dilettantvereines z Dunaja, nastala leta 1812, in seveda Statuten der Gesellschaft der Musikfreunde, prav tako z Dunaja, iz leta 1814. Zlasti ti zadnji so zanimivi zaradi primerjave z ljubljanskimi[4].

Statuti Filharmonične družbe v Ljubljani kažejo zelo jasno bistvo in strukturo tega meščanskega glasbenega društva. Kot moto so Klopstockovi verzi:

"Welch' eine Macht kann sich der Stärke freuen,
den Sturm der Seele zu zerstreuen.
O Harmonie! die Zauberkraft ist dein!"

Pod naslovom je bila vinjeta: genius glasbe, ki drži v levi roki liro, krasi boginjo znanosti. Leta sedi ob vznožju obeliska, na kolenih drži knjigo, poleg nje pa globus. Ob nogah genija glasbe ležijo različni glasbeni instrumenti. Na prvi strani je še ena vinjeta, ki kaže tempel, desno vzhaja sonce, levo je naslikan Pegaz.

Naslovu *Statuten, welche die musikalische Gesellschaft zu Leibach bei ihrer Entstehnung, den 1. November 1794, festgesetz hatt* sledijo posamezni členi. Kot rečeno, je imel prvi statut 33 členov, drugi iz leta 1801 samo še 29. Oba statuta sta predvidevala mesto direktorija, subdirektorija, tajnika, blagajnika, in štiri odbornike, ki so jih z večino glasov volili vsako leto. Dva odbornika sta bila iz vrst poznavalcev glasbe (Musikkenner), dva pa iz vrst ljubiteljev (Musikliebhaber). Novi statut so tiskali leta 1801 z naslovom *Statuten der philharmonischen Gesellschaft in Laibach (nach den Statuten vom Jahre 1794. umgearbeitet, und festgesetzt im Jahre 1801.* Na naslovu je vinjeta z liro, glasbili, in notnim zvezkom, obkrožena z vrtnicami in lovorjevim vencem.

Že člen 1 jasno nakazuje bistvo in namen družbe: to je plemenitenje čustev z izbiro dobrih skladb in oblikovanje okusa z dobro izvedbo in v družbinem krogu. Dunajski statuti poudarjajo "povzdigo glasbe v vseh njenih vejah" in tako opredeljujejo potrebo po izvajanju različnih glasbenih zvrsti. Ljubljanski statuti so delili člane v "izvajalce in poslušalce, vendar oba dela nista ločena in tvorita skupaj celoto." Podobno delijo člane tudi dunajski statuti, ki poznajo "izvajalce, podporne in častne člane." Tem zadnjim je posvečen tudi poseben člen (25.) v ljubljanskih statutih. Podobno je bila sestavljena tudi direkcija. V Ljubljani sta ji bili zaupani upravljanje in dober položaj družbe v celoti. "Za dosego teh namenov lahko uporablja vsa sredstva, ki niso v nasprotju s statutom (člen 3). Direkcija je imela poleg direktorja še po dva reprezentanta iz obeh vrst članstva. Brez njihove vednosti direktor ni smel ničesar ukreniti, prav tako pa so bili reprezentanti vezani na mnenje direktorja. Dunajski statuti so imeli zbor reprezentantov, poseben komite, izvršni odbor, predsednika in prorektorja. Direkcija ljubljanske Filharmonične družbe je morala članstvu polletno poročati o svojem delu in finančnem stanju družbe. Mandat direkcije je bil omejen na eno leto. Za volitve novega direktorja je morala direkcija predlagati tri kandidate, medtem ko je ostale člane direkcije (štiri reprezentante, odbor in blagajnika) družba volila brez predhodnega predloga. Nove volitve so morale biti pred iztekom leta, da je stara uprava lahko v zadnjem mesecu predala posle novi. Sklepe je družba sprejemala s tajnim glasovanjem vseh članov, pri čemer so odsotne šteli v večino glasov. Za sprejem novega člana pa je bila potrebna dvotretjinska večina. Glede žensk je statut določal, da so lahko članice samo glasbenice, ki pripomorejo k namenom družbe. Dovoljeval jim je tudi, da na akademijo pripeljejo svojega spremljevalca. Dunajski statuti do žensk niso bili tako ostri in tudi ljubljanski so ta člen pozneje omilili. Posebne pozornosti so bili deležni tuji "ljubitelji glasbe", ki so lahko v družbi članov prihajali na akademije. Sicer pa je ljubljanska družba sprejela za člana vsakogar, za katerega je menila, da bo pomagal uresničevati namene in cilje družbe. Sprejem novega člana je bil v statutih posebej določen, prav tako izstop in plačevanje članarine. Član, ki je zapustil družbo zaradi poklicnega dela, je postal častni član. Vendar so postali častni člani tudi "tuji glasbeni ljubitelji, ki so s svojimi sijajnimi glasbenimi talenti in zaslugami družbi lahko koristni". Najlepši zgled za to so družbini častni člani Joseph Haydn (1800), Ludwig van Beethoven (1819) in Nicolo Paganini (1824).

[4] Prim. Eusebius Mandyczewski: Zusatz-Band zur Geschichte der K. k. Gesellschaft der Musikfreunde in Wien (Sammlungen und Statuten), Wien 1912.

Družbina dejavnost se je sprva omejila na interne nastope za zaključen krog članov. Ti nastopi - akademije - so bili "če ne nastopijo zadržki" (člen 17) vsak teden. Bili so - tako člen 18 - zaključene prireditve: ..."torej je dostop dovoljen samo članom". Vsekakor pa so vsake četrt leta priredili tudi odprte akademije "v zadovoljstvo tukajšnjih prebivalcev brez vstopnine, h katerim lahko vsak član pripelje moško ali žensko osebo" (člen 26).

Družba je videla svojo dejavnost najprej kot ljubiteljstvo v relativno zaprtem krogu. Šele statuti iz leta 1809 so do neke mere odprli dostop do akademij.

Člani družbe so morali za svojo dejavnost sami priskrbeti potrebna materialna sredstva. Tedenske akademije so bile povezane kar s precejšnjimi izdatki, zlasti ker so kmalu začeli vabiti tuje umetnike in jih tudi ustrezno honorirali. Vse takšne izdatke so pokrili s prostovoljnimi prispevki svojih članov.

Ugled Filharmonične družbe je v Ljubljani stalno rasel, z njim pa je raslo tudi število članstva. Med člani ne najdemo samo številnih uglednih meščanov, marveč tudi visoke in nižje cerkvene dostojanstvenike s škofom na čelu, oficirje in člane ljubljanskih aristokratskih družin. Kdor je v Ljubljani kaj veljal, je bil član Filharmonične družbe! Ob tem bi lahko rekli, da so se na njenih akademijah zbirali praktično vsi, ki jih je glasba zanimala in pritegovala. Tako je bila ekskluzivnost družbe čista formalnost. Hoteli so biti pač sami med seboj!

Družba je za svoj imidž v Ljubljani skrbela tudi s popularnimi prireditvami, kakršne so bile zelo priljubljene vožnje s čolni po Ljubljanici.

Francoske vojne v devetdesetih letih 18. stoletja tudi Ljubljani niso prizanesle. Nemirni časi so trajali še dlje. Leta 1809 so nastale Ilirske province z glavnim mestom Ljubljano[5]. V tem času - do leta 1913 - Filharmonična družba ni pri-rejala akademij. V vsem času je priredila le en koncert (6. januarja 1811) v korist žrtvam vojne, in to z deli Beethovna, Camilla, Mozarta, Paisiella, Kromarja in neko "grande Symphonie". Lahko bi rekli, da je proglasila "kulturni molk", saj je ostala zvesta Avstriji in cesarju. Že francoska zasedba Kranjske od jeseni 1805 do marca 1806 je popolnoma ohromila delo družbe, saj so mnogi člani pred Francozi pobegnili iz Ljubljane. Tedaj je bilo možno obnoviti delo šele leta 1808, vendar ne za dolgo. Vojne razmere so prisilile družbo, da se je tudi selila iz hiše v hišo, saj je prostore nenehno zasedala vojska. Tako je blagajnik družbe v začetku leta 1809 resignirano zapisal: "Francoska vlada, popoln zastoj družbinega dela."

Vendar so tudi Francozi skrbeli, da glasbeno življenje v Ljubljani ni povsem zamrlo. Vabili so različne gledališke družine in znano je, da je bil prvi guverner Ilirskih provinc - maršal Marmont - velik ljubitelj italijanske opere. Tako so italijanski operisti gostovali v Ljubljani po dvakrat leta 1810 in 1812. Poleg tega nam viri povedo, da so vrnitev maršala Marmonta 24. maja 1811 slovesno proslavili z izvedbo opere portugalskega skladatelja Marca A. Portugala. Za uvod je skupina ljubljanskih diletantov izvedla neko simfonijo. Verjetno so bili celo člani Filharmonične družbe, ki pa niso nastopali pod njenim imenom. V času Ilirskih provinc so v Ljubljani gostovale predvsem italijanske, pa tudi nemške in francoske gledališke družbe. V eni izmed pogodb beremo zanimiv podatek o zahtevani zasedbi zasedbi orkestra, ki naj ima "po 2 prvi in drugi violini, 1 violo, 1 čelo, 1 kontrabas, 2 klarineta, 2 oboi, 1 fagot in 2 rogova". Po odhodu Francozov pa se je direkcija Filharmonične družbe spet sestala in proslavila vrnitev avstrijske vladavine s svečano nočno muziko.

V mirnejših časih med vojnami in seveda pred njimi pa so člani nadaljevali redno dejavnost družbe v smislu svojih statutov in drugih pravil, med katerimi so zlasti zanimive *Instrukcije* za direktorja in orkester, ki so ohranile v tiskani obliki iz leta 1805. Poln naslov se glasi: *Instruktion für das Orchester der Philharmonischen Gesellschaft in Laibach.* V njih so opredeljene pravice in dolžnosti orkestrskega direktorja in glasbenikov za urejeno in pravilno izvajanje skladb.

Orkestrski direktor je moral skrbeti za muzikalije in instrumente, odgovoren je bil direktorju družbe in glasbenikom. Za klavir so skrbeli reprezentanti. Orkestrski direktor je moral nadalje skrbeti za nabavo nove literature, za njeno prepisovanje in predlagati nabavo nove. Izbral je spored za akademije, skrbel za vaje ter določal njihovo število. Dolžan je bil uporabiti vsa sredstva - "po pameti in s sposobnostjo" - za izpopolnitev orkestra. Prepovedano mu je bilo izposojati note ali instrumente brez posebnega dovoljenja direkcije. Vsak glasebnik je moral

5 Primož Kuret, Die Laibacher Philharmonische Gesellschaft und die Illyrischen Provinzen (1809-1813) - referat na muzikološkem kolokviju v Brnu leta 1989. rkp.

upoštevati zahteve glasbenega direktorja, redno hoditi na vaje ob določenem času, saj "izkušnja uči, da samo pogoste vaje doprinesejo k izpopolnitvi orkestra in k ugodnem vplivu na poslušalce".

Še bolj obsežne so instrukcije za pravilno izvedbo glasbenih del. Orkestrski direktor je bil v orkestru tudi prvi violinist, danes bi rekli koncertni mojster. "On in direktor drugih violin nista smela nikoli manjkati. Morala sta se o vsem sporazumeti in drug drugega podpirati." Zanimiva sta člena 3 in 4, ki govorita uglaševanju instrumentov pred začetkom akademije: "Da bi se izognili neprijetnemu vtisu uglaševanja instrumentov, velja, da orkestrski direktor najrej in sam uglasi z enim od glavnih instrumentov, potem z vsakim posebej... Vsak član naj opusti med uglaševanjem igranje zase in nepotrebno oglašanje instrumentov." In dalje: "Da bi bil glasbeni učinek že na začetku kar najboljši, je nujno, da na prvi znak orkestrskega direktorja ves orkester pazi na pavzo nekaj minut in da na drugi znak začne s skladbo, navodilom primerno, pozorno in močno." Člen 5 pa: "Pri orkestrskih skladbah, kjer več oseb igra isti glas, je osnovno pravilo, da izvajajo ta glas tako preprosto, kot je to le mogoče. Zato se mora vsak član natančno držati glasbenih znakov; nobene note ne sme držati predolgo ali prekratko ali jo drugače izvajati; ne sme izvajati nobenih poudarkov in okraskov, kjer to ni zapisano; na začetkih skladb in po fermatah ne sme prehitevati, ampak gledati orkestrskega direktorja in kar najbolj skupaj nadaljevati skladbo. Opustitev tega navodila moti enotnost in enakost produkcije do neprijetnosti; estetska celota se pojavi kot množica tonov v kipenju, kar spravlja poslušalce pogosto v kar najbolj mučen položaj... Za zagotovitev enotnosti produkcije je odgovoren orkestrski direktor. Vsak član mora zato slediti njegovim navodilom, ne da bi se zato čutil prizadetega, ker pri tem ne gre za sposobnost posameznika, ampak celote. V orkestrskem direktorju je treba videti človeka, ki se trudi po svojih močeh z nepopustljivo prizadevnostjo za popolnost produkcije in s tem za slavo orkestra in družbe." Člen 7: "Zato je potrebno, da noben član - razen orkestrskega direktorja - ne dela pripomb in opazk na orkester, kajti s tem moti orkestrskega direktorja, moti ostale člane in zbuja nezadovoljstvo. Svoje mnenje naj pove pred produkcijo ali po njej orkestrskemu direktorju samemu."

Takšna natančnost omenjenih navodil ima gotovo razloge v izvajalski praksi časa in v odnosih med glasbeniki. Sploh je avtoriteta orkestrskega direktorja večkrat omenjena. Tudi člen 10 se nanaša na orkestrskega direktorja: "Za lažje opravljanje poslov zbere orkestrski direktor nekaj članov, ki naj mu pomagajo pri njegovih opravkih."

Težko je presoditi, ali so se ljubljanske Instrukcije zgledovale kje drugje. Zelo verjetno je, da so dejansko izhajale iz domače prakse in domačih razmer. Mnogo pozneje, leta 1849, ko so nastopili povsem novi odnosi, so Instrukcije iz leta 1805 služile kot podlaga za nova pravila. Splošno veljavnost pa ohranja zaključek Instrukcij: "Še bolj kot te instrukcije pa bodo prispevali k doseganju družbinih ciljev vsestranska pripravljenost, ustrežljivo vedenje in enotnost glasbenikov."

Sezona je trajala praktično celo leto. Delila se je v dva dela: od 1. maja do zadnjega oktobra in od 1. novembra do zadnjega aprila. Akademije so se začenjale ob pol sedmih zvečer.Viri nam sporočajo tudi sestavo orkestra. Podatki iz leta 1802 govorijo, da je imel orkester 25 glasbenikov. Med njmi so bile 4 prve in 4 druge violine, 2 violi, 2 violončeli, 2 oboi, 2 klarineta, 2 flavti, 2 fagota, 2 rogova, 1 klarina, 1 pavke ter 1 kontrafagot. S takšno sestavo orkestra je bilo možno izvajati praktično ves tedanji repertoar.

Pomembno dopolnilo za naše védenje o delu Filharmonične družbe v tem času je ohranjeni *Musicalien-Katalog der Philharmonischen Gesellschaft in Laibach zum Gebrauche für auswärtige Herren Mitglieder dieser Gesellschaft, No. 1 seit 1. November 1794 bis letzten Juni 1804.* Katalog daje zanimiv vpogled v programsko usmeritev takratne družbe. Tu namreč najdemo številna aktualna dela Haydna, Mozarta, Beethovna, Jirovca, Paula Wranitzkega, Pleyla idr. Vsega skupaj je navedenih 239 skladb, ki so razdeljene na tri dele in sistematično urejene. Prvi del obsega komorno glasbo, pa tudi simfonije, uverture itd., drugi del so cerkvena in tretji del klavirska dela. Katalog omenja kar 82 simfonij, 40 uvertur, koncertov, serenad, komornih zasedb in skladbe za pihala.

Kot vemo, je moral skrbeti za nabavo novih del glasbeni dorektor. Mnoge skladbe je družba dobila v dar ali jih podedovala. V glavnem gre za sodobna dela, kjer so zastopani tako nemški kakor italijanski, pa tudi drugi skladatelji. Skladbe so različne glede na zasedbo in zahteve. Fil-

harmonični orkester je pač moral biti na ravni svojega časa, da je vsa ta dela na vsakotedenskih akademijah tudi izvajal. Vsekakor so morali biti člani orkestra zelo obremenjeni. Današnji orkestri bi verjetno le težko zmogli takšno število koncertov na leto. Toda takratna Ljubljana se je z delom Filharmonične družbe lahko sproti seznanjala z glasbenim dogajanjem v svetu, saj je vsaj v prvem desetletju omenjeni katalog muzikalij kar se da sodobno uglašen. Direktorji tega časa so morali biti zelo razgledani in v glasbi zelo vešči ljudje. Za Karla Moosa, prvega direktorja družbe vemo, da je bil spiritus agens njenega dela, ki je po njegovi smrti 1799 zastalo. Sodobniki so mu priznavali izjemne zasluge tako za glasbeni kakor za družbeni razcvet družbe. Zato ni čudno, da je njegova smrt za nekaj časa delo družbe omrtvila, saj Karl Kogl, ki je za njim prevzel vodstvo, očitno ni imel Moosove energije, najbrž pa tudi ne časa, kolikor bi ga bilo potrebno za vodenje ustanove. Zato so družbo tudi reorganizirali in skušali najti ustreznejše rešitve. To jim je tudi uspelo, čeprav so vojne razmere neugodno vplivale na večji razmah družbe.

Vsi trije dokumenti (statuti, instrukcije in katalog) pričajo o strukturi te meščanske družbe na glasbenem področju in nakazujejo njeno funkcijo. Omenjeni dokumenti - zlasti prva dva - pa so zanimivi pričevalci organizacije glasbenega društva. Ker je bilo to društvo praktično najstarejše in kar nekaj časa edino svoje vrste v tem delu Evrope, so pomembni tudi v širšem, evropskem merilu.

Lovorka Čoralić

PRISPEVEK K POZNAVANJU DELOVANJA SLOVENSKIH PRISELJENCEV V BENETKAH OD 15. DO 18. STOLETJA

Uvod. Historiografija.

Proces priseljevanja in delovanja priseljencev - po poreklu z različnih delov vzhodnojadranske obale in notranjosti - v italijanskih mestih je bil v prejšnjih stoletjih, posebej pa v času med 15. in 18. stoletjem, dokaj intenziven. Po svojem obsegu predstavlja neizogiben pojav pri preučevanju večstoletne povezanosti in prežemanja dveh jadranskih obal. Po intenzivnosti izseljevanja (in pogostnosti navajanja) so v Benetkah prednjačili priseljenci, po poreklu iz beneških posesti na vzhodnem Jadranu, posebej z bokokotorskega območja, srednjedalmatinskih otokov ter mest Splita, Šibenika in Zadra. Z ostalih območij na vzhodni obali Jadrana, ki se v navedenem obdobju niso nahajala v sestavu Beneške republike (notranjost Hrvaške, Slavonija, Lika, Krbava, del Istre, Primorje, Bosna, Črna gora, Dubrovnik, slovenske dežele), sta bila izseljevanje in potemtakem tudi prisotnost v Benetkah nekaj manjša, pa čeprav ju kontinuirano najdevamo v času celotnega obdobja med 15. in 18. stoletjem. S slovenskih območij je bilo izseljevanje in v Benetke posebej intenzivno zlasti iz tistih mest, ki so se v navedenem obdobju nahajala v sestavu Beneške republike (primorska mesta Koper, Piran, Izola itd.), medtem ko nahajamo navedbe o priseljencih iz slovenskih krajev in mest pod habsburško oblastjo bolj poredko in v manjšem obsegu.

V času med 15. in 17. stoletjem, v obdobju torej, ki ga zajema pričujoča raziskava, so bile oblike prisotnosti slovenskih priseljencev v Benetkah večinoma osredotočene na trgovsko-prometno komuniciranje in menjavo. Trgovina in promet s slovenskih območij sta se v tem obdobju pomembno razmahnila, tako da sta - navkljub obdobjem upadanja in kriz, ki so jih pogojevali predvsem turški vdori[1] in socialni nemiri (kmečki punti ob koncu 15. in v 16. stoletju) - predstavljala bistveno gospodarsko moč tamkajšnjih vodilnih mestnih središč. Razvrščena ob več pomembnih, še v rimskih časih uporabljanih komunikacijah, ki so vodile proti zahodnojadranskemu obalnemu pasu, so mesta Ljubljana, Kranj, Škofja Loka, Celje in druga sčasoma postala pomembna tranzitna središča za trgovino s primorskimi območji (sol, italijansko luksuzno blago), vzhodnoalpskim prostorom (železo) ter s Hrvaško in Ogrsko (baker, žito).[2] Ena od najpomembnejših smeri slovenske trgovine, s tem pa tudi prisotnosti in delovanja slovenskih izseljencev, je bil prav prostor zahodnojadranske obale, Benetke pa so kot njegovo središče imele v njem seveda najpomembnejšo vlogo. V preteklih stoletjih so v mestu na lagunah delovali mnogi trgovci in trgovske družbe iz različnih slovenskih mest;[3] s svojim delovanjem in prometom so bili - na osnovi pridobljenih privilegijev iz leta 1418 - usmerjeni na območje, kjer so se sicer zbirali in trgovali nemški trgovci in podjetniki. Gre kajpak za znameniti Fondaco dei Tedeschi, ki se je nahajal v samem središču trgovsko-prometnega poslovanja, v neposredni bližini mosta Rialto.[4] Proces prežemanja in povezovanja obeh jadranskih obal je potekal vzporedno in obojestransko, tako da v preteklih stoletjih v številnih slovenskih mestih, posebej v

1 Primerjaj: S. Jug, Turjaški vpadi in Primorska od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku 1593, Zgodovinski časopis, let. IX, 1955, str. 47; I. Voje, Vplivi osmanskega imperija na slovenske dežele v 15. in 16. stoletju, ibid., let.XXX, št. 1-2, 1976, str. 3-21; V. Simoniti, Prispevek k poznavanju turških vpadov v letih od 1570 do 1575; ibid., let. XXXI, št. 4, 1977, str. 491-505.

2 M. Kos, Istorija Slovenaca, Beograd 1960, str. 349-376; F. Gestrin, Gospodarske osnove razrednih bojev na Slovenskem konec XV. in v XVI. stoletju, Jugoslavenski istorijski časopis, 1974, str. 227-228, 230, 232-233, 302, 339-345, 363-370.

3 O trgovcih iz Škofje Loke in njihovem poslovanju v Benetkah, primerjaj P. Blaznik, Škofja Loka in Loško gospodarstvo, Škofja Loka 1973, str. 221, 289, 326-327. O ljubljanskih trgovcih v Benetkah, prim. F. Gestrin, Oris zgodovine Ljubljane od XVI. do XVIII. stoletja, Zgodovinski časopis, let. XI, št.3, 1953, str. 140.

4 V Küsper-F. Stelle, Ljubljana - prijestolnica Slovenaca, Ljubljana 1927, str. 4; Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 65-66.

Ljubljani in Kranju ter v rudarskem središču Idriji, beležimo nemajhno število italijanskih, zlasti beneških trgovcev in podjetnikov, ki so se neredko organizirali v trgovske družbe, in to v povezavi s slovenskimi podjetniki. V večjih slovenskih mestih in rudarskih središčih je italijanski jezik ob slovenskem in nemškem postal pogovorni jezik poslovnih krogov, vplivi italijanske književnosti in likovne umetnosti pa so se odrazili na mnogih cerkvenih, javnih in zasebnih zgradbah vodilnih slovenskih mestnih središč.

Problematika povezanosti in odnosov slovenskih mest z italijanskimi državami, posebej z beneškim območjem, je bila v preteklosti tema, ki jo nahajamo v več delih slovenskih zgodovinarjev. Pri tem je največ govora o prometu in trgovskih zvezah slovenskih mest z Italijo, o izvozno-uvozni dejavnosti posameznih trgovcev in trgovskih družb, ter nasploh o gospodarskem vidiku prisotnosti in delovanja Slovencev na Apeninskem polotoku. Podatke o tem najdemo v sintezah slovenske zgodovine,[5] v zgodovinah posameznih večjih slovenskih mest,[6] a tudi v posameznih delih, ki obravnavajo gospodarsko problematiko slovenskega prostora od 15. do 18. stoletja.[7] Pri tem je treba, ob ostalih delih, še posebej opozoriti na številna dragocena dela F. Gestrina, ki se je - pa čeprav se je v večini svojih prispevkov osredotočil na povezanost vzhodnojadranske obale z južnoitalijanskim območjem (Marke) - tudi pogosto ukvarjal s prisotnostjo in delovanjem slovenskih izseljencev v Benetkah.[8]

V tem delu bomo na osnovi izvirnega gradiva iz beneških arhivov (Archivio di Stato di Venezia, Archivio di Scuola dalmata dei ss. Giorgio e Trifone, Archivio storico della Curia Patriarcale) prikazali nekatere vidike priseljevanja, prisotnosti in delovanja priseljencev iz slovenskih dežel pod habsburško oblastjo. Gre seveda za Benetke med 15. in 17. stoletjem. Za osnovni vir smo vzeli spise beneškega Državnega arhiva (Notarile testamenti), medtem ko so ostali viri (katastri Benetk iz 17. stoletja, knjige bratovščine Scuola dalmata itd.) le v manjši meri pripomogli k nastanku tega dela.

Trudili se bomo torej, prikazati časovni okvir in intenziteto priseljevanja slovenskih priseljencev, njihovo poreklo glede na kraj, iz katerega so prišli v Benetke, njihove poklice, stanovanja in njihov vsakdanjik v krogu družine, sorodstva, prijateljev in znancev. Posebej se bomo ozrli tudi na njihovo versko življenje in na njihov odnos do cerkvenih ustanov (cerkve, samostani, bolnišnice-hospitali, bratovščine). Pri tem bomo zlasti upoštevali njihovo vključenost v bratovščino slovanskih priseljencev sv. Jurija in Trifuna. Naposled se bomo trudili, kadar je to mogoče, opozoriti na oblike komunikacije in povezanosti s priseljenci z ostalih delov vzhodnojadranske obale v Benetkah.

5 Zgodovina Slovencev, 196-197, 227-228, 339-345.

6 C. Morelli di Schönfeld, Istorija della Contea di Gorizia, zv. I, Gorizia 1855, str. 166-167; zv. II, Gorizia 1855, str. 178-181; I. Vrhovec, Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih, Ljubljana 1886, str. 154-155; V. Küsper-F. Stelle, Ljubljana - prijestolnica Slovenaca, str. 4; F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, str. 59-60, 65-66; I. Simonič, Zgodovina Kočevskega ozemlja, Kočevski zbornik, Ljubljana 1939, str. 107; J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 102, 154; J. Trošt, Idrija, Ljubljana 1953, str. 20; I. Mohorič, Zgodovina obrti in industrije v Tržiču, Ljubljana-Tržič 1957, str. 55-57, 208; C. Avguštin, Vloga Kranja v blagovnem prometu v teku stoletij (do 19. veka), v: 900 let Kranja - Spominski zbornik, Kranj 1960, str. 139, 148-149, 158-159; P. Blaznik, Škofja Loka z bližnjo okolico, Ljubljana 1962, str. 10, 17-18; isti, Škofja Loka in Loško gospodarstvo, str. 91-93, 221-222, 326-327.

7 V. Valenčič, Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne, Razprave SAZU, knj. X/4, Ljubljana 1977, str. 10-12, 19, 33-34.

8 F. Gestrin, Oris zgodovine Ljubljane od XVI. do XVIII. stoletja, Kronika, let. XI, št. 3, 1953, str. 139-48; Gospodarske povezave jugoslovanskih dežel in Italije v 15. in 16. stoletju, Istorijski časopis, XVIII, 1971, str. 153-163; Povezava jugoslovanskih dežel z Italijo, Le relazioni tra le duo coste adriatiche, Italjug I/10, 1971, str. 18-20; Nota sulle antiche relazioni tra le due coste Adriatiche, Fano, Supplemento V, 1972, str. 1-7; Le relazioni economiche tra le due sponde adriatiche tra Quattro e Cinquecento, Congressi Salentini II, Momenti e problemi della storia delle due sponde adriatiche, Atti del I^{o} Congresso internazionale sulle relazioni fra le due Sponde adriatiche (Brindisi-Lecce-Taranto, 15-18. ottobre 1971), Lecce 1973, str. 87-102; Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v XVI. stoletju, Zgodovinski časopis, let. XXIX, št. 1-2, 1973, str. 89-108; Migracije iz Dalmacije v Italijo v 15. in 16. stoletju, Zgodovinski časopis, let. XXX, št. 3-4, 1976, str. 269-277.

Časovni okvir

Časovni okvir našega raziskovanja lahko glede na nastanek dokumentov, ki jih v tem delu analiziramo, umestimo v čas med 1442. in 1699. letom. Največ tovrstnih dokumentov izvira iz 16. in 17. stoletja, medtem ko se na 15. stoletje nanaša le en vir iz že omenjenega 1442. leta. Prisotnost in delovanje priseljencev iz slovenskih območij se v Benetkah deloma pokrivata z intenziteto priseljevanja z ostalih delov vzhodnojadranske obale in notranjosti. Največjo intenziteto priseljencev, posebej to velja za priseljence z območij beneških posestev, zasledimo v drugi polovici 15. in v 16. stoletju, ko so zaradi turških vpadov, zavzetja Bosne in notranjosti hrvaških dežel dalmatinska mesta postala neposredno ogrožena in izpostavljena pogostim napadom in "zaletavanjem" turškega osvajalca. Migracije iz Dalmacije, pa tudi iz notranjosti Hrvaške in z območja bivšega Bosanskega kraljestva na zahodnojadransko obalo, so prav takrat dosegle največjo intenziviteto, pri tem pa so Benetke kot glavno mesto enkratne državne tvorbe (enote) gotovo imele zelo važno vlogo. Priseljence iz slovenskih mest, ki so bila tedaj pod habsburško oblastjo, za razliko od omenjenega priseljevanja prebivalstva iz beneških posestev na vzhodni obali Jadrana v mestu na lagunah, najpogosteje srečujemo v 16. in 17. stoletju. Razlogov za njihovo prisotnost in delovanje v Benetkah pri tem ne moremo - kot v predhodnem primeru - iskati izključno v begu pred Turki, čeprav je tudi večji del slovenskih dežel v tem času bil neposredno izpostavljen turškim vojnim pohodom in pustošenjem. Slovenski priseljenci so v Benetke najpogosteje odhajali iz profesionalnih, poslovnih pobud, trudeč se, da bi tamkaj razširili, razvejali in gospodarsko vzpodbudili svojo osnovno dejavnost. Njihova prisotnost in delovanje v Benetkah nista tako izrazita kot pri dalmatinskih priseljencih, njihovo bivanje pa pogosto ni bilo trajno oziroma doživljenjsko, pač pa le začasno.

Navajanje v virih

Priseljenci, po poreklu iz slovenskih mest pod habsburško oblastjo, so v dokumentih označeni s svojim lastnim in očetovim imenom (le v nekaterih primerih) in s krajem svojega porekla. Ko je govor o mestih, beležimo največ priseljencev iz Ljubljane (Emonia, Liubliana). V znatno manj primerih beležimo kot mesto, od koder kdo prihaja, mesta Trst (Trieste) in Gorico (Gorizza), medtem ko se Celje (Cellea) pojavlja le v enem primeru. Slovenske priseljence so najpogosteje zabeležili z njihovim regionalnim imenom, pač kot priseljence iz Kranjske, ki jo v beneških dokumentih navajajo v več različnih oblikah (Cragnizza, Craniza, Carnizza, Carnite, Cragnizzo, Cragno, Carnia, Crania). Priimke priseljencev poleg lastnega in očetovega imena zasledimo samo v nekaterih primerih. Tako iz mesta Ljubljana beležimo priimka Merzun in Machuza, iz Trsta Lacovich in Stormach, s Kranjskega pa priimek Desluga.[9] Največji del omenjenih priimkov vsebuje slovenski koren, kar nas navaja na misel, da so prebivalci teh mest navkljub različnosti in zapletenosti svoje etnične strukture večinoma bili slovenskega porekla.

Poklici slovenskih priseljencev v Benetkah

Podatke o poklicih priseljencev ugotavljamo v dokumentih neposredno za navedbo njihovih imen, priimkov in mesta njihovega porekla. Žal pa v največjem številu primerov, ki jih analiziramo, poklic priseljencev ni naveden, kar je sicer pri priseljencih z vzhodnojadranske obale in notranjosti pogost pojav. V takih primerih nam neredko kot edina možnost za ugotovitev njihovega poklica in družbenega statusa ostane branje vsebine dokumenta, v katerem so omenjeni. V zvezi s poreklom slovenskih priseljencev so poklici navedeni le v nekaj primerih. V dveh primerih (priseljenca s Kranjskega in iz Celja) je njun poklic tekstilna dejavnost (tkalca sukna), dejavnost, ki je sicer pogosto zabeležena kot poklic priseljencev iz dalmatinsko-otoških krajev (z izjemo Dubrovnika).[10] Zaposlitev v

9 Giacomo Merzun de Liubliana (Archivio di Scuola Dalmata, Libri conti e spese /dalje ASD, LCS/, let. 1668); Marieta Machuza de Liubliana (ASD, LCS, let. 1671-1685); Michael Lacovich condam Lorenzo de Trieste (Archivio di Stato Venezia /dalje ASV/, Notarile testamenti /dalje NT/, b. 92, št. 191, 24. 4. 1699); Marieta Stormacha de Trieste (ASD, LCS, let. 1668-1677); Elena Desluga Cranizza nominata in questa città Madalena Cranizza (ASV, NT, b. 871, št. 54, 12. 3. 1681).

10 Baldo de Cargnia tessor de panni de lana (ASV, NT, b. 323, št. 91, 28. 4. 1587); Ambrosio condam Batista de Cellea Carnite tesser de panni (ASV, NT, b. 177, št. 454, 3. 11. 1639).

državni službi (nižji uradniki) je redko zabeležena kot dejavnost slovenskih priseljencev v Benetkah. Toda tudi pri slovenskih priseljencih najdemo izjemo, saj v letu 1502 kot uradnika beneškega urada Officio ad beccariam zasledimo kranjskega priseljenca Mihaela Matejevega.[11] Večina priseljencev z vzhodnojadranske obale in notranjosti se je v Benetkah ukvarjala z manj donosnimi, v družbi ne preveč cenjenimi, zato pa vedno iskanimi poklici (z možnostjo stalne zaposlitve) v pomorski (mornarji, veslači, brodarji, barkaroli) ali obrtniški stroki (zidarji, obdelovalci lesa, čevljarji). Mesto njihove zaposlitve je bil najpogosteje beneški Arsenal, v preteklih stoletjih zagotovo eden največjih in najpomembnejših vojnih kompleksov v Sredozemlju. Kot graditelje ladij, obdelovalce lesa, zidarje, izdelovalce vesel, mornarje in brodarje, ki so bili v preteklih stoletjih, posebej v času od druge polovice 15. do 17. stoletja, vsi nujno potrebni beneški vojni floti, srečujemo v glavnem priseljence, po poreklu iz mest, ki so se nahajala v sestavu beneških posestev na vzhodnem Jadranu (največ z območja Boke Kotorske, mest Zadra, Šibenika, Splita in z otokov Hvara, Brača in Korčule). Priseljencev, po poreklu iz notranjosti slovenskih dežel oziroma območij, ki zaradi svojih naravnogeografskih lastnosti niso prihajala v stik z maritimnim (morskim) gospodarstvom, ne beležimo kot podjetnike v tovrstnih gospodarskih vejah, ampak - kot smo že dejali - v poklicih, ki so bili v glavnem usmerjeni k razvitejši, bolj iskani in finančno donosnejši obrtni dejavnosti (suknarstvo). Med drugimi poklici, ki jih srečujemo v zvezi s slovenskimi priseljenci, beležimo poklic kuharja (cuogo), sicer poklic priseljenca iz Gorice Ivana Antona, sina pokojnega Ivana.[12] To je poklic, ki ga - kot večino doslej omenjenih poklicev slovenskih priseljencev - težko najdemo med priseljenci iz drugih delov vzhodnojadranske obale in notranjosti.

Kraji, kjer so stanovali slovenski priseljenci

Naslednji podatek, nič manj pomemben za poznavanje delovanja in življenja priseljencev iz vzhodnega Jadrana, so kraji njihovega bivanja. Kraje bivanja so v dokumentih označevali z določanjem posameznih župnij (contrada, confinio) znotraj mestnih predelov (sestiere) Benetk. Priseljenci z vzhodne obale Jadrana so se v preteklih stoletjih večinoma naseljevali v Castello. Castello je del mesta, vzdolž katerega se razteza dolga in za pristajanje ladij še posebej primerna obala (Riva degli Schiavoni). Tamkaj se je nahajal tudi beneški Arsenal, v katerem so našli zaposlitev mnogi naši priseljenci. Tudi bratovščina slovanskih priseljencev sv. Jurija in Trifuna (Scuola dei ss. Zorzi e Trifone, Scuola dei Schiavoni, Scuola dalmata) je delovala v četrti Castello. Sprva je imela svoj sedež v cerkvi sv. Ivana iz Templa (s. Zuane del Templo) ali sv. Ivana Furlanskega (s. Zuane dei Furlani). Čeprav so v četrti Castello večinoma prebivali priseljenci, po poreklu z beneških posestev v vzhodnem Jadranu, pa tamkaj skozi pretekla stoletja srečujemo tudi priseljence z drugih, nebeneških delov naše obale in iz notranjosti (Dubrovnik, Bosna, Primorje, del Istre, notranjost Hrvaške, Zagreb, Požega, Jastrebarsko itd.). Skladno s tem so v različnih župnijah četrti Castello zabeleženi tudi priseljenci iz slovenskih dežel pod habsburško oblastjo. Kot kraj njihovega bivanja v četrti Castello najpogosteje beležimo župnijo s. Pietro di Castello, do 1807. leta beneško katedralo. Nasploh velja ta župnija za kraj, kjer je v preteklih stoletjih živelo največ priseljencev iz slovanskih dežel.[13] Razen v tej župniji nahajamo slovenske priseljence še v župnijah s. Giovanni Novo (s. Giovanni in Oleo)[14] in s. Giovanni in Bragora.[15] Sicer pa je osrednja mestna četrt s. Marco tisti kraj, ki ob Castellu pomeni naj-

11 Michael de Crania condam Matei ofitial ad beccariam (ASV, NT, b. 879, št. 249, 2. 10. 1502).

12 Zuane Anthonio de Gorizzia condam Zuane cuogo (ASV, NT, b. 961, št. 183, 23. 2. 1591).

13 Catarina de Gorizzia fu del Zuane de confin de s. Pietro de Castello (ASV, NT, b. 445, str. 17-18, 29. 6. 1591); Stephanus de Liubliana condam Dominici de s. Pietro de Castello (ASV, NT, b. 576, št. 489, 16. 7. 1422); Iohannes della Carnia condam Filippi de s. Pietro de Castello (ASV, NT, b. 576, št. 277, 18. 3. 1449).

14 Stella de Liubliana je prebivala v Cha Emo, v ulici Calle de Cha Balbi, v župniji s. Giovanni Novo (Archivio storico della Curia patriarcale. Curia patriacale. Status animarum /dalje ACP, SA, b. 3 (župnija s. Giovanni Novo), let. 1583).

15 Marina Cragnizza je zabeležena kot stanovalka hiše št. 40 v Calle della Regina ante a hospedal Cagoletto v župniji s. Giovanni in Bragora. Hiša je bila v lasti tamkajšnjega ženskega samostana, ki mu je Marina plačevala 26 dukatov letne najemnine. ASV, X Savi sopra alle decime in Rialto. Catastico die Venezia (dalje X Savi), b. 420, sestiere s. Pietro di Castello. str. 397, leto 1661.

pogosteje zabeleženi kraj bivanja priseljencev z vzhodnojadranske obale. Prebivalci iz slovenskih dežel se omenjajo v župnijah s. Juliano in s. Fantino,[16] v župnijah torej, kjer bi v času med 15. in 18. stoletjem lahko našli mno-ge prebivalce, sicer po poreklu z vzhodnega Jadrana. Ostale mestne četrti Benetk (Dorsoduro, Cannaregio, s. Polo, s. Croce) so v primerjavi s četrtima Castello in s. Marco mnogo redkeje prisotne kot kraj bivanja in delovanja slovenskih priseljencev. Prav zato podatek, da so slovenski priseljenci zabeleženi v dveh župnijah četrti s. Croce (s. Cassian, s. Simon Piccolo)[17] kaže, da so se priseljenci iz habsburških delov Slovenije - kot smo sicer že večkrat omenili - nekoliko razlikovali od tistih z beneških posestev na vzhodnojadranski obali.

Vsakdanje življenje priseljencev: družina, sorodstvene in prijateljske zveze ter poznanstva

Vsakdanjik prebivalcev Benetk je poleg vsakodnevnih opravil zajemal tudi njihovo zasebno življenje v krogu družine in sorodnikov, a tudi njihova poznanstva, prijateljske zveze, zbiranje in druženje s prebivalci podobnega družbenega statusa in poklica ter z bližnjimi sosedi. V oporokah izseljencev najdemo podatke o njihovih družinah, znancih in prijateljih, in to v tistem delu, kjer so določeni izvršitelji oporoke, tam torej, kjer se tudi razporeja največji del premoženja. Čeprav se ti podatki bistveno ne razlikujejo od podatkov, ki se nanašajo na katerega koli že prebivalca Benetk, pa so za naše raziskovanje dragoceni. Dragoceni zato, ker govorijo o načinu življenja priseljencev, o razprostranjenosti njihovih družinskih in sorodstvenih vezi; kažejo pa tudi strukturo in krog oseb, s katerimi so v času svojega bivanja v mestu na lagunah preživljali največ časa.[18]

Do članov ožjega družinskega kroga je oporočitelj nedvomno imel največ zaupanja, prav njim je tudi najpogosteje zaupal izvršitev "poslednje volje".[19] Skladno s tem jim je, posebej če gre za zakonce, kot glavnim naslednikom prepuščal največji del svojega premoženja.[20] Najbližje neposredne potomce (sinovi in hčere) je prav tako - posebej v primerih, ko je bil eden od zakoncev že pokojni - oporočitelj pogosto imenoval za glavne naslednike; v primeru, da je glavnino premoženja dodelil svojemu zakonskemu partnerju, pa je v oporoki izrecno navedel pravico otroka, da po smrti obeh staršev deduje celotno premoženje.[21] Ko je govor o dodeljevanju zapuščine hčeram, srečamo v oporokah

16 Ambrosio condam Batista de Cellea Carnite de contrada s. Fantin (ASV, NT, b. 177, št. 454, 3. 11. 1639); Elisabeta filia ser Iohannis de Emonia habitatoris Venetie de contrada s. Juliani ... in curia qua dicitur della Rezina in domo Nicolo Querini, ASV, NT, b. 143, št. 81, 16. 4. 1548).

17 Zuane Antonio de Gorizzia condam Zuane de contrada s. Cassano in Calle della Rezina (ASV, NT, b. 961, št. 183, 23. 2. 1591); Baldo de Cargnia della contrada de s. Simon piccolo (ASV, NT, b. 323, št. 91, 28. 4. 1587).

18 Zanimivo je, da so naši izseljenci pogosto sklepali poroko z osebami, ki so bile prav tako po poreklu iz različnih delov vzhodnojadranske obale. Tudi pri slovenskih priseljencih beležimo en takšen primer, primer Elisabete, hčere Ivana iz Ljubljane, soproge Jakoba iz Kotora, ASV, NT, b. 143, št. 81, 16. 4. 1548.

19 Baldo de Cargnia: Lasso mia sola comissaria Menegha, fia condam Francesco Bensuroso mia consorte (ASV, NT, b. 323, št. 91, 28. 4. 1587); Elena Desluga Cranizza nominata Madalena Cranizza uxor Iseppo Marini: Lasso mio Comissario marido mio (ASV, NT, b. 871, št. 54, 12. 3. 1681); Elisabeta filia ser Iohannis de Emonia: ... mia sola comissaria sia mia madre si chiama Stana de Sebenico consorte Zuane (ASV, NT, b. 143, št. 81, 16. 4. 1548).

20 Franceschina condam Tiberio schiavon consorte de Ambrosio condam Batista de Cellea: Resto lasso a mio marido (ASV, NT, b. 177, št. 454, 3. 11. 1639); Catarina de Gorizia fu de Zuane et consorte de marcho de Francesco Lazar: Lasso solo comissario et herde di tutti li miei beni Mattio mio marido ... (ASV, NT, b. 445, str. 17-18, 29. 6. 1591); Franceschina moglier Zuane Antonio de Gorizzia condam Zuane: Residuum lasso a Zuane Antonio mio marido (ASV, NT, b. 961, št. 183, 23. 2. 1591); Michael Lacovich condam Lorenzo de Trieste: Residuum lasso a Cate mia consorte (ASV, NT, b. 92, št. 191, 24. 4. 1699).

21 Franceschina moglier Zuane Antonio de Gorizzia condam Zuane: Lasso al Domenigho filio meo ducati dieci (ASV, NT, b. 961, št. 183, 23. 2. 1591); Baldo de Cargnia: Voglio che mia consorte vive insieme con Dionisio, Salvador, Novella e Pietro miei figlioli havuti con condam madalena mia seconda moglier li qualli lasso anche miei heredi universali di tutti li miei beni (ASV, NT. b. 32, št. 91, 28. 4. 1587); Michael de Cragnia condam Mattei: Residuum lasso Iohanne, Petro e Maria filiis meis (ASV, NT, b. 576, št. 277, 18. 3. 1449); Elisabeta filia ser Iohannis de Emonia: Restante lasso a mia fiola Serzana e quella creatura che io ho in corpo et per mità (ASV, NT, b. 143, št. 81, 16. 4. 1548).

včasih tudi opombo, da je navedeno premoženje pravzaprav njena dota. Najpogosteje je izražena z določeno vsoto denarja, obleko ali nakitom.[22] V razdelitev oporočiteljevega premoženja so bili vključeni tudi ostali iz širšega družinskega kroga (nečaki, svaki, strici itd.). Le-tem so - zaradi pozornosti in sorodstvene pripadnosti - zapustili določeno vsoto denarja ali pa kakšen predmet (najpogosteje gre za obleko, nakit ali del pohištva) iz oporočiteljevega premičnega premoženja.[23]

Prijatelji in znanci so drug krog oseb, s katerimi so priseljenci preživljali največji del svojega vsakdanjika. Prijateljske zveze in poznanstva so sklepali zaradi enakega poklica, neposredne soseščine (isti kraj prebivanja), pripadnosti istemu družbenemu sloju in - kar je še posebej dragoceno, ko raziskujemo povezanost med priseljenci z različnih koncev vzhodnojadranske obale - zaradi zavesti, da vsi izvirajo z istih ali pa sosednjih delov vzhodnojadranskega prostora. Ob najbližjih članih družine in sorodstva so bili tudi prijatelji osebe, vredne oporočiteljevega zaupanja, zato jih v oporokah srečujemo kot priče pri njihovem sestavljanju. Kadar ni bilo bližnjih članov oporočiteljeve družine, so bili tudi izvršitelji "poslednje volje". Poleg številnih znancev iz samih Benetk srečujemo kot priče priseljencev iz slovenskih dežel tudi priseljence iz drugih mest Apeninskega polotoka (Bergamo, Bologna, Brescia, Puglia). V enem samem primeru je bila priča iz mesta Reke na naši strani Jadrana.[24] Ko je govor o poklicih teh prič, je zanimiv podatek, da gre za ljudi, ki so opravljali enake poklice kot oporočitelji (tkalski mojstri, krojači, suknarji) ali pa so pripadali obrtem, ki jih sicer zaradi številčnosti pogosto srečujemo v različnih beneških dokumentih, kjer nahajamo tudi naše priseljence (brivci, mali trgovci, čevljarji, pomožni delavci in podobno).[25] V glavnem gre za prebivalce nižjega in srednjega družbenega sloja (meščane) s skromnimi sredstvi in ekonomskimi zmožnostmi, med katere pa lahko uvrstimo največji del priseljencev z vzhodnojadranske obale. V oporokah slovenskih priseljencev redko, a še to le v primerih, da oporočitelj ni imel nikogar od bližnjih članov družine, srečamo podatke, da bi kdo svoje premoženje zapustil prijatelju ali znancu. Izjemo predstavlja oporoka Štefana, sina pokojnega Dominika iz Ljubljane, ki je prijatelju, izvršitelju oporoke, mornarju Ivanu, zapustil največji del svojega, najbrž bolj skromnega premoženja. Tudi primer Frančiške, soproge priseljenca iz Gorice, kuharja Ivana Antona, sina pokojnega Ivana, je zanimiv: svoji sosedi in znanki Suzani namenja svojo novo srajco.[26] Povezanost med slovenskimi priseljenci in priseljenci z drugih delov vzhodnojadranske obale pa sicer ni preveč izrazita. Kakorkoli že: že zaradi kraja svojega bivanja (župnije četrti Castello) so slovenski priseljenci nujno morali prihajati v stik s prebivalci z raznih koncev naše obale. Tako ne preseneča podatek, da kot sostanovalko Ljubljančanke Stele - sicer je stanovala v hiši beneške plemiške rodbine Emo v Calle de Cha Balbi v župniji s. Giovanni Novo - srečamo Nadalino, po poreklu iz dalmatinskega Zadra.[27]

Razen z ožjimi in širšimi člani družine in sorodstva ter z bližnjimi prijatelji in znanci so priseljenci včasih stopali v bolj ali manj intimne

22 Baldo de Cargnia: Voglio che sia dato a mia fia Novella ducati 60 per la sua dote (ASV, NT, b. 323, št. 91, 28. 4. 1587).

23 Elena Desluga Cranizza nominata Madalena Cranizza: Lasso ducati 5 per mie due sorelle poverette che stano a s. Cassian; Lasso ducati 25 a mia sorella Marina; Lasso ducati 25 a mia sorella Lucia e suoi fioli ducati 5; Lasso a miei nepoti e nezze fioli Marina ducati 5 per cadauno (ASV, NT, b. 871, št. 54, 12. 3. 1681); Elisabeta filia ser Iohannis de Emonia: ... dei drappamenti ecceto il tabaro de panno negro qual sia dato a Bortolo petenario mio cugnado (ASV, NT, b. 143, št. 81, 16. 4. 1548); Franceschina moglier Zuane Antonio de Gorizzia; Lasso a mia cusina Pasquala la mia traversa tonda (ASV, NT, b. 961, št. 183, 23. 2. 1591).

24 Štefan, sin pokojnega z Reke, je bil priča Mihaelu Lakoviću, sinu pokojnega Lorenza iz Trsta. ASV, NT, b. št. 191, 24. 4. 1699.

25 Franceschina moglier Zuane Antonio de Gorizzia condam Zuane: testes: Andrea de Piero de Perotti laner (ASV, NT, b. 961, št. 183, 23. 2. 1591); Elisabeta filia ser Iohannis de Emonia: testes: Zuane Maltenis soetier de la Serena e Domenigho de Steffano barbier (ASV, NT, b. 143, št. 81, 16. 4. 1548); Baldo de Cargnia: testes: Jacomo de Antonio Veronese tesser panni e Francesco de Batista tesser panni (ASV, nt; 323, št. 91, 28. 4. 1587); Michael de Crania condam Mattei: testes: Antonio de Bologna condam Benedigho e Antonio fu Vincenti de Bergamo (ASV, NT, b. 879, št. 249, 2. 10. 1502).

26 Stephanus de Liubliana condam Domenici: Lasso mio comissario Iohanne marinario; Residuum lasso comissario mio Iohanne ... (ASV, NT, b. 576, št. 489, 16. 7. 1442); Franceschina moglier Zuane Antonio de Gorizzia condam Zuane cuogo: Lasso a susana que sta qui da basso una camisa nova (ASV, NT, b. 961, št. 183, 23. 2. 1591).

27 ASP, SA, b. 3, leto 1583., župnija s. Giovanni Novo.

in intenzivne zveze tudi z drugimi prebivalci mesta. Tako najdemo v oporokah slovenskih priseljencev podatke o lastnikih hiš, v katerih so prebivali, in do katerih so imeli najpogosteje uraden, zmeren odnos. Vendar pa so včasih, če oporočitelj ni imel bližnjih članov družine ali pa je po večletnem bivanju pri istem stanodajalcu pridobil njegovo zaupanje in domačnost, tudi lastniku hiše ali stanovanja zaupali izvršitev svoje "poslednje volje" ali pa so mu v spomin zapustili kak predmet iz svojega premoženja.[28]

Versko življenje. Odnos do beneških cerkvenih ustanov in zveze z bratovščino slovanskih priseljencev sv. Jurija in Trifuna

Vernost, versko življenje in odnos do verskih ustanov v Benetkah so bili prav tako neizogiben del vsakdanjega življenja priseljencev. Po tem se pravzaprav prebivalci Benetk ne razlikujejo kaj dosti od prebivalcev drugih takratnih zahodnoevropskih mest. V oporokah priseljencev iz slovenskih mest srečujemo podatke o verskih ustanovah, s katerimi so bili povezani v času svojega bivanja in delovanja v Benetkah, o "duhovnih osebah", ki so jih poznali, ter - kar je še posebej dragoceno pri raziskovanju povezanosti med priseljenci z vzhodnojadranske obale - o njihovi vključenosti v bratovščino slovanskih priseljencev sv. Jurija in Trifuna. Prvi podatek v oporokah, ki se neposredno nanaša na versko življenje, je določitev mesta, kjer naj jih pokopljejo. V oporokah slovenskih priseljencev zelo zelo redko najdemo podatek, da naj bi koga pokopali v kateri od beneških cerkva ali samostanov. V enem samem primeru najdemo željo oporočitelja, naj ga pokopljejo v cerkvi s. Francesco della Vigna, sicer v četrti Castello.[29] Oporočitelji razen mesta pogreba in obleke, v kateri naj jih pokopljejo, zelo pogosto izražajo željo po mašah zadušnicah; najpogosteje gre za kratke marijanske maše, včasih pa tudi za dolge, gregorijanske maše.[30]

V ozki povezavi z določitvijo kraja pogreba in z ostalimi pogrebnimi običaji srečujemo tudi željo, naj gre katera od znanih, zaupnih oseb na romanje, da bi tamkaj izprosila odpustek in rešitev pokojnikove duše. Gre za romanja v katero od beneških ali pa v kako drugo italijansko romarsko središče. V oporokah ne najdemo želje, naj bi kdo šel na romanje v druga, oddaljenejša italijanska (Rim, Asissi, Loreto, Monte Gargano itd.) ali evropska romarska središča (npr. Santiago de Compostela v Galiciji). Romarske želje so večinoma povezane z enim od štirih tradicionalnih beneških romarskih mest (s. Croce, s. Laurenzio, s. Pietro di Castello, s. Trinità). Govorimo namreč o oporoki Elizabete, hčere Ivana iz Ljubljane, ki svojemu sorodniku Bartolu zapušča del svoje obleke kot nadomestilo za romarsko pot v beneško svetišče s. Croce v istoimenskem predelu Benetk.[31]

Posebej važen in za raziskovanje verskega življenja naših izseljencev izjemno zanimiv vidik, pa je njihov odnos do cerkvenih ustanov (cerkev, samostanov, hospitalov, bratovščin) in "duhovnih oseb" (duhovnikov, redovnikov, laikov itd.), kakršnega so pokazali, ko so v oporokah določali legata. Slovenski priseljenci verskim ustanovam v Benetkah niso prav pogosto zapuščali darov, tako da jih nikakor ne najdemo v vsaki oporoki, ki smo jo imeli priložnost proučiti. Tako se v oporoki Mihaela Lakoviča, sina pokojnega Lorenza iz Trsta, omenja bratovščina Presvetega zakramenta, ki ji oporočitelj zapušča sliko, na kateri sta prikazana sv. Kajetan in sv. Anton. Bratje omenjene bratovščine, ki ji je najverjetneje pripadal tudi sam Mihael, so bili v znak hvaležnosti dolžni ohranjati spomin na pokojnika.[32] Podatke o darovanju

28 Franceschina moglier Zuane Antonio de Gorizzia condam Zuane: Laso a Marietta mia madona una camisa nova (ASV, NT, b. 961, št. 183, 23. 2. 1591); V svoji oporoki Elizabeta, hči Ivana iz Ljubljane in soproga Jakoba iz Kotora, določa za izvršiteljico svoje oporoke svojo mater Stano, po poreklu iz Šibenika. V primeru, da bi njena mati umrla, naj bi bil izvršitelj oporoke beneški plemič Jerolim, sin pokojnega Filipa Quirini in sorodnik Nikole Quirinija, v katerega hiši je Elizabeta prebivala. (ASV, NT, b. 143, št. 81, 16. 4. 1548).

29 Elisabeta filia ser Iohannis de Emonia: ...sepolto a s. Francesco Vinea in habito della Madonna in dosso (ASV, NT, b. 143, št. 81, 16. 4. 1548).

30 Elisabeta filia ser Iohannis de Emonia: ... et poi sia venduta tanta robba e sia sodisfatte messe s. Gregorii e s. Marie per anima mea (ASV, NT, b. 143, št. 81, 16. 4. 1548); Elena Desluga Cranizza nominata Madalena Cranizza: Voglio che siano date messe per l'anima mea (ASV, NT, b. št. 54, 12. 3. 1681).

31 Elisabeta filia ser Iohannis de Emonia: ... ecceto il tabaro de panno negro qual sia dato a Bortolo petenario mio cugnado pero obligando andar alla Croce (ASV, NT, b. 143, št. 81, 16. 4. 1548).

32 Michael Lecovich condam Lorenzo da Trieste: Lascio alla scuola del Sanctissimo Sacramento della mia contrada dove seguire la mia morte ilquadro con score

in obveznostih do verskih ustanov v Benetkah najdemo tudi v oporoki Elene Desluga s Kranjskega. Ko določa, da se večji del njenega denarja porabi za plačilo raznih legatov, Elena omenja beneški hospital Madonna della Pietà iz četrti Castello in mu zapušča denarno vsoto petih dukatov.[33] Elena zapušča največji del premoženja svojima sestrama, tudi prebivalkama Benetk. Poudarja, da sta v preteklih letih živeli v pomanjkanju, tako da sta zabredli v dolgove. Najverjetneje je šlo za dolgove do beneške cerkve s. Giovanni in Bragora; v tej župniji je prebivala tudi oporočiteljka. Elena poudarja, češ da naj se iz njenega premoženja izloči okoli 30 dukatov (kolikor približno znaša dolg njenih sester, s čimer naj se omenjeni cerkvi izplača dolg).[34]

Razen darov cerkvenim ustanovam v Benetkah se v oporokah priseljencev pojavljajo tudi omembe in zapuščine "duhovnim osebam". Najpogosteje gre za duhovnike in redovnike tamkajšnjih cerkva in samostanov, ki so jih naši izseljenci v času svojega življenja dobro poznali in z njimi ohranjali intimnejše stike (spovedniki). Prav te "duhovne osebe" so bile kot priče neredko prisotne tudi pri sestavljanju oporok naših izseljencev. Gre predvsem za duhovnike v cerkvah, ki so se nahajale v neposredni bližini stanovanj priseljencev.[35] Kar zadeva slovenske priseljence, beležimo zapuščino "duhovni osebi" v Benetkah v oporoki Frančiške, hčere pokojnega Tiberija Schiavona, sicer pa soproge celjskega priseljenca Ambroza, sina pokojnega Batiste. Frančiška del svoje obleke in predmetov za gospodinjstvo zapušča redovnici samostana s. Giovanni v Benetkah.[36]

Kot posebna oblika določanja legatov v nabožne namene se navaja formula, s katero se preostanek oporočiteljevega premoženja namenja revnim prebivalcem mesta (pro pauperes Christi). Srečamo jo v oporoki Štefana iz Ljubljane, sina pokojnega Dominika, ki je največji del svojega premoženja zapustil izvršitelju svoje oporoke Ivanu, ostanek pa najbolj ogroženim (članom družbe).[37]

V ozki povezavi s prej opisanim verskim življenjem slovenskih priseljencev je tudi njihova vključenost v bratovščino slovanskih priseljencev v Benetkah. Bratovščina je bila posvečena kotorskima zaščitnikoma sv. Juriju in Trifunu. Ustanovili so jo 1451. leta, na začetku pa je imela sedež v cerkvi sv. Ivana iz Templa (s. Zuane del Templo ali s. Zuane di Furlani), ki je po ukinitvi templarskega reda prešla v roke vitezov sv. Ivana. V tej cerkvi so Slovani imeli pravico do 4 grobnic in enega oltarja, priorju samostana pa so bili dolžni vsako leto na praznik sv. Jurija izplačati 4 dukate in dodati še dva hlebca in sveče. Člani bratovščine so bili lahko vsi priseljenci po poreklu z vzhodnojadranske obale (Dalmati di nascita). Večinoma je res šlo za priseljence z beneških posestev v vzhodnem Jadranu. Istega leta, takoj po ustanovitvi, so pobratimi dobili od starešine priorata pooblastilo, da smejo v sklopu cerkve sv. Ivana zgraditi še en oltar, posvečen sv. Juriju in Trifunu, ter kapelico, ki naj bi jo okrasili na stroške same bratovščine. Leta 1551 je bratovščina dobila tudi lastno cerkev v neposredni bližini cerkve sv. Ivana iz Templa, ki je odtlej pa vse do danes predstavljala sedež bratovščine.[38]

Podatke o vključenosti priseljencev z vzhodnojadranske obale v bratovščino in o delovanju v njej lahko najdemo v več različnih virih. V opo-

---

nere con s. Gaetano e s. Antonio accio li confratelli della scuola stessa consentino conservarlo esposto nella chiesa medama in mia memoria (ASV, NT, b. 92, št. 191, 24. 4. 1699).

33 Elena Desluga Cranizza nominata Madalena Cranizza: Lesso ducati quinque al hospredal Pietà (ASV, NT, b. 871, št. 54, 12. 3. 1681).

34 ASV, NT, b. št. 54, 12. 3. 1681.

35 Prete Stephanus Dioto in diaconus Dominicus Rosso sta bila priči pri sestavljanju oporoke Štefana iz Ljubljane (ASV, NT, b. 576, št. 489, 16. 7. 1442); Giovanni Pugliese prete secondo in s. Zuane Bragora je bil priča Eleni Desluga s Kranjske (ASV, NT, b. 871, št. 54, 12. 3. 1681); Bernardin de Veronesi chierico de s. Fantin je bil priča Franceschine, soproge Ambrosia, sina pokojnega Batista iz Celja (ASV, NT, b. 177, št. 454, 3. 11. 1639).

36 Franceschina condam Tiberio Schiavon consorte de Ambrosio condam Batista de Cellea Carnite: Lasso una coltra biava alla menegha de s. Gieronimo e un sechio piccolo doppio de rame (ASV, NT, b. 177, št. 454, 3. 11. 1639).

37 Stephanus de Liubliana condam Dominici: Residuum lasso Iohanne ... et pro pauperes Xristi (ASV, NT, b. 576, št. 489, 16. 7. 1442).

38 N. Luković, Bratovština bokeljskih pomoraca sv. Đorđa i Tripuna u Mlecima, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru, zv. VI, 1957, str. 33-43; R. Pallucchini - G. Perocchо, I telleri di Carpaccio nella Scuola di San Giorgio degli Schiavoni, Venezia 1961; G. Perocchо, Carpaccio nella Scuola di S. Girgio degli Schiavoni, Venezia 1964; M. Muraro, Scuola Dalmata de ss. Giorgio e Trifone, Venezia 1967; Izčrpne podatke o zgodovini bratovščine vsbuje publikacija z naslovom Scuola Dalmata dei ss. Giorgio e Trifone (1/1966 - 24/1991), ki jo izdaja bratovščina.

rokah naših priseljencev je o tem množica podatkov. Iz njih razberemo željo, da bi jih pokopali v grobnici bratovščine, za kar ji zapuščajo določeno vsoto ali kak uporaben predmet za cerkveno bogoslužje (kelih, mašniško oblačilo, slike in podobno). Največ podatkov o članih bratovščine najdemo v knjigah, ki se nahajajo v arhivu bratovščine, dandanes znane pod imenom Scuola Dalmata. Knjigi bratovščine z naslovom Libri conti e spese in Capitular della veneranda Scuola die ss. Giorgio e Trifone, vsebujeta po kronološkem redu vpisane najvažnejše podatke o zgodovini bratovščine, njenih članih, funkcijah v njeni upravi, gvardijanih (guardian grande), odborih za humanitarno-karitativno dejavnost in o številnih stroških, dohodkih in odhodkih Scuole v preteklih stoletjih. Capitular vsebuje prepise ali regeste najvažnejših dokumentov, povezanih z zgodovino bratovščine od njene ustanovitve 1451. leta do današnjih dni. V ostalih knjigah bratovščine se nahajajo podatki o članstvu, upravi, delovanju ter prihodkih in odhodkih bratovščine. Knjige so ohranjene od sredine 17. stoletja. Pri našem raziskovanju smo zajeli čas od srede 17. stoletja do začetka 19. stoletja. V zvezi s slovenskimi priseljenci lahko odkrijemo kakšen podatek o njihovi prisotnosti in delovanju v bratovščini, čeprav so bili sicer manj številni v članstvu (večino so vendarle predstavljali priseljenci z beneških posestev v vzhodnem Jadranu).

V oporokah slovenskih priseljencev, ki smo jih doslej imeli priložnost preučiti, ne najdemo podatkov o tem, da bi kdo želel pogreb v grobnici bratovščine. Tudi legatov, ki bi jih poslali k bratovščini, ne zasledimo.

Podatke o članstvu slovenskih priseljencev v bratovščini pa najdemo v knjigah Libri conti e spese iz 17. stoletja. Slovenskih priseljencev niso niti v enem slučaju zabeležili kot nosilce katere od služb v upravi bratovščine (npr. guardian grande, vicario, guardian di matin, degan de mezzo anno, degan de tutto anno itd.). Njihova imena najdemo le med člani. V drugi polovici 17. stoletja kot člane iz Trsta omenjajo Marieto Stormach (1656-1677) in Agnes (1660-1663).[39] Kot člane Scuole Dalmate iz Ljubljane v času med leti 1655 in 1685 beležimo imena: Menega de Cristof (1655), Orsetta (1660), Gregorio de Mattio (1663-1673), Giacomo Merzun (1668), Marieta Machuza, omenjeno tudi kot Marieta Machuza Cragnizza (1671-1685), in Agnesa, tudi Agnesa Cragnizza de Liubliana (1681-1682).[40] Kot člane bratovščine brez navedbe kraja, od koder prihajajo, ali pa le z regionalno kranjsko pripadnostjo, zasledimo še naslednje slovenske priseljence: Anetto de Prospero Cragno (1655-1672), Orsolo Cragnizza (1663), Mario Carnizza (1668), Giacoma Oscatri Cragnizzo (1672-1673), Gerolima Cragnizza (1672) in Mattia Cragnizzo (1673).[41]

Zaključek

Ko zaključujemo pregled prisotnosti in delovanja slovenskih priseljencev z območij pod habsburško oblastjo v času med 15. in 17. stoletjem, lahko izpostavimo nekaj sklepnih dejstev.

Obdobje, na katerega se nanaša največji del dokumentov, ki smo jih analizirali v tej raziskavi, zajema čas med 16. in 17. stoletjem, kar pa se (posebej 16. stoletje) prekriva z obdobjem največje intenzitete izseljevanja z vzhodnojadranske obale in notranjosti v Benetke. Slovenskih priseljencev tako po številčnosti kot po omembah ne najdemo tolikokrat kot priseljence z beneških posestev v vzhodnem Jadranu. Njihovo bivanje v mestu na lagunah je pogosto bilo le občasno, ne pa doživljenjsko. Priseljenci iz slovenskih dežel v Benetke niso odhajali izključno (kot se je dogajalo pri priseljencih iz Dalmacije, Bosne in notranjosti Hrvaške in Slavonije) zaradi turških vpadov in zoževanja njihovega ozemlja ter eksistenčne nuje, ampak predvsem zaradi gospodarskih, podjetniških poslov. V Benetkah so pač hoteli razvejati in okrepiti svojo osnovno poklicno dejavnost.

S krajem svojega bivanja so bili slovenski priseljenci večinoma povezani z župnijami v četrti Castello. To je tisti predel Benetk, kjer v vseh stoletjih beležimo največje število slovanskih priseljencev. V manjšem številu jih sicer najdemo tudi v nekaterih drugih, slovanskim priseljencem manj dostopnih predelih Benetk (četrt s. Croce). Po poreklu so bili slovenski priseljenci iz Ljubljane, Celja, Gorice in Trsta, nemalo pa jih je zabeleženo samo z oznako "Kranjska".

Čeprav v večini dokumentov niso navedeni njihovi poklici, je mogoče opaziti, da so bili

[39] Archivio di Scuola Dalmata (dalje ASV), Libri conti e spese (dalje LCS), leta 1656-1677.

[40] ASD, LCS, leta 1655-1685.

[41] ASD, LCS, leta 1655-1673.

slovenski priseljenci zaposleni v strokah, ki so bile drugim priseljencem z vzhodnojadranske obale manj dostopne in zato med njimi slabo razširjene. Gre za tekstilno stroko (suknarji), uslužbence v mestnih uradih in uslužnostne delavce (kuharji).

Vsakdanjik priseljencev je potekal - kot je za prebivalce mest običajno - znotraj družinskih in sorodstvenih krogov, med prijatelji in znanci. Pri tem je zanimivo dejstvo, da se med prijatelji in znanci slovenskih priseljencev velikokrat omenjajo tudi priseljenci iz drugih italijanskih mest. Komunikacija s priseljenci z drugih območij vzhodnojadranske obale je bila manjša. Vendar pa je najizrazitejša oblika povezanosti slovenskih priseljencev s priseljenci z drugih delov vzhodnojadranske obale in notranjosti bratovščina slovanskih priseljencev sv. Jurija in Trifuna. V njej skozi 17. stoletje srečujemo priseljence iz vseh omenjenih slovenskih mest in krajev, vendar le kot člane, nikoli pa kot nosilce katere od upravnih funkcij v bratovščini.

Na koncu lahko sklenemo, da so v 16. in 17. stoletju tudi slovenski priseljenci s habsburških območij predstavljali pomemben del priseljencev z vzhodnojadranske obale. Zagotovo so tudi oni marsikaj prispevali k številnim oblikam povezovanja dveh jadranskih obal.

Seznam slovenskih priseljencev v Benetkah

V prilogi objavljamo seznam vseh slovenskih priseljencev, omenjenih v dokumentih, ki smo jih v delu analizirali. Imena so navedena po abecednem redu, ob vsakem imenu pa je naveden fond, iz katerega je povzet podatek, ter signatura vsakega posamičnega dokumenta.

1. Agnesa Cragnizza de Liubliana (ASD, LCS, 168-1682).
2. Agnesa de Trieste (ASD, LCS, 1660-1663).
3. Anetta de Prospero Cragno (ASD, LCS, 1655-1672).
4. Baldo de Cargnia tessor de panni de lana della contrada de s. Simon Picolo (ASV, NT, b. 323, št. 91, 28. 4. 1587).
5. Elisabeta filia ser Iohannis de Emonia habitatoris Venetie de contrada s. Juliani et uxor Jacobi caselarii de Cataro (ASV, NT, b. 143, št. 81, 16. 4. 1548).
6. Elena Desluga Cranizza nominata in questa città Madalena Cranizza de confinio s. Zuane in Bragora (ASV, NT, b. 871, št. 54, 12. 3. 1681).
7. Franceschina condam Tiberio Schiavon consorte de Ambrosio condam Batista de Cellea Carnite tessor de panni de contrada s. Fantin (ASV, NT, b. 177, št. 454, 3. 11. 1639).
8. Gerolima Cragnizza (ASD, LCS, 1672).
9. Giacomo Merzun de Liubliana (ASD, LCS, 1668).
10. Giacomo Oscatri Cragnizzo (ASD, LCS, 1672-1673).
11. Gregorio de Mattio de Liubliana (ASD, LCS, 1663-1673).
12. Iohannes della Carnia condam Filippi de s. Pietro di Castello (ASV, NT, b. 576, št. 277, 18. 3. 1449).
13. Mara Carnizza (ASD, LCS, 1668).
14. Marieta Machuzza de Liubliana (ASD, LCS, 1671-1685).
15. Marieta Stormacha de Trieste (ASD, LCS, 1656-1677).
16. Marina Cragnizza (X Savi, b. 420, sestiere Castello, 1661, str. 397).
17. Mattio Cragnizzo (ASD, LCS, 1673).
18. Menegha de Cristof de Liubliana (ASD, LCS, 1655).
19. Michael Lacovich condam Lorenzo de Trieste (ASV, NT, b. 92, št. 191, 24. 4. 1699).
20. Orsetta de Liubliana (ASD, LCS, 1660).
21. Orsola Cragnizza (ASD, LCS, 1663).
22. Stella de Liubliana (ACP, SA, b. 3, leto 1583, župnija s. Zuane Novo).
23. Stephanus de Liubliana condam Dominici de contrada s. Pietro di Castello (ASV, NT, b. 576, št. 489, 16. 7. 1442).

Prevedel: Anton Šepetavc

Žarko Lazarević

KMEČKI DOLGOVI OB SEVERNI MEJI 1918 - 1945 (od Rateč do Hodoša)*

Kakor nam pove naslov, bomo v razpravi obravnavali kmečke dolgove ob severni slovenski meji v letih prve jugoslovanske države. Že na začetku moramo opozoriti, da tu ne gre za kakšen geografsko, politično ali gospodarsko zaokrožen teritorij, temveč za prilagoditev materije nosilni temi letošnjega zborovanja. Obenem velja opozoriti tudi na omejitve v globini obravnave opredeljene snovi, saj trčimo na vrzel, kako opredeliti obmejni pas, oziroma do kod le-ta seže v notranjost Slovenije. Pri razrešitvi te dileme se nam ponujata dve možnosti, ali obravnavati ob meji ležeče politične občine ali pa okraje. Pri pregledovanju ohranjenega gradiva se izkaže, da dileme pravzaprav ni, saj podatkov, ki bi nam nudili vpogled v občinske razmere, žal ni ohranjenih. Torej nam ni preostalo drugega, kot da se prilagodimo naravi ohranjenega gradiva in kmečke dolgove obravnavamo na nivoju obmejnih okrajev. S tem pa naletimo na drugo čer, ker so ti okraji segali tudi globoko v notranjost Slovenije in torej niso zajemali samo obmejnega pasu. Vendar moramo tudi ta pomislek odmisliti, ker ni možna druga pot kot podreditev strukturi virov. Tako bomo v naši razpravi obravnavali ob meji ležeče okraje: Radovljico, Kranj, Gornji Grad, Dravograd, Maribor levi breg, Ljutomer in Mursko Soboto. K naštetim bomo pritegnili še okraj Kamnik, ki resda ni ležal neposredno ob meji, vendar lahko njegov severni del brez dvoma uvrstimo v obmejni pas, in iz spoštovanja do gostiteljev še okraj Slovenj Gradec.

Dolgov ob meji ni mogoče obravnavati ločeno od splošnega gospodarskega razvoja v Sloveniji oziroma Jugoslaviji, saj so tudi kmetje s tega področja delili enake tegobe kot drugi. Zato si je nujno ogledati še širši okvir naše problematike. V novonastalo jugoslovansko državo so slovenski kmetje stopili tako rekoč brez dolgov, saj je v teku prve svetovne vojne in neposredno po njej prišlo do samodejne razdolžitve kmetov, kar je bila posledica visokih medvojnih kmetijskih cen in povojne inflacije. Žal je bil to za večino kmetov le kratkotrajen predah, ker so se dolgovi kmalu začeli ponovno kopičiti, na kar je opozarjalo skokovito povečevanje števila prisilnih izterjav oziroma dražb.[1] V prvi polovici dvajsetih let je bilo zaradi inflacijske vladne politike, ki je bila v tedanjih razmerah neurejene državne zgradbe opravičljiva, denarja v izobilju, obrestne mere pa so bile nerealne, kar je vzpodbujalo najemanje novih in novih posojil tako za potrošnjo kot tudi za financiranje tekoče proizvodnje ali novih investicij.[2] Tedaj so bili kmečki dolgovi še majhni in v narodno gospodarskem oziru še prav nič zaskrbljujoči. Po približnih ocenah naj bi se v štirih letih od nastanka države povečali s 16 na 50 milijonov dinarjev.[3] Zato ne preseneča, da so bili daleč od oči in zanimanja javnosti. V času gospodarskega poleta in vsesplošnega optimizma pač nihče, razen zelo redkih posameznikov, ni opazil naraščajočega procesa nove zadolženosti kmetov.

V drugi polovici dvajsetih let so se gospodarske razmere temeljito spremenile, saj ta leta zaznamuje omejevalna denarna politika in zapiranje zahodnoevropskih kmetijskih tržišč. Zaradi monetarističnih ukrepov so začele inflacijski rasti prilagojene cene padati, vendar ne samo kmetijske, čeprav v večji meri kot industrijske, kar je znižalo kupno moč kmetov. Ob zmanjšanem dohodku in s tem realno povečanimi obremenitvami, kmetje sčasoma niso več zmogli pokrivati vseh svojih izdatkov, npr. za servisiranje inflacijskih dolgov, za nove investicije in marsikdaj tudi za nakup vsakdanjih potrebščin. Zato so se kljub povečanim obrestnim meram, kot posledici restriktivne monetarne politike, zatekali v zadolževanje.[4] Ravno v drugi polovici dvajsetih let so slovenski kmetje ustvarili večino

* Referat z XXVI. Zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Slovenj Gradcu, 29. 9. 1992.

1 Alojzij Trstenjak: Zadolževanje na kmetih v Sloveniji, Socialna misel št. 7-8/1926, str. 159.

2 Nikola Vučo: Agrarna kriza u Jugoslaviji, Beograd, 1968, str. 111-112; Fran Gabrovšek: Kmetijski kredit, Za izboljšanje življenjskih pogojev našega kmetijstva I, Ljubljana, 1938, str. 90-91.

3 Kmetijski list, 14. 5. 1924.

4 Vučo, nav. delo, str. 68-71, 84 in 112.

svojih dolgov.[5] V teh letih so dolgovi s svojo višino in številom dolžnikov že opozarjali javnost nase. Po anketi ministrstva za trgovino in industrijo so v letu 1927 kmečki dolgovi v državi dosegli že skoraj 3 milijarde dinarjev, zadolženih pa je bilo nekaj čez 400.000 kmetov.[6] Vendar so bili to samo dolgovi pri denarnih zavodih, medtem ko so glede celotne višine, vključujoč tudi privatne upnike, postavljali le domneve. V Sloveniji so se po teh podatkih dolgovi krepko povečali. Samo pri denarnih zavodih naj bi se kmetje zadolžili za skoraj 216 milijonov dinarjev,[7] celoten dolg pa so cenili med 600 in 700 milijoni dinarjev.[8] Ti podatki so vznemirili javnost in vzpodbudili številne razprave. Predlagane so bile različne rešitve,[9] vendar problem v narodno gospodarskem pogledu še ni bil tako izrazit, da bi vlado navedel k odločnemu ukrepanju.

Razmere in spoznanje o nujnosti odločnega državnega ukrepanja je dozorelo v prvi polovici tridesetih let, ko so kmečki dolgovi z vso silovitostjo opozorili na razdiralne učinke velike gospodarske krize, ki je najprej pokazala zobe v kmetijstvu. Gospodarski položaj kmetijskih dejavnosti se je zaradi katastrofalnega padca cen radikalno poslabšal. Kmetijske cene iz leta 1932 so predstavljale le še dve tretjini tistih izpred šestih let. V primerjavi z letom 1926 se je dohodek v kmetijstvu kar prepolovil.[10] V tem letu so dolgovi v državi pri 700.000 kmetih dosegli že slabih 7 milijard dinarjev, torej so se v petih letih kar podvojili. Slovenski "kmetovalci" so k temu prispevali 1,2 milijarde dinarjev. Med najbolj zadolžene so sodili ravno kmetje iz Dravske banovine, kjer je bila več kot tretjina vseh kmetov prezadolžena, kar je pomenilo, da bi odplačevanje ogrozilo njihovo eksistenco. Večino najetih kreditov so kmetje porabili za neproduktivne namene. Neugodna je bila zlasti neenakomerna zadolženost, saj so male kmetije (do 10 ha zemlje) ustvarile kar dve tretjini dolgov. O težavnosti položaja govori tudi dejstvo, da je bila kar polovica dolgov ustvarjena pri privatnih upnikih.[11] V takih razmerah, ko so dolgovi v pretežno agrarni državi postali akuten ekonomski problem, ker so pretili povzročiti zlom finančnega sistema v državi, kmetje pa socialno - političnega, je bila odločna in temeljita državna intervencija več kot nujna. Zato je vlada po vzoru nekaterih evropskih držav s podobno gospodarsko strukturo[12] v aprilu 1932. leta proglasila moratorij za kmečke dolgove. Le-ta naj bi veljal le kratek čas, do izdaje zakona o konverziji kmečkih dolgov, vendar se je zaradi nespretnega ukrepanja podaljšal kar za štiri leta. V tem času ga je vlada z različnimi dopolnitvami in novimi uredbami le podaljševala.[13]

Po štirih letih in pol so jugoslovanski finančni krogi in z njimi tudi zadolženi kmetje končno dočakali, da je vlada Jugoslovanske radikalne zajednice končno izdala Uredbo o likvidaciji kmečkih dolgov,[14] na osnovi katere so izvajali konverzijo kmečkih dolgov in sanacijo kmetovih upnikov, to je denarnih zavodov, kar je bil prvenstveni cilj konverzije. Po določih te uredbe je Privilegirana agrarna banka prevzela vse kmečke dolgove pri denarnih zavodih, nastalih do proglasitve moratorija, in jim njihove terjatve izplačala v bonih in obveznicah, če so upniki presodili, da je to ugodneje za njih, kot pa čakati na obročno odplačevanje. Kmetom so na breme države in upnikov znižali dolgove za polovico, jim znižali obrestno mero in podaljšali odplačevanje na 12 let po posebnem odplačilnem načrtu,

---

5 To potrjuje tudi raziskava o zadolževanjuu kmetov, opravljena na primeru intabulacij v zemljiško knjigo. Več o tem glej Žarko Lazarević: Analiza kmečkih dolgov v Sloveniji 1918-1941, Prispevki za novejšo zgodovino št. 2/1989, str. 357-370.

6 Stanje seljačkih dugova u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Bankarstvo št. 1/1928, str. 38-39; Milan Komadinić: Problem seljačkih dugova, Beograd, 1934, str. 37.

7 Prav tam.

8 Velimir Bajkić: Seljački kredit, Beograd, 1928, str. 24.

9 O posameznih zakonskih projektih za razdolžitev kmetijstva glej Komadinić, nav. delo, str. 28-30; Vladimir Pušenjak: Razdolžitev kmečkega stanu, Domoljub št. 34/1928, str. 525-529; isti: Ali je kmečki stan v naši državi prezadolžen?, Domoljub št. 36/1928, str. 565; Bajkić, nav. delo, str. 83-93; Bankarstvo št. 7 in 12/1928, str. 292-296 in 401-404.

10 Vučo, nav. delo, str. 200; Ivan Bratko: Gibanje cen in naše kmetijstvo, Obzorja 1938, str. 352; Maksim Goranović: Položaj seljaka u Jugoslaviji, Beograd, 1938, str. 7-8.

11 Komadinić, nav. delo, str. 40-71.

12 O ukrepih za obvarovanje posameznih kmetov in kmetijstva kot panoge pred razdiralnimi učinki gospodarske krize v teh letih glej sintetično razpravo v Biltenu Privilegirane agrarne banke št. 15-16/1935 (Prilog br. 13: Kako su zemljoradnički dugovi regulisani na strani), ki je bila napisana na njenem študijskem oddelku za potrebe bančnih direktorjev v polemikah o obliki razdolžitve jugoslovanskih kmetov.

13 Glej Službeni list Kraljevske banske uprave za Dravsko banovino št. 33/1932, 85/1932, 104/1932, 72/1933, 97/1933, 72/1934, 13/1935, 51/1935 in 36/1936.

14 Službeni list, št 79/1936, str. 752-760.

ki je predvideval odplačevanje vseskozi enakih anuitet, pri čemer se je znotraj anuitete spreminjalo razmerje med zneskom za obresti in plačilo dolga. S polovičnim odpisom dolgov so želeli uskladiti višino dolgov s plačilno sposobnostjo kmetov, ker se je dohodek v kmetijstvu glede na predkrizna leta prepolovil. Predvidevali so, da bi na začetku anuitete kmetom predstavljale precejšen izdatek, kasneje pa vedno manjšega - zaradi pričakovane gospodarske konjukture. Izterjavo anuitet so poverili davčni upravi, kmetje pa so v letu 1936 morali plačati le obresti. Prvi dve anuiteti so kmetje poravnali uspešno, že pri tretji pa se je zataknilo. Po nekaterih mnenjih[15] so bili temu vzrok previsoko določeni obroki in slabe letine. Velja poudariti, da so bili slovenski kmetje najboljši plačniki v državi, ki so le v letu 1939 nekoliko "zatajili", ko so plačali "le" tri četrtine predpisane anuitete, medtem ko so v prejšnjih letih poravnali svoje obveznosti v celoti. Za druge predele Jugoslavije tega ni moč trditi, saj so beležili zelo nizek delež vplačil glede na predpisane vsote, kar zelo nazorno kaže spodnja tabela, izdelana na osnovi uradnih podatkov Privilegirane agrarne banke (PAB).

Tabela 1: Odplačevanje anuitet kmečkih dolgov v Jugoslaviji 1937-1940[16]

podružnica PAB	A	B	C	D	E
Beograd	96,6	78,9%	78,2%	32,8%	29,6%
Zagreb	33,3	22,6%	57,7%	27,3%	21,9%
Sarajevo	24,4	38,0%	39,3%	18,6%	13,1%
Ljubljana	26,9	114,1%	97,8%	73,2%	89,2%

A - predpisana višina enoletne anuitete v milijonih dinarjev.
B - delež vplačil na račun prve anuitete v letu 1937.
C - " " " druge " " 1938.
D - " " " tretje " " 1939.
E - " " " četrte " " 1940.

Po seznanitvi s širšim ozadjem, ki je botrovalo zadolženosti kmetov in s shematičnim orisom razdolževanja v obliki konverzije, lahko preidemo na obravnavo kmečkih dolgov ob severni meji. Podatki, ki bi nam osvetljevali razmere v celotnem obdobju, žal niso ohranjeni.

O stanju dolgov so nam voljo samo zbirni podatki na nivoju okrajev, ki jih je po naročilu vlade zbrala Privilegirana agrarna banka z obsežno anketo v letu 1932. Le-ta je, za razliko od anket iz dvajsetih let, temeljila na zbiranju informacij neposredno pri dolžnikih in ne, kakor prej, pri upnikih. Tako so zajeli tudi dolgove pri zasebnikih oziroma privatnih upnikih. V tedanjem času so menili, da je bila anketa uspešna, ker je prikazala realno stanje kmečke zadolženosti. Uspeh je bil razumljiv, saj so ji pripisovali velik, čeprav različno komentiran pomen, kot npr. vzpodbujanje pričakovanj o črtanju dolgov,[17] kar je kmete nedvomno motiviralo prijavljati vse svoje dolgove. Anketni obrazci bi predstavljali neprecenjiv vir za spoznavanje strukture dolžnikov in pokrajinskih razlik v Sloveniji, a žal niso ohranjeni. Po izteku ankete so jih poslali beograjski centrali Privilegirane agrarne banke,[18] kjer so jih v osmem oddelku, ki so ga imenovali kartotečni, razvrstili v dve kartoteki dolžnikov. V prvi so bili razvrščeni v abecednem vrstnem redu za celo državo skupaj, v drugi pa po davčnih upravah, občinah in vaseh. Na vsaki kartici so bili zapisani dolžnikovi osebni podatki, višina dolga, anuiteta, upniki, intabulacije in premoženjsko stanje.[19] Žal je ta žlahtni material delil usodo arhiva Privilegirane agrarne banke, ki je zgorel ob nemškem bombardiranju Beograda v aprilu 1941. leta.[20] Pri vsem skupaj je srečna okoliščina vsaj to, da je zbirne podatke za okraje, vendar žal ne tudi strukture dolžnikov, objavil v letu 1934 Milan Komadinić, čigar študija Problem seljačkih dugova ima zaradi odsotnosti originalnega gradiva že značaj vira,[21] saj se je pri pisanju naslanjal na statistično gradivo Privilegirane agrarne banke.
Iz nadaljevanja je razvidno, da je obravnava kmečkih dolgov povezana z obilico podatkov, ki jih je bilo zaradi številčnosti nujno strniti in uredi-

15 Vučo, nav. delo, str. 208.
16 Preračunano po podatkih Biltena Privilegirane agrarne banke št. 3-4/1937, 22-23/1938, 1-2/1940, 23-24/1940; Jutro, 16. 1. 1941; Slovenec, 5. 11. 1939.
17 Podrobneje o metodologiji in izvajanju glej Komadinić, nav. delo, str. 38; Vučo, nav. delo, str 200-201; Jože Lavrič: Organizacija statistike v Jugoslaviji, Čas 1934/35, str. 85.
18 Arhiv Slovenije (AS): Kmetijski oddelek, Indeks za leto 1932/33, 7125/1-PAB Beograd.
19 AS: Ministrstvo za finance Ljudske republike Slovenije, fasc. 50, Osnovna organizacija za sprovođenje poslova po uredbi o likvidaciji zemljoradničkih dugova.
20 Mihajlo Vučković: Istorija zadružnog pokreta u Jugoslaviji 1918-1941, Beograd, 1966, str. 80.
21 Zbirne podatke za Dravsko banovino na nivoju okrajev išči v prilogah k navedenemu delu.

ti ter predstaviti v pregledni obliki. To smo storili s petimi tabelami, iz katerih je razvidna stopnja zadolženosti, povprečna velikost zadolženih kmetij, struktura upnikov, višina dolgov, zemlja in prebivalstvo na zadolženih kmetijah v obmejnih okrajih. Zatem bomo prešli na komentiranje prezentiranega statističnega gradiva, pri čemer se bomo izognili citiranju, saj bo vsak pozoren bralec našel podatke in njihov izvor; na te podatke se bomo sklicevali v tabelah.

Tabela 2: Kmečki dolgovi ob severni meji v letu 1932[22]

okraj	A	B	C	D	E	F
Radovljica	653	8,2%	1,1%	26.871	1.994	6.699
Kranj	1.585	13,3%	2,6%	26.925	2.063	7.551
Kamnik	2.120	27,5%	3,4%	19.688	2.368	9.019
Gornji Grad	984	29,4%	1,6%	28.312	1.327	7.453
Dravograd	1.297	20,5%	2,2%	39.160	1.683	6.494
Maribor l.b.	3.502	32,0%	5,6%	21.145	2.968	5.339
Ljutomer	1.151	13,4%	1,8%	13.905	3.514	4.044
M. Sobota	5.948	59,6%	9,6%	9.493	1.527	2.226
S. Gradec	1.513	27,3%	2,4%	26.565	1.846	14.606

A - število zadolženih kmetij.
B - delež zadolženih kmetij v številu gospodinjstev.
C - delež zadolženih kmetij v okraju v skupnem številu zadolženih v Sloveniji.
D - povprečni dolg na kmetijo v din.
E - povprečni dolg na hektar zemlje zadolženih kmetov v din.
F - povprečni dolg na hektar obdelovalne zemlje zadolženih kmetov v din.

22 Komadinić, nav. delo, Priloge-Dravska banovina.

23 Prav tam. Vsoto dolgov po okrajih smo izračunali sami s pomočjo podatkov o povprečnem dolgu na kmetijo in o številu zadolženih. Pri prikazovanju deleža terjatev posameznih upnikov je Komadinić navajal številke, ki marsikdaj presegajo ali ne dosegajo 100%. Takih napak nismo mogli popravljati, ker ne vemo, kateremu upnik bi morali povečati oziroma zmanjšati delež. Te napake tudi niso bistvene, ker ne postavljajo pod vprašaj v tabeli navedenih razmerij.

Tabela 3: Struktura kmečkih dolgov ob severni meji leta 1932[23]

okraj	A	B	C	D	E	F	G
Radovljica	17,5	1,3	-	34,46	21,86	3,01	40,67
Kranj	42,6	3,2	0,07	31,46	21,44	1,49	45,54
Kamnik	41,7	3,1	-	37,12	16,59	2,52	43,77
Gornji Grad	27,8	2,1	-	30,88	12,42	0,59	56,11
Dravograd	50,7	4,0	-	32,03	14,23	6,56	47,18
Maribor l.b.	74,1	5,7	0,28	21,21	12,77	2,88	62,86
Ljutomer	16,0	1,2	1,38	30,75	13,96	2,75	51,16
Murska Sobota	56,4	4,3	0,44	23,73	15,42	14,62	45,15
Slovenj Gradec	40,1	3,1	0,72	18,30	23,87	6,22	50,89

A - vsota kmečkih dolgov v milijonih din.
B - delež okrajenih kmečkih dolgov v slovenskih dolgovih v %.
C - delež terjatev DHB in PAB v %.
D - delež terjatev kreditnih zadrug v %.
E - delež terjatev regulativnih hranilnic v %
F - delež terjatev bank v %.
G - delež terjatev privatnih upnikov v %.

Tabela 4: Zemlja in prebivalci na zadolženih kmetijah ob severni meji v letu 1932 v povprečjih[24]

okraj	A	B	C	D
Radovljica	13,47 ha	4,01 ha	5,40	3,17
Kranj	13,05 ha	3,75 ha	5,95	2,93
Kamnik	8,31 ha	2,18 ha	5,84	2,67
Gornji Grad	21,33 ha	3,79 ha	6,49	3,36
Dravograd	23,26 ha	6,03 ha	6,77	3,91
Maribor l.b.	7,12 ha	3,96 ha	5,74	3,21
Ljutomer	3,96 ha	3,47 ha	5,42	3,03
Murska Sobota	6,21 ha	4,26 ha	7,10	3,25
Slovenj Gradec	14,39 ha	1,82 ha	6,65	3,42

A - povprečna velikost zadolžene kmetije.
B - povprečje obdelovalne zemlje na zadolženo kmetijo.
C - povprečno število prebivalcev na zadolženo kmetijo.
D - povprečno število za delo sposobnih na zadolženih kmetijah.

24 Prav tam.

Tabela 5: Prebivalstvo v okrajih ob severni meji[25]

okraj	A	B	C	D	E	F
Radovljica	36.322	37,0%	13.439	3.562	9,8%	26,5%
Kranj	36.487	48,6%	17.732	9.430	25,8%	53,2%
Kamnik	38.683	61,3%	23.712	12.380	32,0%	52,2%
Gornji Grad	17.584	70,1%	12.326	6.386	36,3%	51,8%
Dravograd	33.144	59,4%	19.687	8.780	26,5%	44,6%
Maribor l.b.	54.315	79,1%	42.963	19.155	35,2%	44,6%
Ljutomer	41.381	80,6%	33.353	6.238	15,1%	18,7%
M. Sobota	52.597	87,2%	45.864	42.230	80,3%	92,1%
S. Gradec	28.800	63,9%	18.403	10.061	34,9%	54,7%

A - število prebivalcev v okraju.
B - delež kmečkega prebivalstva.
C - število kmečkega prebivalstva.
D - število prebivalstva na zadolženih kmetijah.
E - delež zadolženega prebivalstva v prebivalstvu okraja.
F - delež zadolženega prebivalstva v kmečkem življu okraja.

Tabela 6: Zemlja zadolženih kmetov ob severni meji[26]

okraj	A	B	C	D	E	F
Radovljica	101.388	8.796	38.085	2.618	8,6%	6,8%
Kranj	58.997	20.684	45.461	5.658	35,0%	12,4%
Kamnik	57.945	17.617	26.117	4.622	30,4%	17,7%
Gornji Grad	52.792	20.989	19.248	3.729	39,7%	19,3%
Dravograd	70.390	30.168	25.637	7.820	42,8%	30,5%
Maribor l.b.	58.503	24.934	35.694	13.867	42,6%	38,8%
Ljutomer	42.490	4.558	29.425	3.994	10,7%	13,6%
M. Sobota	59.626	36.937	41.229	25.338	61,9%	61,4%
S. Gradec	48.427	21.772	22.469	2.754	44,9%	12,2%

A - površina okrajev v ha.
B - zemlja zadolženih kmetov v ha.
C - rodovitna zemlja v okraju v ha.
D - rodovitna zemlja zadolženih kmetov v ha.
E - delež zemlje zadolženih kmetov v okrajni površini.
F - delež rodovitne zemlje zadolženih kmetov v okrajni količini rodovitnega sveta.

Obravnavani okraji so z izjemo radovljiškega in kranjskega, ki sta imela razvito industrijo, imeli pretežno agrarni značaj. Skupen delež kmečkega prebivalstva je znašal kar dve tretjini. Tu pa se skupne značilnosti tudi končajo, saj geografska danost loči ob severni meji ležeče okraje v dve skupini, in sicer na gorate in ravninske. V pretežni meri gorati okraji, če jih lahko tako imenujemo, pri čemer imamo v mislih radovljiškega, kranjskega, kamniškega, gornjegrajskega, dravograjskega in slovenjgraškega, so bili obsežnejši in redkeje poseljeni. Ti okraji so imeli nižji delež kmečkega prebivalstva in zaradi geografskih značilnosti so v njih prevladovale večje kmetije, predvsem na račun gozda in pašnikov. To seveda pomeni tudi pretežno usmerjenost kmetij iz teh okrajev v živinorejo in gozdarstvo. Za ravninske okraje, med katere smo uvrstili okraje Maribor levi breg, Ljutomer in Murska Sobota, pa je poleg manjšega obsega značilna tudi gostejša poselitev in temu primeren višji delež kmečkega prebivalstva. Slednji je v mariborskem in ljutomerskem okraju dosegal približno 80%, v soboškem pa celo 87%. Torej ni presenetljivo, da v teh okrajih tudi ni bilo večjih kmetij in da so tu beležili najvišjo gostoto kmečkega prebivalstva tako na kvadratni kilometer obdelovalne kot tudi vse kmetijske površine.[27]

Po teh uvodnih opozorilih se lahko lotimo predstavitve kmečkih dolgov na tem področju. V teku anketiranja v letu 1932 so kmetje iz teh okrajev prijavili za dobrih 367 milijonov ali 28% vseh tedaj v Sloveniji ugotovljenih dolgov. Na tak ali drugačen način je bilo zadolženo 18.753 kmetov, kar je predstavljalo slabo tretjino vseh slovenskih dolžnikov. Zaradi različne gostote prebivalstva in strukture kmetij ni presenetljivo, da je v treh ravninskih okrajih živela dobra polovica zadolženih kmetov, med katerimi so prevladovali mali kmetje. Tako je povprečna zadolžena kmetija v mariborskem in soboškem okraju dosegala med 6 in 7 hektarjev, v ljutomerskem pa le 4. "Le" smo zapisali zato, ker so v gorskih okrajih med zadolženimi, kakor sicer na Slovenskem sploh, prevladovali srednji in veliki kmetje, na kar nas opozarjajo povprečne velikosti zadolženih kmetij, ki so se gibale od 13 do 23 hektarjev.

Primerjava deleža zemlje in prebivalstva zadolženih kmetij, kar je bilo odvisno od deleža kmečkega prebivalstva, ne kaže velike in nepričakovane razlike. Tako je zemlja zadolženih kmetov predstavljala 30% vse površine obravnavanega področja. V nasprotju s pričakovanji je stanje v ljutomerskem okraju, kjer je med zadolženimi prevladovalo veliko število majhnih s podpovprečnim številom prebivalcev. Na drugi strani so bile osupljive razmere v soboškem okra-

25 Prav tam; Splošni pregled dravske banovine, Ljubljana, 1939, Ilešič: Agrarna prenaseljenost Slovenije, Tehnika in gospodarstvo št. 3-4/1940, str. 62-63. Do vrednosti, ki jih najdemo v tabeli, smo prišli tako, da smo križali raznovrstne podatke iz navedenih del in jih nato z ustrezno računsko operacijo pretvorili v željeno vrednost.

26 Prav tam.

27 Več o gostoti kmečkega prebivalstva po slovenskih okrajih glej Ilešič, nav. delo, str. 62-63.

ju, kjer je na zadolženih kmetijah živelo kar 80% okrajnega prebivalstva. V primerjavi s številom kmečkega življa je bil delež še bolj zaskrbljujoč, saj je prebivalstvo z zadolženih kmetij pomenilo kar 92% kmečkega življa. V preostalih okrajih, z izjemo radovljiškega, je bil delež zadolženega kmečkega prebivalstva znatno nižji, a vendarle še vedno visok. Dosegal je približno polovico od kmetijstva odvisnega prebivalstva.

Drugačno sliko pokaže stopnja zadolženosti, kjer so opazne precejšnje razlike med obema skupinama okrajev. Kmetje iz goratih okrajev so imeli, z izjemo kamniškega, neprimerno višje dolgove kot v treh ravninskih okrajih. Tako je dolg na kmetijo iz prve skupine okrajev znašal od 26.000 do slabih 40.000 dinarjev v dravograjskem okraju. Istočasno so v treh ravninskih okrajih ugotovili med 10.000 in 20.000 dinarji dolga na kmetijo. Ta razlika je razumljiva, če si prikličemo v spomin podatke o povprečni velikosti zadolženih kmetij, in upoštevamo dejstvo, da je bila zemlja več ali manj edino kmečko premoženje, ki so ga zastavljali pri najemanju posojil. Trditev o večji zadolženosti kmetov iz goratih okrajev potrjujejo tudi podatki o vsoti dolga na hektar zemlje v lasti zadolženih kmetov, tako vse kot tudi obdelovalne. Vsota dolga na hektar zemlje sicer ni ravno najbolj posrečena primerjava zaradi različne geografske strukture okrajev, ki je tudi opredeljevala strukturo kmečkih gospodarstev. Kljub temu so dolgovi zaradi manjših kmetij in večje poseljenosti in temu primernim dohodkom kmetom v ravninskih okrajih realno verjetno predstavljali večje breme kakor v goratih.

Zanimivo je tudi vprašanje, pri kom so se kmetje zadolževali. Ob pogledu na ustrezno tabelo ugotovimo, da so kmete, tako kot drugod v Sloveniji, najbolj izdatno kreditirali privatni upniki. Vendar je to samo en del odgovora, saj nam ne pove, kdo se skriva pod tem poimenovanjem. Manjkajoči del odgovora najdemo v zemljiški knjigi, iz katere lahko razberemo, da je bilo med njimi največ posestnikov, gotovo iz vrst premožnejših na podeželju, trgovcev in odvetnikov.[28] Delež terjatev privatnih upnikov je bil odvisen od prisotnosti kreditnih zadrug, hranilnic in bank, vendar se v nobenem okraju ne spusti pod 40%, v mariborskem pa je celo presegal 60%. Široko razpredena mreža kmečkih kreditnih zadrug je kmetom omogočala sorazmerno lahek dostop do posojil. O njihovi pomembnosti priča dejstvo, da so kmetje pri njih najeli kar tretjino kreditov. Sledile so jim regulativne ali mestne hranilnice, vendar njihov pomen ni dosegal zadružne vloge. Zanimivo je, da so slovenske banke zelo pičlo kreditirale kmete, očitno so bile naložbe v industrijo in trgovino bolj mikavne. V tem pogledu je izjema Prekmurje, kjer je delež bančnih terjatev med kmečkimi dolgovi dosegal skoraj 15%, ob tem pa je bil sorazmerno nižji delež privatnih upnikov. Državne banke kot sta bili Državna hipotekarna (DHB) in Privilegirana agrarna banka (PAB) slovenskih kmetov takorekoč nista kreditirali. Njun delež je bil namreč tako malenkosten, da ga lahko brez škode zanemarimo. Privilegirana agrarna banka je v Sloveniji pridobila na pomenu šele po letu 1936, ko je prišlo do konverzije kmečkih dolgov.

Fran Trček, tedanji ravnatelj liberalno usmerjene Zveze slovenskih zadrug, trdi, da je bil kredit v vseh letih prve jugoslovanske države drag. Po ceni denarja naj bi izstopali mestni zavodi, ki da se niso zadovoljili samo z zaslužkom za pokritje režijskih stroškov, temveč so prvenstveno zasledovali dobiček. Zlasti je izpostavil prekmurske kreditorje, katere je dobesedno obtožil oderuštva. Medtem ko je bila pri vaških kreditnih zadrugah razlika med aktivno in pasivno obrestno mero od poldrugega do 3%, so mestni zavodi zaračunavali tudi dvakrat toliko. Obrestne marže za posojila pri podeželskih zadrugah so tedaj znašale od 4 do 10%, v mestih pa od 5 do 18%,[29] pač v odvisnosti od gospodarskih razmer.

Vsaka anketa o zadolževanju bi ostala nedorečena, če ne bi ugotavljali tudi vzroke tega pojava. Podatkov, ki bi odkrivali vzroke zadolžitve v obravnavanih okrajih, ni na razpolago. Pri Privilegirani agrarni banki so jih izmed vseh slovenskih okrajev raziskali samo v novomeškem. Če smemo tamkajšnje razmere posplošiti, potem lahko zapišemo, da je kar polovica kmečkih dolgov nastala zaradi neproduktivnih namenov. Izstopale so zlasti dote in dediščine, ki so botrovale kar četrtini dolgov. Delež neproduktivne zadolžitve je bil verjetno še višji, saj posojila za zidanje poslopij (23%) in nakupovanje zemlje (16,9%) še ne prinašajo dohodka sama po sebi. Ravno ti dve postavki sta bili precej visoki. Prava investicija za povečanje proizvodnje in dohodka bi bila v kombinaciji z

[28] Več o tem glej Lazarević, nav. delo, str. 375.

[29] Fran Trček: Kmečki dolgovi v preteklosti, Kmečki glas št. 43/1963.

zgornjima dvema, nakup živine, orodja in strojev. Takih investicij pa je bilo bore malo. Očitno je, da velikost kmetije opredeljuje kvaliteto zadolževanja. Preprosto rečeno to pomeni: majhna kmetija, velik delež neproduktivne zadolžitve in obratno.[30]

Ob prenosu dolgov na Privilegirano agrarno banko so obravnavani okraji, oziroma njihovi deli, za nekaj časa izstopili iz sivine slovenskega dolžniškega povprečja. Vzrok temu je bila uredba s predzadnjega dne leta 1937, ki je določila, da se tudi gozd šteje za obdelovalno zemljo.[31] Zaradi tega je v Sloveniji nad 3.000 kmetov izgubilo status "zaščitenega kmeta" in ugodnosti povezane s tem, ker so njihove kmetije z gozdom vred presegale cenzus 50 hektarjev obdelovalne zemlje. To je povzročilo obilo razburjenja in zahtev po odpravi uredbe, ki niso bile uslišane. V zahtevah po odpravi takih določil je malo pred tem ustanovljena Kmetijska zbornica opozarjala vlado na "katastrofalne posledice, ki jih bo uredba imela v nacionalnem oziru na naši severni meji". Na tem področju naj bi bilo največ takih primerov ob Dravi, kjer so kmetje imeli le malo orne zemlje in resda nekoliko več gozda, ki naj bi bil daleč proč od prometnih poti in že zato veliko manj vreden kot v drugih krajih. Obenem so ministra za kmetijstvo in pravosodje prepričevali, da so zadolženi kmetje gozdove pretežno že izsekali. Z izgubo zaščite naj bi padli pod vpliv "tuje propagande" (beri nemške!, op. Ž. L.). Ko z zahtevami po anuliranju uredbe niso uspeli, so želeli doseči vsaj spremembo, da bi se 8 hektarjev gozda štelo za hektar obdelovalne zemlje. Vendar tudi tokrat z merodajnih mest niso bili deležni drugega kakor molka.[32]

Ob koncu se v naši razpravi ne smemo ogniti vprašanju, kako so zadolženi kmetje odplačevali dolgove. Podatki o tem so ohranjeni za davčne okraje do leta 1939. Da jih poznamo, se moramo zahvaliti uradništvu davčnih uprav, ki je na osnovi uspešno izterjanih anuitet terjalo posebne denarne nagrade za svoj trud. Uspešnost njihovega dela in predvsem volje ali bolje rečeno zmožnosti kmetov odplačati dolgove je razvidna iz spodnje tabele. V njej so poleg političnih navedeni še davčni okraji, saj se niso vedno pokrivali.

Tabela 7: Odplačevanje kmečkih dolgov ob severni meji 1937-1939[33]

pol. okraj	davčni okraj	1937	1938	1939
Radovljica	Radovljica	91%	88%	68%
Kranj	Kranj	97%	88%	82%
Kamnik	Kamnik	91%	91%	51%
Gornji Grad	Gornji Grad	100%	88%	73%
Dravograd	Dravograd	95%	88%	65%
Maribor l.b.	Maribor okol.	92%	91%	75%
Ljutomer	G. Radgona	100%	97%	75%
	Ljutomer	88%	77%	57%
M. Sobota	M. Sobota	89%	83%	64%
S. Gradec	S. Gradec	100%	79%	53%
	Šoštanj	92%	77%	60%

Kot smo poudarili, so slovenski kmetje disciplinirano odplačevali dolgove. To velja tudi za zadolžene kmete ob severni meji. Nizek delež vplačil na račun tretje anuitete je razumljiv, saj se je izterjava komaj dobro začela, pa tudi drugače so takrat kmetje najmanj plačali, le tri četrtine predpisanega.

Dosedanje razpravljanje lahko sklenemo z ugotovitvijo, da so kmetje iz okrajev ob severni meji po stopnji zadolženosti, merjeni z vsoto dolga na kmetijo in na hektar zemlje, tako vse kot tudi obdelovalne, presegali slovensko povprečje. Ko primerjamo obmejne okraje med seboj, se izkaže, da so bile razmere kritične zlasti v ravninskih okrajih, kjer je ekonomski propad grozil veliko večjemu številu kmetov in prebivalstva kakor v goratih okrajih. To prebivalstvo se je v pretežni meri preživljalo z delom na malih kmetijah, tako da manjša stopnja zadolženosti na kmetijo ni pomenila tudi realno manjše obremenitve razpoložljivega dohodka.

Kmečki dolgovi so bili aktualni tudi v letih druge svetovne vojne, saj so dolžniško-upniška razmerja ostala še nadalje v veljavi. Ob okupaciji so okraji ob severni meji, razen soboškega, ki so si ga vzeli Madžari, pripadli Nemcem. Skladno s teritorialnim razkosanjem Slovenije so si okupatorji razdelili tudi jugoslovansko državno premoženje na slovenskem ozemlju, kamor so sodile tudi terjatve Privilegirane agrarne banke, ki je, kot že vemo, po letu 1936 prevzela kmečke dolgove pri denarnih zavodih.

30 Podatke o vzrokih zadolževanja in porabi posojil išči v delih Ivana Bratka: Kmetski dolgovi, Tehnika in gospodarstvo, str. 232, in Komadinića, nav. delo, str. 51.

31 Uredba o izpremembah in din dopolnitvah Uredbe o likvidaciji kmečkih dolgov, Službeni list, št. 2/1938, str. 8-10.

32 AS: Kmetijska zbornica, neurejeno. Dopis predsednika Kmetijske zbornice za Dravsko banovino Martina Steblovnika ministroma za kmetijstvo in pravosodje z dne 14. 10. 1938.

33 AS: Dravska finančna direkcija, neurejeno. Nagrade za uspešno izterjavo kmečkih dolgov - Poročilo ministru za finance, oddelku za državne dolgove in kredite, Beograd, z dne 2. 3. 1940.

Nemci in Italijani so se po delitveni konferenci v Ljubljani (22. in 23. januarja 1942) sestali 3. junija v Rimu in sklenili dogovor, imenovan Zaupni protokol (Vertrauensprotokoll), s katerim so med drugim določili, da se delitev premoženja Privilegirane agrarne banke izvede ločeno med okupatorskimi državami glede na stanje z dne 31. decembra 1941. Mesec dni kasneje so to dali vedeti tudi svojim zainteresiranim zaveznikom na berlinski konferenci.[34] V našem primeru nas zanimajo samo tiste terjatve, ki sta jih prevzela nemški in madžarski okupator. Pod nemško upravo je ostalo približno dve tretjini zadolženih kmetov, dolgov in upniških institucij. Madžarskim okupacijskim oblastem pa je pripadla desetina dolžnikov in približno 7% dolgov in denarnih zavodov, ki so svoj portfelj kmečkih zadolžnic predali Privilegirani agrarni banki.[35]

V skladu z rimskim in berlinskim dogovorom je morala ljubljanska podružnica Privilegirane agrarne banke, ki je svoje delo opravljala še naprej, a le v Ljubljanski pokrajini, vse svoje dolžnike izven jurisdikcije italijanske okupacijske uprave izročiti Nemčiji in Madžarski. To delo so v Ljubljani začeli že v septembru 1942. leta, vendar je potekalo silno počasi. Za nemško področje vemo, da so do pomladi 1944. izročili Landes-Hypothekenanstaltu v Gradcu in Celovcu, ki sta prevzemala dolgove kmetov iz Gorenjske, Štajerske in Koroške, le tretjino dolžniških listin, pretežno za davčne okraje ob severni slovenski meji. Obenem se v vsem tem času sploh še niso lotili urejanja dokumentacije za prekmurske dolžnike. Bančno vodstvo je počasnost opravičevalo s pomanjkanjem ustrezno usposobljenega osebja,[36] kar je bilo le malo verjetno. Bližje pravilnemu odgovoru smo, če sklepamo, da je bila počasnost posledica zavestnega odlašanja. Z dolžniki iz teh krajev banka namreč ni imela neposrednega stika. Do julija 1944 je od kmetov iz nemškega okupacijskega območja in po analogiji najbrž tudi iz madžarskega, zahtevala odplačevanje anuitet v gotovini neposredno pri banki ali preko klirinškega nakazila. Izjemoma, ko je kliring odpovedal, so v banki dovolili plačilo anuitete pri bivši upniški ustanovi ali njeni zakoniti naslednici. Kakršnokoli drugo nakazilo pa v ljubljanski Privilegirani agrarni banki niso priznali kot poravnavo terjatve.[37] Skladno s takimi nemogočimi zahtevami je razumljivo, da večina dolžnikov izven Ljubljanske pokrajine enostavno ni plačevala anuitet. Ker so bile zahteve banke tudi v nasprotju z italijansko-nemškimi dogovori iz Rima in Berlina, so Nemci posredovali in vodstvu banke ukazali, naj vse dolžnike z nemškega področja opozorijo, da morajo zapadle anuitete obvezno nakazovati na račun Landes-Hypothekenanstalta v Celovcu oziroma Gradcu, kjer so jih knjižili na posebnem računu Privilegirane agrarne banke pri njih. Vendar omenjena zavoda nista izdajala pobotnic za odplačane dolgove,[38] kar se je po letu 1945 izkazalo za precej pomembno. Mnogi kmetje izven Ljubljanske pokrajine so pohiteli izkoristiti inflacijske razmere in so na poziv nemških oblasti v prvih mesecih 1945. leta v celoti ali v pretežni meri poplačali svoje dolgove. Ker pri tem niso dobili pobotnic in obenem niso v vseh točkah zadostili zahtevam povojnih prepisov o likvidaciji kmečkih dolgov izpred druge svetovne vojne,[39] je veliko teh kmetov moralo svoje dolgove plačati še enkrat, saj jim nova "ljudska oblast" ni priznala med vojno plačanih obrokov.[40] Resnici na ljubo je potrebno povedati, da jim to, glede na medvojno razvrednotenje denarja, verjetno tudi ni bilo težko. Oblasti najbrž tudi ne bi predpisale polletnega roka zapadlosti plačila, če bi šlo za zelo velike vsote.

34 AS: Ministrstvo za finance LRS (MF LRS), fasc. 50, Bericht üeber die Tätigkeit der Privilegirten Agrar Bank A.G., Zweigstelle Laibach seit Kriegsausbruch bis zum 6. april 1944., str. 4-9.

35 V številkah izraženo je to pomenilo, da je na nemškem okupacijskem področju živelo 23.248 zadolženih kmetov, ki so imeli zadolženice pri 333 denarnih zavodih. Pod Madžari pa je pri 39 finančnih zavodih bilo zadolženo 3.761 kmetov. Podrobneje glej Bilanco Privilegirane agrarne banke za leto 1944, str. 3-4.

36 AS: MF LRS, fasc. 50, Bericht üeber die Tätigkeit...., str. 9; Poročilo o delu na obračunavanju in predaji materiala za dolžnike, ki bivajo na Štajerskem in Gorenjskem, na dan 5. aprila 1944.

37 Prav tam.

38 Pravo tam.

39 Več o likvidaciji predvojnih kmečkih dolgov po komunističnem prevzemu oblasti v Jugoslaviji glej razpravo Žarka Lazarevića: Usoda predvojnih kmečkih dolgov po letu 1945, Zgodovinski časopis št. 2/1990, str. 268-269.

40 O tem pričajo številne pritožbe na obračun dolgov pri Republiški komisiji za likvidacijo kmečkih dolgov. V teh pritožbah so kmetje navajali, da so dolgove že odplačali, a pri tem niso dobili pobotnic. Ne smemo izključiti možnosti, da so mnogi pri tem tudi špekulirali, vsi pa zagotovo ne. Natančneje o tem problemu glej Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino: Ministrstvo za finance LRS, zavitek št. 17, Prošnje za likvidacijo kmečkih dolgov.

Eva Holz

CESTE - ELEMENT GOSPODARSKEGA RAZVOJA V PRVI POLOVICI 19. STOLETJA?*

Večkrat je govor o tem, kaj je vzrok, da neka dežela hitreje napreduje od druge, čeprav imata precej podobne pogoje. Navadno je odgovor tak, da je cestna povezava preslaba, kajti ceste omogočajo prodajo domačega blaga, pa tudi uvoz novega blaga in idej. Vendar pa same ceste niso dovolj. Potrebno je tudi, da so dobro vzdrževane in da je na njih zagotovljena varnost.

Slovensko narodno ozemlje je bilo v prvi polovici 19. stoletja dobro prepredeno s cestami vseh kategorij. Tu so potekale t.i. državne ceste, od katerih je bila najpomembnejša glavna komercialna cesta Dunaj-Trst. Od te se je odcepila še državna cesta na Reko in na drugi strani proti Gorici. Na Koroško so vodile državne ceste preko Ljubelja, Podkorena in Jezerskega, pa predelska cesta ali obsoška cesta ter erarska dravska ali koroška vezna cesta. Pomembna je bila zagrebška državna in karlovška glavna, komercialna in poštna cesta. Med njimi je bila razpredena mreža cest nižje kategorije, ki so med seboj povezovale glavne in nanje navezovale večje in manjše kraje.

Že gradnja in vzdrževanje tako goste cestne mreže je zahtevala od dežel, v katerih je bila mreža razpredena, primerno bogastvo. Po drugi strani pa so morale biti tudi dežele gospodarsko dovolj močne in podjetne, da so predvidele, da rabijo ali bodo potrebovale gospodarsko povezavo z ostalim svetom. Sama gradnja neke večje, recimo državne ceste, ali pa večja vzdrževalna dela na taki cesti, so za določeno ozemlje pomenila kar pomemben gospodarski faktor. Odkupiti je bilo treba dele zemljišč in že to je sprožilo vrsto problemov. Na Štajerskem je bilo treba za sadovnjake odšteti 6 kr, za polja in travnike 4 kr, za gozdove in drugo posest pa 2 kr za kvadratni seženj (kvadratni seženj = 3,597 m^2). Na Kranjskem je bila cena za vrtove in polja 10 kr, za travnike 8 kr, za gozdove, ki so pripadali hubam, in vso drugo zemljo, razen občinske, pa 6 kr za kvadratni seženj. Cestni komisar je imel pravico sestaviti odkupno listino, plačilo je bilo treba opraviti na posestvu. O plačilu je na Štajerskem veljalo pravilo, da je vsoto do 30 gld treba izplačati takoj, če pa je bila višja, je bilo treba zadevo predati deželnemu katastru. Podložnikom je bilo treba zagotoviti, da je bil pri izplačevanju prisoten tudi cestni komisar, da jim graščinski uradniki po podpisu pogodbe niso pobrali denarja nazaj.[1] Poleg tega se je ob takih delih na manjšem prostoru pojavila večja skupina ljudi, ki je s svojim delom, obnašanjem in potrebami gotovo tudi vplivala na okolico. Tako so n.pr. za dela na cestnem odseku med Vrhniko in Planino v začetku 19. stoletja (1802) določili skupino 15 minerjev, 400-500 vojaških delavcev, 100 zidarjev, 10 tesarjev. Vojaštvo je nadzorovalo 6 častnikov in 2 podčastnika.[2]

Ceste so se delile na posamezne kategorije glede na to, kdo jih je vzdrževal in kako so bile grajene. Te razporeditve so v 19. stoletju večkrat spreminjali. Najprej so na področju Ilirskih provinc razporedili ceste po svojem okusu in potrebah Francozi. Ti so jih razdelili v tri razrede. V prvi razred so spadale ceste, ki so bile pomembne za francosko trgovino, n.pr. Napoleonova cesta, ki je povezovala celotne Ilirske province od Ljubljane do Kotora. V drugi razred so spadale ceste, ki so bile nacionalnega pomena in so povezovale glavna mesta poddelegacij, v tretji razred pa so šteli ceste, ki niso bile splošnega pomena, vzdrževati pa so jih morale občine.[3] Po končanih francoskih vojnah in po ponovni zasedbi naših krajev je oblast na Dunaju leta 1821 znova razdelila ceste po kategorijah. Državne ali glavne ceste so bile grajene kot chaussée ali visoke ceste. Imele so umetno podlago, predpisano širino vozišča 9,58 m (30 čevljev), morale so biti dvignjene nad obzorje in imeti stranske in odtočne jarke. Cestna bankina je morala biti 9,05 cm (4 cole) nižja od cestišča. Najstrmejši vzpon je

* Referat na 26. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Slovenj Gradcu.

1 Joseph Schemerl: Ausführliche Anweisung zur Entwerfung, Erbauung und Erhaltung dauerhafter und bequemer Strassen. Wien 1807, tretja knjiga, str. 351-377.

2 Rafael Ogrin: Nova cesta od Vrhnike do Planine. Kronika 7, Ljubljana 1959, str. 74-75. AS.-GUB. ARH. fasc. 28 in fasc. 54.

3 Melita Pivec-Stelè: La vie économique des Provinces Illyriennes (1809-1813). Paris 1930, str. 79-106.

smel biti 6-8%, konveksnost cestišča pa je bila določena z 1/30 do 1/50 širine cestišča. Za gramozne kupe so morali biti pripravljeni posebni prostori, tako da kupi niso ožili cestišča. Ob robovih so morali biti na obeh straneh opestniki.[4] Nižja kategorija so bile deželne ceste, ki so bile brez umetne podlage, morale pa so imeti odtočne jarke; bile so ožje kot državne ceste. Vzdrževati so jih morali dominiji. Deželne poti so bile brez podhodov, brez odtočnih jarkov, njihova širina je bila različna. Vzdrževale so jih občine, kadar je bilo treba. Tovorne poti so bile osnova prometa v hribovitem področju. V prvi polovici 19. stoletja so govorili tudi o stanovskih cestah, ki so jih vzdrževali stanovi, pa o komornih deželnih poteh, med te so šteli tiste, ki sta jih postavila okraj ali občina in sta jih tudi vzdrževala. Navadno jih je gradilo več okrajev, pomenile pa so glavno povezavo v deželi.[5] Običajno so se ceste nižje kategorije čez čas povzpele med ceste višje kategorije in je tako tisto neposredno breme vzdrževanja prešlo na višjo inštanco. Le država se je uspešno branila, da bi vzdrževala večje število cest. Včasih je tudi poskušala kakšen predel državne ceste spremeniti v deželno cesto.[6]

V prvi polovici 19. stoletja, predvsem v njegovem začetku, so se po naših cestah, v glavnem državnih, pomikale različne vojske, ki so ceste primerno uničevale. Vojni čas tudi ni bil primeren za kakršno koli resnejše popravilo, tako da so se ceste po končanih homatijah znašle v nič kaj zavidljivem položaju. Denarja je primanjkovalo že za popravilo državnih cest, tako so ceste nižjih kategorij mirno propadale naprej. Popolnega propada so jih skušali rešiti s tlako, ki pa ni dala pravih rezultatov. Ponekod so posamezne cestne predele popravljali nekateri bogati posamezniki, dajanje cestnih popravil v zakup pa se ni obneslo že ob koncu 18. stoletja. Razmere so se začele spreminjati na bolje šele v 50. tih le 19. stoletja.[7]

Slovenj Gradec je do srede 19. stoletja spadal v celjsko kresijo.[8] Vseh glavnih cest, ki so jih na področju celjske kresije popravljali od 1797 dalje, je bilo 67.718 sežnjev (128,4 km), vseh podeželskih cest skupaj je bilo na tem področju 201.749 sežnjev (382,6 km). Stroški popravil so bili 44. 567 gld 40 kr, za delo pa so porabili 117.257 tlačanskih voženj in 209.007 tlačanskih delovnih dni.[9] V 20. letih 19. stoletja so dogradili, preložili ali na novo zgradili nekatere pomembne povezave slovenjegraške kotline z bližnjo in daljno okolico. Pomembna je bila povezava z "industrijskimi" kraji Prevalje, Mežica, Črna, Guštanj, povezava po Mislinjski dolini do Dravograda, povezava proti Savinjski dolini. Slovenjegraška glavna stranska cesta se je pri Višnji vasi odcepila od tržaške ceste in potekala v smeri: Strmec-Vitanje-Lošperk-Slovenj Gradec -Šentjanž, kjer se je cepila. Levi del se je onkraj Valentijevega mostu čez Mežo spojil s koroško ravensko cesto, desni krak pa je prekoračil Mislinjo in nato Mežo ter se preko dravskega broda združil z dravograjsko cesto. Cesta je bila gramozna, okrog Vitanja se je začela vzpenjati čez Lošperk, drugi vzpon je bil pri Straži. Voz, ki je prevažal 20-25 centov (1120-1400 kg) tovora, je pri vzponu čez Lošperk potreboval štiri konje priprege, če je sam imel vprego dveh konj, na drugi strani pa je bil potreben le en konj priprege. Čez klanec pri Straži je bil prav tako potreben le en konj priprege. Mitnine na tej cesti niso pobirali, na mežiškem mostu pa je bilo treba plačati uradno pristojbino. Cesto so dobro vzdrževale okrajne občine. Bila je glavna povezava celjske kresije s Koroško. Na njej je bilo več lesenih mostov in dva zidana čez Hudinjo. Preko Meže pred njenim izlivom v Dravo je vozil nihajni žičnati brod. Tudi v kasnejšem času je ostala ta cesta glavna prometnica na področju med Mislinjo, Pako, Savinjo in staro deželno mejo. Večjih sprememb ni doživela. Nanjo se je vezala vrsta lokalnih cest in poti.[10] V letih 1826-28 je bila zgrajena cesta po soteski Hude luknje, ki je bila precej nevarna.[11] Poleg teh večjih poti je bilo na področju slovenjegraškega okraja še več cest nižje kategorije. To so bile predvsem lokalne

4 J. Schemerl, n.d.,, prva knjiga, str. 73-88.
5 AS.-GUB. ARH. fasc. 28, leto 1821/22.
6 Hoetzel: Wegerecht. Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesamten österreichischen Rechtes. Herausgegeben unter Mitwirkung zahlreichen Fachmänner von dr. Ernst Mischler und dr. Joseph Ulbrich. Wien 1909, str. 951-967.
7 AS.-GUB. ARH. fasc. 28, leta 1818, 1821, 1827/28. GUB. ARH. fasc. 255 1/2, leto 1787-1794. LGBl. 1850, št. 480.
8 Niko Kuret: Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1811) in Georga Götha (1842). Ljubljana 1987, prvi del, drugi snopič, str. 122.
9 Ibidem.
10 Jože Curk: Cestno omrežje na slovenskem Štajerskem v prvi polovici 19. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje 14. (49) Maribor 1978, str. 249-250, 257, 262.
11 Josip Mal: Zgodovina slovenskega naroda. Celje 1928, str. 549.

ceste, ki so jih vzdrževale občine in so bile praviloma dobro vzdrževane. Omembe vredne so bile:

- Cesta Višnja vas- Schearzenbach- Rifnik- Slovenj Gradec. Ta cesta je bila urejena v letih 1809-1811. Dolga je bila 9363 sežnjev (17,8 km), imela je 13 mostov, zanjo so porabili 1360 gld ter 870 voženj in 4600 delovnih dni.
- Cesta Slovenj Gradec- Koroška. To cesto so urejali v letih 1807-1812. Dolga je bila 6699 sežnjev (12,8 km), na njej je bilo 8 mostov. Opravili so 267 voženj in porabili 2080 delovnih dni. Že sredi 19. stoletja pa je bilo čutiti v prometu zastoj zaradi preslabe ceste. Poleg vozne poti je bila sicer tudi pešpot (čez Progel do Guštanja), kar pa razmer ni omililo.
- Cesta Buchenstein pri Vuzenici- Slovenj Gradec- Reifnig- Guštanj. To cesto so urejali v letih 1797-1812. Uredili so 4000 sežnjev (7,6 km) glavne ceste in 34.000 sežnjev (64,5 km) podeželske ceste. Na njej je bilo 7 mostov. Za dela so porabili 4916 gld 18 kr, opravili so 1263 voženj in 2742 delovnih dni.[12] Povezave z manjšimi kraji so bile kar dobre.[13] Pri tem je treba omeniti še to, da je bilo zelo pomembno, kdaj so popisovalci poročali o cestah, kajti vreme je bilo v tem času eden od najhujših sovražnikov cest. Tako je bilo stanje na vseh cestah praviloma zelo slabo spomladi in jeseni.

Za gospodarski razvoj dežele je bilo poleg dobro razporejene cestne mreže zelo pomembno tudi to, da so bile ceste dobro vzdrževane, za to naj bi poskrbele mitnice, drug prav tako pomemben element pa je bila varnost na cestah.

Naloga mitnic je bila, da bi zbrale dovolj denarja za popravila in vzdrževanje cest. To nalogo so deloma opravile, po drugi strani pa so bili vse glasnejši ugovori, da mitnice ovirajo trgovino in promet. Mitničar je moral namreč za vsakega voznika in potnika izpolniti dovolj kompliciran obrazec. Nanj je moral napisati številko listka, ki se je začela vsako leto znova in je tekla od 1 dalje, ime voznika in potnika, kraj in deželo, iz katere je prispel, vrsto blaga, ki ga prevaža, in njegovo težo, mitnino, ki jo je plačal glede na določilo patenta, številko voza, število konj ali parov vpreženih volov, dan mesec, leto, ime lastne postaje in ime kraja, kamor je bil voznik ali potnik namenjen. Vse to je zahtevalo določen čas. Zato je prihajalo do sporov med mitničarji in vozniki ter potniki, in niso bili redki primeri, da so si mitničarji in vozniki skočili v lase in brade, včasih so pri tem sodelovali tudi potniki. V službenih navodilih za mitničarje je bilo posebej navedeno, da morajo biti vljudni s potniki, pa tudi ti ne smejo brez vzroka žaliti in tepsti mitničarjev.[14]

O varnosti na naših cestah v prvi polovici 19. stoletja pa tole. Po državnih in tudi ostalih cestah so se pomikali vozovi, naloženi s kmečkimi pridelki, različnim blagom za posamezne sejme, težki tovorni vozovi, ki so potovali proti Trstu in Dunaju, jezdeci in pešci, vojaštvo, dvorni uslužbenci v hitrih kočijah, poštne kočije. Po njih je potovala velika in mala živina. Vse to je dajalo ljudem, ki so živeli ob cestah, različne možnosti zaslužka.[15] To so bili na eni strani bolj ali manj pošteni zaslužki s priprego na strmih ali pa izrazito blatnih predelih. Znan je primer, ko je gospostvo Haasberg na poplavnem področju pivškega polja spodbujalo svoje hlapce, da so tudi v sušnem času uničevali cesto, da so morali vozniki pri njih najemati priprego. Ob cestah je bila tudi vrsta gostiln, ki so nudile potnikom in voznikom različne usluge.[16] Ceste pa so bile tudi vir dohodkov za različne roparje. Ti so bili udomačeni v naših predelih že od 30-letne vojne dalje. Ob večjih vojnah in podobnih pretresih se je njihovo število povečalo. Posebno nevarno je bilo potovanje po cesarski cesti Dunaj- Trst na področju od Ljubljane do Trsta. Obsežni gozdovi na Gorenjskem, Notranjskem in Dolenjskem so bili primerna zatočišča takim tolpam. Zaradi roparjev so bile na posameznih cestnih odsekih stražarnice, ki so imele stalno posadko. Tako je n.pr. še danes znano ime Ravbar komanda pri Postojni. Take stražarnice so bile ob cesti iz Novega mesta proti Gorjancem. Šele v času Ilirskih provinc so zelo strogi varnostni ukrepi za nekaj časa pregnali to zlo. Po propadu provinc se je razbojništvo in tudi cestno razbojništvo v naših krajih zelo okrepilo. Na Dolenjskem so se znova pojavili roparji s hrvaške strani. Ti so napadali predvsem samostane, cerkvene podružnice, niso se pa branili tudi naloženih voz na cesti. Večji in manjši vpadi na Dolenjsko so trajali do leta 1833, ko so mejo proti Hrvaški temeljito zastra-

12 Niko Kuret: Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Ljubljana 1987, prvi del, drugi snopič, str. 125 in str. 250.

13 Isti, str. 169, 224, tretji snopič, Ljubljana 1989, str. 248, 252, 306, 307.

14 AS.-GUB. ARH. fasc. 54, leto 1807.

15 Ibidem.

16 Jože Šorn: Zanimivosti z naših cest v 18. stoletju. Kronika 27, Ljubljana 1978, str. 157-167.

žili. Na Gorenjskem so delovali domači razbojniki, ki so bili večna grožnja in nevarnost. Podobno je bilo tudi na Koroškem in na Štajerskem, kjer je lokalna oblast začela razpisovati nagrade na posamezne najbolj znamenite razbojnike. Ob koncu 30. let je bil pritisk razbojnikov tako močan in kresijske oblasti tako brez moči, da je ljubljanski kresijski glavar okrajnim gosposkam kratkomalo prepovedal poročati o razbojnikih. Razbojniki so se pri nas delili v tri skupine. Elita so bili steklači ali štekljači, rekli so jim tudi plajšarji. S seboj so nosili težko z železom okovano palico. V to skupino so se zbirali vojaški begunci, skrivači in pobegli kaznjenci. Ukvarjali so se predvsem z ropanjem in vlomi. Tako so n.pr. leta 1826 pri Podgradu napadli poštni voz, pretepli oba vojaka, ki sta bila za spremstvo in odnesli 500 gld v kovanem denarju. Bilo jih je 17, ujeli pa so jih šele v Trstu. V drugo skupino so sodili špekmavharji, ti so se ukvarjali z manjšimi tatvinami. V tej skupini so bili ostareli člani elite. Na najnižji stopnji pa so bili rokovnjači. Sem je spadal na eni strani podmladek elite, na drugi strani pa betežni člani obeh prej omenjenih skupin. Ti so predvsem beračili, so pa znali tudi dobro krasti. Leta 1843 je oblast sklenila, da bo povečala število sodnih biričev v tistih krajih, kjer je pritisk roparjev postajal že neznosen. Ker pa bi biriči ne bili kos roparjem v kakšnem večjem spopadu, je oblast takoj dodala, da biriči niso napadalni, pač pa le opazovalni organ. Ko je bila v Ljubljani zgrajena prisilna delavnica in je bil tudi sklenjen sporazum o tem, da lahko transportirajo večje število kaznjencev v kaznilnico v Prago, se je število roparjev na Kranjskem začelo hitro krčiti, najprej so se umaknili na področje celovške kresije. Sredi 19. stoletja se je šele oblikovala žandarmerija, ki je z vojaško pomočjo očistila deželo roparjev. Vendar pa so se tudi še kasneje pojavljali posamezni primeri ropanja na cestah.[17] Potnikov in tovora pa niso ogrožali le razbojniki. Nanje so prežali tudi legalni organi oblasti, ki so se včasih obnašali precej nenavadno.

Če se ustavimo le pri potnikih in njihovih težavah (o težavah voznikov je bilo govora že pri mitničarjih), potem je treba nekaj reči o pošti in postiljonih tega časa. Glavne ceste in poštne ceste so se večinoma ujemale, ni pa bilo to obvezno. Voz z redno pošto je lahko sprejel tudi nekaj potnikov, zanje je bilo treba plačati mitnino. Človek, ki se mu je mudilo, je lahko najel voz, konje in postiljona in je za to tudi primerno plačal. Potniki, ki so potovali s pošto, so morali plačati voznino glede na število vpreženih konj in dolžino poti, plačati so morali vozno pristojbino in dodatek za mazanje koles. Nikakor pa niso smeli pozabiti napitnine za postiljona, ki je morala biti višja, kot je bilo predpisano, če niso želeli, da jih sredi poti vržejo iz kočije in jih za povrhu še pretepejo. Proti takemu postopanju so se potniki lahko branili, če so se znali. O tem problemu je govoril tudi 1820 obnovljeni terezijanski poštni red: "Ako pa se potnik, bodisi visokega ali nizkega rodu, drzne z besedami ali dejansko napasti poštarja, ima ta pravico enako z enakim vrniti ali pa potnike naznaniti višji oblasti." Vožnja od Ljubljane do Vranskega je stala 5 gld 15 kr, od Ljubljane do Novega mesta pa 7 gld in pol, z vsemi dodatki pa 9 gld. V času Ilirskih provinc je pošta dokaj redno delovala, njena hitrost se je večala. V času Jožefa II. je trajala pot od Dunaja do Trsta 8 dni, 1830 so isto razdaljo prevozili v treh dneh. Potniki so prespali v Gradcu in v Slovenski Bistrici. Tovorni vozovi so se v istem času pomikali bistveno počasneje, saj so za razdaljo od Vranskega do Trsta potrebovali dobra dva dni.[18]

Kljub precej nespodbudni sliki, ki sem jo predstavila, se je po končanih francoskih vojnah le začel rahel gospodarski vzpon.[19] Za celotno slovenjegraško okolico lahko rečemo, da je bila pred sredo 19. stoletja predvsem kmetijsko področje, ceste so bile predvsem pomembne za prevažanje kmetijskih pridelkov. V širši okolici pa se pojavljajo začetki industrijalizacije, to so predvsem glažute in železarstvo. Obrt je bila precej razvita, je pa delala predvsem za domače potrebe.[20] V tem času tudi ni opaziti kakšnega

17 Rudolf Dostal: Razbojništvo v naših krajih nekdaj. Jutro 31. 12. 1939.

18 AS.-GUB. ARH. fasc. 28, leto 1825/26.

19 Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. Wien, Jänner 1823.

20 Jože Curk: Spodnještajerski trgi in mesta v 19. stoletju. Časopis za zgodovino in narodopisje 15 (50). Maribor 1981, str. 208-277; Niko Kuret: Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Prvi del. Ljubljana 1985, 1987, 1989; Antoša Leskovec: Tovarna svinčevega belila v Selnici ob Dravi. Časopis za zgodovino in narodopisje 11 (46). Maribor 1975, str. 44-47; Antoša Leskovec: Benedikt Vivat izposluje leta 1841 deželno tovarniško dovoljenje za svojo steklarno ob Lobnici v Rušah. Časopis za zgodovino in narodopisje 13 (48). Maribor 1977, str. 164-168; Jože Šorn: Začetki industrije na Slovenskem. Maribor 1984; Ciril Vončina: Iz zgodovine mežiškega rudarstva v sredi XIX. stoletja.

izseljevanja iz teh krajev. Gosposka selitev ni dovolila. Priseljenci so smeli oditi le z dovoljenjem, vendar pa se je v letu 1812 brez dovoljenja odselilo iz celjske kresije 264 moških, največ iz Žovneka, eden iz Celja, eden iz Slovenske Bistrice in nihče iz Slovenj Gradca.[21]

Tako lahko to razpravo zaključim z nekoliko prilagojenim poročilom popisovalca z Bizeljskega: "Ker ni večjih tovarn, ni večje škode na zdravju in nravnosti prebivalstva."[22]

Časopis za zgodovino in narodopisje 31. Maribor 1936, str. 132-136; Metka Vrbnjak: Gospodarska in socialna podoba Ruš in okolice med 1812 in 1843. Ruška kronika. Ruše 1985, str. 316-391; Mavricij Zgonik: Delež falske graščinske posesti pri razvoju gospodarstva in preoblikovanju pokrajine na Lovrenškem in Ruškem Pohorju v 19. stoletju. Časopis za zgodovino in narodopisje 8 (43). Maribor 1972, str. 75-99.

21 Niko Kuret: Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Ljubljana 1987, prvi del, drugi snopič, str. 122.

21 Niko Kuret: Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Ljubljana 1985, prvi del, prvi snopič, str. 76.

Ivanka Zajc-Cizelj

ŠOLOOBISKUJOČI OTROCI NA CELJSKIH OSNOVNIH IN NEDELJSKIH ŠOLAH (1796-1916)

Če primerjamo šolski obisk na celjskih osnovnih in nedeljskih šolah med letoma 1796 in 1916[1] (v vzorcu je zajeta populacija šoloobiskujočih otrok vsakih deset let), zbode v oči dejstvo, da je bilo število šoloobiskujočih deklic vse do leta 1869, torej do uveljavitve novega šolskega zakona, bistveno nižje kot število šoloobiskujočih dečkov.

Šoloobiskujoči otroci na mestnih šolah[2]

leto	1796	1806	1816	1828	1836	1846	1856	1866
dečki	73	70	183	284	373	348	349	358
deklice	24	37	46	100	130	128	207	235
skupaj	97	107	229	384	503	476	556	593

V okviru upoštevanih skupin v letih 1796-1866 je bilo skupno 2945 šoloobiskujočih otrok - od tega le 907 deklic (nedeljske šole tu niso zajete). Če upoštevamo, da je v posamezni populaciji število otrok ženskega oziroma moškega spola približno enako, lahko sklepamo, da so bile deklice v tem obdobju zelo slabo udeležene že pri osnovnem pouku. Pri obravnavi šolskega obiska v tem obdobju pa je potrebno opozoriti še na dejstvo, da so deklice v glavnem obiskovale samo prvi in drugi razred glavne šole, tretji in predvsem četrti, ki je začel delovati leta 1828, pa sta bila rezervirana za dečke. Leta 1831 so na podlagi odloka visoke deželne uprave v Gradcu deklice dobile svojo šolo, ki je bila osnovana kot trivialka z dvema razredoma in štirimi oddelki.

Šoloobiskujoči otroci na celjski glavni šoli[3]

leto	1. r. sp.		1. r. zg.		2. raz.		3. r.	4. r.	skupaj		razmerje
	deč	dek	deč	dek	deč	dek	deč	deč	dek	deč	dek. : deč.
1796	17	4	10	8	35	12	11	-	24	73	1 : 3
1801	14	14	14	9	18	16	6	-	39	52	1 : 1.3
1806	14	14	17	9	24	11	16	-	34	71	1 : 2
1811	28	20	23	5	41	16	33	-	41	125	1 : 3
1816	28	15	51	18	46	13	56	-	46	181	1 : 3.9
1821	48	19	43	26	46	12	88	-	57	225	1 : 3.9
1826	60	29	48	21	67	19	84	-	69	259	1 : 3.8
1828	45	38	58	39	66	23	72	43	100	284	1 : 2.8
1830	83	54	49	19	65	30	86	61	103	344	1 : 3.8

1 V obravnavanem prispevku so zajete naslednje šole: celjska glavna šola, deška mestna šola, dekliška mestna šola, osnovna šola Celje - okolica, dekliška šola šolskih sester, slovenska nedeljska šola, nedeljska ponavljalna šola, nedeljska nadaljevalna šola in delovna šola za deklice. Podatke o šolskem obisku dobimo v šolskih katalogih, če so ti ohranjeni. Število šoloobisku-jočih otrok je navadno navedeno tudi v šolskih kronikah, vendar so katalogi veliko bolj zanimiv in popoln vir informacij (kar se tiče učencev) kot kronike; v njih poleg števila šoloobiskujočih učencev dobimo še podatke o starosti, kraju rojstva, prebivališču, poklicu staršev ter pozneje tudi maternem jeziku in veroizpovedi. V prispevku sem se v glavnem posluževala šolskih katalogov in le za tista leta, za katera se katalogi niso ohranili, kronik.

2 Zgodovinski arhiv v Celju (ZAC), fond Mestne šole Celje (MŠC), fasc. 1- 5, sig. 1/2, 1/21, 1/38, 2/62, 3/76, 3/96, 4/116, 5/136.

3 ZAC, fond MŠC, fasc. 1 in 2, sig. 1/2, 1/11, 1/21, 1/28, 1/38, 2/48, 2/58, 2/62 in 2/66.

Iz tabele je razvidno, da se je število šoloobiskujočih deklic nekaj let pred odprtjem dekliške šole precej povečalo, čeprav so razlike med šoloobiskujočimi dečki in deklicami še vedno dokaj velike. Ob pregledu vseh katalogov glavne šole sem ugotovila, da so obiskovale deklice tretji razred samo leta 1812 in 1814, in sicer:

1. semester 1812. leta: Christianelli Barbara, stara 12 let, oče kirurg; Stepischneg Marija, stara 12 let, oče tesarski mojster; Storn Jožefa, stara 12 let, in njena sestra Terezija, stara 13 let, oče dimnikar;

2. semester 1812. leta: Christianelli Barbara in Storn Jožefa;

1. semester 1814. leta: Goritscheg Jožefa, stara 11 let, oče čevljar; Schnech Agnes, stara 12 let, oče krčmar; Stepischneg Ana, stara 12 let, in njena sestra Terezija, stara 11 let, oče tesarski mojster; Teutschmann Antonija, stara 10 let, oče pek.

Po sprejetju zakona 1869. leta ni bilo več tolikšne razlike med številom šoloobiskujočih deklic oziroma dečkov - obstoječo razliko v korist enih ali drugih pa lahko imamo do neke mere za normalno.

Šoloobiskujoči otroci na mestnih šolah[4]

v letih:	1875/76	1885/86	1895/96	1905/06	1915/16
dečki	289	344	328	500	484
deklice	245	363	312	462	501
skupaj	534	707	640	962	985

Šoloobiskujoči otroci na okoliških šolah[5]

v letih:	1875/76	1885/86	1895/96	1905/06	1915/16
dečki	175	261	405	430	384
deklice	160	212	462	384	427
skupaj	335	473	867	814	811

Leta 1875 je viden upad števila šoloobiskujočih otrok na mestnih šolah, kar je bilo posledica ustanovitve okoliške šole. V celoti pa je število šoloobiskujočih otrok naraslo predvsem iz dveh razlogov:

- z zakonom je bila predpisana osemletna šolska obveznost - torej je bila zajeta večja populacija otrok in sicer v starostnem obdobju 6-14 let, prej pa 6-12 let; število všolanih krajev se je povečalo. Več šol je lahko sprejelo večje število učencev;
- šolski okoliš je bil razdeljen med občini Celje - mesto in Celje - okolica.

Mestne šole - šolski okoliš leta 1839

všolani kraji	**št. hiš**	**nevšolani kraji**	**št. hiš**
Celje	198	Dobrova	18
Breg	18	Košnica	21
Babno	14	Lisce	31
Gaberje	17	Lokrovec	17
Lava	21	Medlog	19
Ložnica	14	Ostrožno	28
Polule	24	Pečovnik	36
Spodnja Hudinja	14	Pristava	9
Zavodna	10	Zgornja Hudinja	29
Miklavžki hrib - delno	15	Miklavžki hrib - delno	6
Zagrad - delno	15	Zagrad - delno	32
skupaj	**360**	**skupaj**	**246**

4 ZAC, fond MŠC, fasc. 8-12 in fasc.15, sig. 8/204, 9/213, 11/223, 12/233, 15/243.

5 ZAC, fond OŠC, fasc. 1, 2, 3, 6, 9; fond MŠC, fasc 59, sig. 59/488.

Stanje leta 1839 je bilo torej naslednje: od skupno 20 naselij je bilo v celoti všolanih 9, delno 2 in nevšolanih tudi 9, kar znese 360 všolanih in 246 nevšolanih hiš. Tako je bilo od skupno 624 otrok všolanih le 398 ali 63,8% (197 dečkov in 201 deklica), nevšolanih pa 226 ali 36,2% (110 dečkov in 116 deklic).[6]

Leta 1875 razdeljen šolski okoliš se je teritorialno ujemal z ozemljem takratnih občin Celje-mesto oziroma Celje-okolica. V šolski okoliš Celje-okolica so leta 1884 priključili še 30 hiš kraja Gorica (Lopata) iz krajevne občine Velika Pirešica, ki je bila v nadalje obvezana prispevati določena sredstva v šolski proračun (4,12% proračunskega zneska).[7] Tako je bilo po letu 1884 v tem šolskem okolišu 557 hiš.

Število všolanih hiš v občini Celje-okolica (1875-1884)

Kraj	1875	1884
Babno	20	20
Breg	21	21
Dobrova	24	24
Gaberje	25	25
Košnica	-	26
Lava	26	26
Lisce	16	35
Lokrovec	-	26
Ložnica	15	15
Medlog	-	26
Miklavžki hrib	28	28
Ostrožno	40	40
Pečovnik	22	46
Polule	20	28
Spodnja Hudinja	18	18
Zgornja Hudinja	30	30
Zagrad	93	93
Zavodna[8]	-	-
Skupaj	**398**	**527**

Leta 1875/76 je bilo skupno 869 šoloobiskujočih otrok (leta 1865/66 pa 539), od tega 464 dečkov in 405 deklic. Po tem letu je število šoloobiskujočih otrok skokovito raslo, in sicer iz že prej omenjenih vzrokov - nove šolske zakonodaje in širitve šolskega okoliša. To je razvidno tudi iz navedene tabele in nenazadnje tudi iz razvoja celjskega gospodarstva in s tem povezanega priliva ljudi iz podeželja. V zadnjih desetletjih 19. stoletja sta bili v Celju zgrajeni dve veliki tovarni - 1873. leta cinkarna in 1894. leta tovarna emajlirane in pocinkane posode.[9]

V šolskem letu 1905/06 je obiskovalo mestni šoli 962 in okoliški 814 otrok - torej je bilo skupno 1776 šoloobiskujočih -, od tega 846 deklic in 930 dečkov. Posebno visoka rast šolskega obiska je opazna na okoliški šoli v letih 1885-1895 (število šoloobiskujočih otrok se je dvignilo iz skupno 473 na 867 otrok in na mestni šoli v letih 1895-1905, kjer pa se je število šoloobiskujočih otrok dvignilo iz 640 na 962).

Šolski obisk se je med prvo svetovno vojno nekoliko poslabšal, kar je bolj opazno pri dečkih kot pri deklicah, in tudi bolj na okoliški kot na mestni šoli, čemur je vzrok predvsem socialna struktura staršev (npr. pomanjkanje delovne sile za delo na polju). Katalog deške okoliške šole za šolsko leto 1915/16 izkazuje, da 20 od 78 v četrti razred vpisanih dečkov, v šolo sploh ni prišlo, od 90 vpisanih v peti razred pa 17.[10]

Sklepamo lahko, da je bil šolski obisk v tem obdobju slabši predvsem zaradi pomanjkanja delovne sile doma, poslabšanja šolskih razmer in razsajanja nalezljivih bolezni.

Starostna struktura šoloobiskujočih otrok

Starost šoloobiskujočih otrok je zanimiva predvsem v obdobju do leta 1869, ko šolstvo še ni bilo do te mere urejeno, da bi zajelo vse otroke določene starosti. Zelo zanimivo je, da je bila starostna struktura v tem zgodnjem obdobju pri deklicah nekoliko nižja kot pri dečkih, kar je delno posledica dejstva, da so deklice v glavnem obiskovale samo prvi in drugi razred glavne šole.

Podatke imam za leti 1816 in 1828 (starost šolobiskujočih otrok je v katalogih navedena šele od leta 1812 naprej; po ustanovitvi dekliške šole 1831. leta za šoloobiskujoče deklice nimam podatkov, ker se katalogi niso ohranili, po drugih ohranjenih virih pa se starosti ne da ugotoviti).

6 Arhiv Slovenskega šolskega muzeja (SŠM), fasc. 79/12.
7 Zgodovinski arhiv Celje (ZAC), fond Okoliška šola Celje (OŠC), fasc. 15.
8 Specialni krajevni repertorij avstrijskih dežel, Dunaj 1918, str. 18.
9 Krajevni leksikon Slovenije, Državna založba Slovenije 1976, str. 61.
10 ZAC, fond OŠC, fasc. 9.

Starost šolobiskujočih otrok na glavni šoli

v letih:	1816		1828	
starost	dečki	deklice	dečki	deklice
5 let	-	2	-	-
6 let	7	3	7	13
7 let	16	6	29	20
8 let	14	5	33	16
9 let	29	6	38	16
10 let	23	12	35	19
11 let	24	8	29	10
12 let	22	3	35	5
13 let in več	48	1	32	1
neznano	-	-	46	-

Ob upoštevanju, da je bila šolska obveznost šestletna - od 6. do 12. leta - v tabeli starosti nad 12 let nisem razčlenjevala. Potrebno pa je povedati, da je bila zgornja meja starosti v obravnavanih letih pri deklicah 13, pri dečkih pa 21 let.

Starost šolobiskujočih dečkov je bila vse do uveljavitve zakona, sprejetega 1869. leta, precej višja, kot bi glede na šolske predpise pričakovali.

Šolski obisk na nedeljskih šolah

V Celju so bile štiri nedeljske šole, in sicer:

1. nedeljska začetna šola (slovenska), ki so jo obiskovali dečki in deklice namesto redne šole;
2. nedeljska nadaljevalna šola (nemška) za deklice, ki so končale dekliško mestno šolo (trivialko);
3. nedeljska nadaljevalna šola za dečke, ki je usposabljala za obrtne poklice - predhodnica poznejše obrtne šole;
4. nedeljska privatna trgovska šola za dečke.

Slovenska nedeljska šola je bila začetna - v njej so si pridobivali osnovno znanje otroci, ki niso znali nemškega jezika; torej otroci slovenskih staršev. Bila je pod vodstvom in nadzorstvom duhovščine. Poudarek je bil na verski vzgoji; nekateri otroci so obiskovali samo pouk verouka - leta 1837 je bilo teh otrok 40 (30 deklic in 10 dečkov).[11]

Šoloobiskujoči otroci na slovenski nedeljski šoli[12]

v letih:	1829	1830	1831	1834	1837	1841	1856	1863	1864
dečki	?	45	39	17	40	14	59	15	22
deklice	?	58	53	72	89	43	117	63	48
skupaj	81	103	92	89	129	57	176	78	70

V povprečju je to šolo obiskovalo veliko več deklic kot dečkov. V obravnavanih letih 1830-1864 je šolo obiskovalo 794 otrok - od tega 543 deklic (68,4%) in 251 dečkov (31,6%). V navedenih podatkih niso vključena vsa leta obravnavanega časovnega obdobja, ampak samo vsako tretje leto, če je ohranjenost gradiva to dopuščala, sicer pa je časovni razmak med posameznimi leti veliko večji.

Kot vidimo, so na nedeljski slovenski šoli prevladovale deklice, medtem ko je bilo bilo na mestni šoli ravno obratno. Za nadaljnje izobraževanje oziroma uveljavljanje je bilo namreč potrebno znanje nemščine - torej so poslali dečke v mestno šolo. Vendar ne smemo trditi, da je bila v tem času mestna šola samo nemška, saj je pouk potekal delno tudi v slovenskem jeziku - o čemer priča dejstvo, da so od leta 1869 zahtevali, da se mora pouk na mestni šoli odvijati izključno v nemškem jeziku. Torej gre do tega leta v bistvu za dvojezični pouk - vsaj kar se tiče nižjih razredov.

Prezreti ne smemo tudi podatka, da so to šolo obiskovali predvsem otroci kmečkih staršev iz celjske okolice. Tudi to govori v prid nedeljskemu pouku - saj so bili ti otroci med tednom zaposleni z delom na polju.

11 Arhiv SŠM, fasc. 81
12 Arhiv SŠM, fasc. 81.

Starost šolobiskujočih otrok na slovenski nedeljski šoli[13]

v letih:	1832		1834		1837		1841		1856	
starost	deč.	dek.	deč.	dek.	deč.	dek.	deč.	dek.	deč.	dek.
7 let	-	1	-	-	3	-	-	-	-	-
8 let	-	1	3	1	1	1	1	-	-	2
9 let	-	1	1	5	4	-	-	2	1	6
10 let	-	-	1	6	6	5	2	7	2	11
11 let	4	6	2	7	5	6	2	6	3	12
12 let	8	7	4	13	4	6	2	6	11	14
13 let	9	14	1	9	4	6	-	11	7	23
14 let	6	8	3	10	4	6	-	4	10	20
15 let	4	5	1	9	1	12	3	3	5	3
16 in več	8	10	1	2	4	11	1	4	5	2
neznano	-	-	-	-	4	36	3	-	3	24
skupaj	39	53	17	72	40	89	14	43	12	117

Starostna struktura učencev je v nedeljski šoli nekoliko višja kot v mestni. V povprečju so bile deklice, ki so obiskovale to šolo, nekoliko starejše od dečkov. Medtem ko je v mestni šoli segala starost deklic od 5. do 13. leta in dečkov od 6. do 21. leta, je bila na nedeljski šoli situacija čisto drugačna - obiskovale so jo deklice v starosti od 7. do 23. leta in dečki od 7. do 18. leta.

V navedenih podatkih niso vključeni otroci, ki so v okviru nedeljske šole obiskovali samo verouk, ker v katalogih o njih ni posebnih podatkov, razen omembe števila le-teh za posamezna leta.

Iz tabele je tudi razvidno, da je bilo šoloobiskujočih na slovenski nedeljski šoli po 12. letu starosti več kot pa mlajših. Med obravnavanimi skupinami otrok jih je bilo do 12. leta starosti 209, starejših pa 255.

Šoloobiskujoče deklice na nedeljski ponavljalni šoli[14]

v letih:	1837	1838	1840	1842	1844	1845
število	12	13	19	17	17	14

Šola je bila namenjena nemško govorečim deklicam, ki so končale mestno šolo (trivialko) kot dopolnitev teoretičnega znanja. Zaradi slabega obiska, kar je razvidno tudi iz navedenih podatkov, je šola delovala zelo kratek čas.

Starostna struktura šoloobiskujočih deklic na nedeljski ponavljalni šoli[15]

v letih:	1837	1838	1840	1842	1844	1845
11 let	-	-	1	1	-	-
12 let	-	9	4	4	2	2
13 let	2	1	6	10	10	3
14 let	6	2	5	1	5	8
15 let	2	-	3	-	-	1
16 let	-	1	-	1	-	-
17 let	2	-	-	-	-	-
skupaj	12	13	19	17	17	14

Kot sem že uvodoma omenila, je bila ta šola namenjena deklicam, ki so končale trivialko - temu primerna je bila tudi starostna struktura šoloobiskujočih deklic, kar je lepo razvidno iz navedene tabele. To šolo so obiskovale deklice, ki so končale šolsko obveznost, ki je bila takrat šestletna - od 6. do 12. leta. Starost šoloobiskujočih deklic na nedeljski nadaljevalni šoli je bila od 11 do 17 let.

Glede na dejstvo, da je bilo šoloobiskujočih deklic na mestni dekliški šoli 1836. leta 130 in leta 1846 128, nedeljsko nadaljevalno šolo pa je obiskovalo 1837. leta 12 in 1845. leta 14 deklic, v vmesnih letih pa je bilo število šoloobiskujočih deklic še višje, in ob upoštevanju, da šola ni imela praktičnega značaja (ni izobraževala za po-

13 Arhiv SŠM, fasc. 81
14 Arhiv SŠM, fasc. 81.
15 Arhiv SŠM, fasc. 81.

klic, niti se na njej niso učili ročnih del ali gospodinjstva), število šoloobiskujočih deklic na nadaljevalni šoli za tisti čas niti ni bilo tako nizko. Verjetno pa to tudi niso bile vse deklice, ki so se dodatno izpopolnjevale v znanju, saj so premožnejši in bolj razgledani starši pošiljali dekleta v privatne šole ali pa jih najeli za poučevanje domačega učitelja.

Šola ročnih del (Die Arbeitschule)

Pomembnejše od teoretičnega znanja je bilo v tistem obdobju za dekleta praktično znanje - zato bi se v tem prispevku nekoliko dotaknila še praktičnega pouka oziroma šole ročnih del. Ta šola je začela delovati že 15. marca 1831. leta v okviru novoustanovljene trivialke (odcepitev dekliške šole od glavne šole) kot dodatni pouk v ročnih delih; kot samostojno pa jo zasledimo leta 1866. Njen obstoj potrjuje Seznam učenk na delovni šoli v Celju in njihovih izgotovljenih ročnih del v teku I. tečaja 1866/67[16]. V obravnavanih letih (tabela) so jo obiskovale deklice v starosti od 5. do 17. leta - torej vzporedno ob osnovni šoli ali po njej.

Starost in število učenk na delovni šoli[17]

starost-let	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1866													
št.uč.	2	5	7	11	11	7	4	6	10	3	-	-	1
1871													
št. uč.	1	9	8	9	14	6	5	6	11	8	5	2	-

Leta 1866 je to šolo obiskovalo 67 in 1871. leta 84 deklic. Predizobrazba tu ni bila pomembna, ker šola ni imela značaja obrtne oziroma strokovne šole - torej ni učila za poklic; tu je šlo za učenje tistih ročnih spretnosti, ki so jih dekleta potrebovala v nadaljnjem življenju. V glavnem so se učile plesti, kvačkati, šivati in vozlati.

Deška nedeljska nadaljevalna šola

Deška nedeljska šola je imela status strokovne šole - med tednom so bili dečki zaposleni pri obrtnikih, ob nedeljah pa so imeli teoretični pouk. Delovala je v okviru celjske glavne šole.

Starost šoloobiskujočih dečkov na nedeljski nadaljevalni šoli[18]

v letih:	1831	1837	1845	1852	1855	1864	1869
10 let	-	-	-	1	-	-	-
11 let	-	-	-	1	-	-	-
12 let	3	1	2	7	3	4	1
13 let	5	6	10	5	6	7	6
14 let	4	5	5	17	17	18	18
15 let	12	16	17	26	20	25	22
16 let	14	11	15	23	25	32	17
17 let	6	14	25	20	19	28	20
18 let	13	13	12	21	14	25	10
19 let	6	9	9	15	13	23	6
20 let	3	5	5	4	6	11	4
21 let	5	3	-	5	8	1	2
22 let	1	1	1	1	1	3	-
23 let	-	1	1	1	-	1	1
24 let in več	-	1	-	2	-	-	-
neznano	-	3	29	15	5	-	-
skupaj	72	89	131	164	137	178	108

Iz navedenih podatkov je razvidno, da je to šolo obiskovalo največ otrok v starosti od 14. do 19. leta.

16 ZAC, fond mestne šole Celje (MŠC), fasc. 7, sig. 7/197.

17 ZAC, fond MŠC, fasc. 7, sig. 7/197 in 7/198.

18 Arhiv SŠM, fasc. 81 (za leti 1831 in 1837; ZAC, fond. MŠC, fasc. 6 in 7, sig. 6/159, sig. 6/159, sig. 7/170, sig. 7/176, sig. 7/186 in p 73 sig. 7/196 (za oba obravnavana leta).

Šoloobiskujoči dečki na nedeljski nadaljevalni šoli[19]

v letih:	1829	1837	1845	1852	1855	1864	1869
št. učencev	84	89	131	164	137	178	107

Šola je kot nedeljska delovala vse od leta 1829 pa do leta 1869 in bila v vseh teh letih kar dobro obiskana. Število šoloobiskujočih dečkov je vse do leta 1864 raslo, potem pa je naglo padalo. Leta 1864 je šolo obiskovalo 178 dečkov, pet let pozneje pa samo še 108. V naslednjem letu je bila šola verjetno ukinjena, saj je kot oblika izobraževanja preživela. Z osemletno šolsko obveznostjo je bilo predznanje učencev boljše in tudi samo strokovno šolstvo je postalo bolj zahtevno. 1878. leta so dečki dobili redno obrtno šolo.

Nedeljska privatna trgovska šola

Nedeljsko privatno trgovsko šolo za dečke je 1869. leta ustanovilo in v nadaljnjih letih tudi vzdrževalo posebno društvo trgovcev, ki je bilo ustanovljeno prav s tem namenom. Šola je bila privatna ustanova brez pravice javnosti in je usposabljala za trgovski poklic učence in praktikante trgovskega stanu.

Poročilo za leto 1876/77 navaja, da je šola imela en oddelek, ki ga je obiskovalo 12 učencev[20]. Leta 1880 je imela šola dva[21] in v šolskem letu 1891/92 tri oddelke, ki jih je obiskovalo 24 učencev. Jeseni 1892. leta je šola postala trirazredna trgovska nadaljevalna šola s statutom in učnim načrtom[22].

19 Arhiv SŠM, fasc. 81 (za leti 1829 in 1837); ZAC, fond. MŠC, fasc. 6 in 7 - nav. sig.
20 ZAC, fond Mestni šolski svet (MŠS), fasc. 4, sig. 4/37.
21 ZAC, fond MŠS, fasc. 5, sig. 5/29.
22 ZAC, fond MŠS, fasc. 7, sig. 7/14.

Jože Smej

MARTJANSKA ŽUPNIJA V PERSPEKTIVI 600 LET

Od 13. do 20. septembra 1992 so v Martjancih obhajali 600-letnico župnijske cerkve in župnije sv. Martina. Naslanjali so se na napis na steni v cerkvi. Napis v značilni gotski pisavi se glasi:

ITEM ANNO M°C.C.C.L.X.X.X.X.°II° EDIFICATA FUIT ISTA ECCLESIA VIDELICET TPE. PLEBANI ERASMI PER MANUS JOHANNIS AQUILE DE RAKESPURGA ORIUNDI... ("Prav tako je bila ta cerkev zgrajena leta 1392 namreč v času župnika Erazma po rokah Janeza Aquile, ki je bil doma iz Radgone"). K obhajanju tega jubileja jih je spodbudilo tudi podobno obhajanje pred 100 leti.[1]

Tej častitljivi obletnici naj bo posvečena tudi pričujoča razprava.

Začetki martjanske župnije (1366-1592)

Šematizmi sombotelske škofije poudarjajo, da je ta ali ona župnija "antiquissima" ("zelo starodavna"). Tako pravi npr. Szombathelyi püspöki megye papságának névtára, Szombathely 1871, str. 75 (Šematizem duhovščine sombotelske škofije): "Martyáncz, a legrégibb plebániák egyike, 1392 már létezett" ("Martjanci so ena izmed najstarejših župnij. Leta 1392 je že obstajala"). Schematismus cleri Dioecesis Sabariensis pro anno Domini 1914, Sabariae, str. 95 (Šematizem duhovščine sombotelske škofije za leto Gospodovo 1914, Sombotel), naglaša: "Mártonhely (Martjanc). Parochia saec. XIV. exstitit" ("Martjanci. Župnija se odlikuje že v 14. stoletju").

Zato bomo v pričujoči razpravi poleg naziva "župnija" uporabljali tudi izraz "pražupnija".

Prej navedeni napis na steni cerkve sicer pravi, da je bila cerkev zgrajena leta 1392, vendar lahko ta letnica pomeni le leto poslikave. Pozidana pa naj bi bila že prej. Tako imenovana "Visitatio Kazosiana" ("Kazoianova vizitacija"; vizitiral je opat Štefan Kazó - op. J.S.) z dne 14. marca 1698 pravi: "Visitatio ecclesiae in oppido MARTIANCZ... Ecclesia in ipso oppido, ab antiquis catholicis in anno millesimo, trecentesimo, et octuagesimo in honorem Sancti Martini Eppi Turonensis aedificata, solique orientali obversa" - v prevodu: "Vizitacija cerkve v trgu MARTJANCI... Cerkev v trgu samem (tj. v Martjancih - op. J.S.) so zgradili starodavni katoličani leta tisoč tristo osemdesetega v čast svetemu Martinu, turonskemu škofu. Obrnjena je proti sončnemu vzhodu."

Marijan Zadnikar domneva, da je treba nastanek prve cerkve v Martjancih pomakniti za nekaj stoletij nazaj in "smemo celo upravičeno sklepati, da je bila prednica sedanje gotske stavbe romanskega izvora".[2]

Tudi župnija v Martjancih je morala obstajati že pred letom 1392, kajti kraj Martjanci se v zgodovinskih dokumentih leta 1365 in 1366 imenuje kot "Zenthmartun" ali "Scentmartun in dystrictu Sancti Martini" ("Sveti Martin v okolišu Svetega Martina").[3]

V okoliš Svetega Martina ali v martjansko pražupnijo so takrat (1366) spadali tile kraji: Martjanci, Nemčavci, Markišavci, Gòrica, Predanovci, Brezovci, Lemerje, Puconci (=Monakfalua), Sebeborci, Križanci (v soseščini Tešanovcev; kraj so Turki opustošili pred letom 1627, skupaj s sosednjimi vasmi: Obrančakovci, Negoninci in Bukovnico), Obrančakovci, Tešanovci, Negoninci, Moravci in drugi Moravci, Mlajtinci (=Sulukfalua, pozneje - leta 1499-Mladethyncz, tj. Mladetinci ali Mlajtinci), Lukačovci, Noršinci. - Skupaj 18 naselij.[4]

Prvi, po imenu znani pomembni mož v zgodovini martjanske župnije bi bil potemtakem plebanus Erasmus (župnik Erazem). Erazem je krstno ime po škofu in mučencu sv. Erazmu iz Dioklecijanovih in Maksimiljanovih časov. Mučeniške smrti je umrl leta 304. Goduje 2. junija.

Župnik Erazem - kakor ga je na steni martjanske cerkve ob prvem apostolu nad zakristijskimi vrati naslikal Janez Aquila - je videti kot skro-

1 Prim. Jože Smej, Prekmurski pisatelj Jožef Bagáry in jubilej martjanske cerkve, v: Stopinje 1991, str. 104-107.

2 Marijan Zadnikar, Martjanci, M. Sobota 1968, str. 6-7.

3 Prim. Ivan Zelko, Prekmurje do leta 1500, M. Sobota 1982, str. 62.

4 Prim. Dezső Csánki, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. kötet, Budapest, 1894, str. 716.

men zemljan, ves majhen v primeri s svetniškimi liki. Ponižno kleči, roke pa ima sklenjene k molitvi. V obliki kolobarja do golega ostriženo lasišče (tonzura) in v elegantnih gubah padajoči plašč ga kažeta kot dominikanskega meniha. Izpred ust se mu vije navzgor proti nebu bel trak, na katerem je izpisan njegov pobožni vzdih: DEUS ESTO PROPITIUS MIHI PECCATORI ("Bog, bodi milostljiv meni grešniku!" - Tako je molil cestninar v templju; prim. Lk 18,13 - op. J.S.).

Drugi, po imenu znani pomembni mož v zgodovini martjanske župnije pa je Johannes Aquila, arhitekt in slikar, domá iz Radgone.

Že omenjeni vizitator Kazó je takole ocenil martjansko cerkev, stavbarsko umetnino Janeza Aquile: "Est in suis aedificiis solida, ampla, magna et quondam etiam in sui pulchritudine gratiosa" ("Kot zgradba je v svojih elementih trdna, prostorna, velika in kakor nekoč v svoji lepoti ljubka"). Nato opisuje Kazó še poslikavo cerkve.

Slike v cerkvi so preprostemu ljudstvu rabile kot "Biblia pauperum" ("Sveto pismo ubogih"). Iz slik je verno ljudstvo bralo to, česar iz svetih knjig, iz Biblije in Življenja svetnikov, ni moglo in ni znalo.

Namen pričujoče razprave ni, da bi našteli vse slike v martjanski cerkvi. To so storili drugi.[5] Tu želimo osvetliti le nekatere momente slikarij, predvsem napise.

Iz življenja zavetnika cerkve, tj. sv. Martina, je Janez Aquila naslikal tri prizore: Martin kot vojak na konju z mečem odreže polovico svojega vojaškega plašča, da bi odel berača, ki stoji pred njim. Ta dogodek je naslikan na severni steni prezbiterija med zakristijskimi vrati in med gotskim stenskim tabernakljem.

Druga dva prizora sta na južni steni. Levi prikazuje, kako sv. Martin z mitro na glavi in v škofovskem plašču obudi od mrtvih tri zabodene viteze. Na napisnem traku lahko razberemo besede: IN NOMINE DOMINI IHESU SURGITE ET CREDITE (V imenu Gospoda Jezusa, vstanite in verujte).

Na sosednji sliki vidimo, kako umirajoči škof Martin leži na trdi deski, okrog njega so duhovniki menihi, ki molijo iz knjig, ga blagoslavljajo s kadilom in mazilijo, angel pa že sprejema njegovo dušo v obliki drobnega človečka, da jo ponese v nebo. Na napisnem traku beremo: (ECCE) SACERDOS MAGNUS QUI IN DIEBUS SUIS (PLACUIT DEO). To je antifona, vzeta iz drugih večernic v čast spoznavalcu škofu: "Glejte, veliki duhovnik, ki je bil v svojih dneh Bogu všeč."

Na severni steni so naslikani apostoli, nad slavolokom pa sv. Jurij v boju z zmajem. To je ena najlepših slik sv. Jurija. Na slavoloku je naslikan tudi sv. Pavel Puščavnik, ki ga razodeva napis: S. PAUL P. HEREMITA (Sveti Pavel, prvi puščavnik). Po njem je dobil ime red pavlincev, ki je bil že v 13. stoletju razširjen na Madžarskem.

Na gotskem oboku je upodobljen Kristus PANTOKRATOR, Kralj vesolja, okrog njega štirje evangelisti s svojimi simboli: Luka z volom, Marko z levom, Janez z orlom, Matej z angelom v človeški podobi. Pri Janezu je še viden napis iz začetka njegovega evangelija: IN PRINCIPIO ERAT VERBUM (V začetku je bila Beseda).

Nad petstranim sklepom prezbiterija klečijo angeli na oblakih in z napisi iz mašne glorije, ki je Hymnus angelicus (angelska himna), izražajo čast Pantokratorju: LAUDAMUS TE, BENEDICIMUS TE, ADORAMUS TE... (Hvalimo te, slavimo te, molimo te...).

Na skrito mesto ob oknu v južno poševnico tristrano sklenjenega prezbiterija je Janez Aquila upodobil sebe kot klečečega moža z brado, s stožčastim klobukom, z viteškim suknjičem in mečem ob boku. S sklenjenimi rokami prosi, kot je zapisano na belem vijočem se traku: OMNES STI. ORATE PME JOHANNE AQUILA PICTORE (Vsi svetniki, prosite zame, Janeza Aquilo, slikarja).

Ostane odprto vprašanje, ali sta že od začetka spadali k martjanski pražupniji dve vasi, ki leta 1366 nista bili "in dystrictu Sancti Martini", marveč "in dystrictu Waralyakurniky)" ("v Podgrajskem okolišu"), in sta se leta 1754 odcepili od martjanske pražupnije in se priključili cankovski župniji: Pužavci (Pusouch, leta 1366) in Strukovci (Ztrykolch, 1365; Ztrypkouch, 1366). Isto moramo reči, kar se tiče vasi, ki so se 1796 izločile iz martjanske pražupnije in se priključile na novo ustanovljeni sebeščanski župniji: Pečarovci (Pynchrouch, 1365; Pychorouch, 1366), Dankovci (Donkolch, 1365; Donkouch, 1366), Mačkovci (Mwskowcz, 1486), Moščanci (Muz-

5 Prim. npr. France Stelè, Umetnost v Slovenski krajini, v: Slovenska krajina, Zbornik, Beltinci 1935, str. 28; Marijan Zadnikar, n.d. pod op. 2; Janez Balažic, Starejše plasti stenskih slikarij v Prekmurju, v: Zbornik soboškega muzeja II, M. sobota 1992, str. 13-26.

na, 1376), Šalamenci (Solomonch, 1365; Salamonch, 1366) in Vaneča (Wanecha, 1499).

Leta 1754 sta se iz martjanske pražupnije izločili tudi vasi Brezovci in Lemerje.

Lukačevci pa so že pred letom 1698 pripadli soboški župniji.

K martjanski pražupniji so spadale tri podružnične cerkve: sv. Marjeta v Pužavcih, sv. Fabijan in Sebastijan ter sv. Nikolaj v Selu.

Okrog martjanske cerkve je bilo pokopališče. Vizitacijski zapisnik iz leta 1698 pravi: "Habet caemeterium circa se extensum, bene magnum, lignisque levigatis circumdatum, passim tamen labefactatum". V prevodu: "Ima (namreč cerkev - op. J.S.) okrog sebe pokopališče, prostrano in dovolj veliko, obdano z lesenim plotom, ki pa je tu in tam že poškodovan."

Duhovnike, pa tudi laike (če so plačali predpisano pristojbino), so pokopali v cerkvi. Tako najdemo v steno prezbiterija martjanske cerkve z ostrim predmetom vrezana imena župnikov, kaplanov in tudi laikov. To so nagrobni napisi, nekateri zelo težko berljivi.

Iz teh napisov zvemo, da je v Martjancih deloval župnik Nikolaj.....ch, ki je umrl leta 1483.

Tega je nasledil Andrej Sestranchicz, ki je umrl leta 1507.

Na bedenji dan sv. Benedikta (tj. 20. marca) je umrl župnik Sestranetz.

Tega je nasledil Udalrik Seztranchicz. O tem je dvakrat zapisano: "Hic fuit ille qui comedit" ("Ta je bil tisti, ki je pojedel? zapravil? potratil?").

V Gospodovem letu 1485 je bil v Martjancih kaplan gospod Mihael, "quodque pl(e)b(a)nus in Bagonia" ("tudi župnik v Bogojini"; ni jasno, ali je bil prej ali pozneje župnik v Bogojini. V krstni knjigi bogojanske župnije od leta 1673 je kraj Bogojina zapisan kot "Bogoinia", "Bagoinia", "Bagonina" - op. J.S.).

Leta 1492 je bil v Martjancih kaplan Peter Preys ... de Karniola (s Kranjskega), leta 1519 pa Peter Sand, leta 1580 Jakob Kotaj (kaplan ali laik?), leta 1582 Johanes Sucoris (kaplan ali laik?), leta 1595 Tomaž Ülen (kaplan ali laik?), leta 1597 Pavel Zek, Diak (deak = pisar, kantor ali tudi samo dijak, vešč latinskega jezika).

Nagrobne napise, vrezane v steno prezbiterija martjanske cerkve je ob svojih obiskih leta 1920 in 1925 natančno prepisal Fr. Stelè in jih tudi objavil.[6] Tu smo jih navedli v slovenskem prevodu.

6 Fr. Stelè, Gradivo za prekmursko zgodovino, 1. Župna cerkev v Martjancih, v: ČZN 22 (1927) snopič 1-2, str. 5-6.

Župnija pod upravo protestantov (1592-1673)

V 90. letih 16. stoletja je martjanska župnija prešla v roke protestantov in je bila 80 let v njihovi upravi.[7]

Podroben spis o davkih iz leta 1599 in 1601 pravi, da je v teh letih martjanski pastor plačeval 4 forinte, 50 denarjev davka.[8] Po imenu nam ni znan. Morda je bil to predikant Janez Jagodič, ki je župljanom martjanske podružnične cerkve Sv. Sebeščana znižal dajatve.[9]

Drugi po imenu znani martjanski predikator je bil Janoš Salasegi. V njegovem času, tj. leta 1604, so dali cerkveni vinograd v Vučji gomili v zakup Jurku Ferenceku. Martjanski cehmeštri so bili takrat Stanko Herbar iz Noršincev, Šebjan Maroša iz Mladetincev in Lukač Matjašič ter Gerigor Halašta, oba iz Martjancev. Njihova imena so ohranjena v t.i. Martjanski pogodbi iz leta 1643.[10]

V letih od 1612-1648 je bil v Martjancih predikant Mihael Domjan. Pred luteransko cerkveno oblastjo se je delal za luteranskega pastorja, v resnici pa je bil helvetske veroizpovedi in se je udeleževal kalvinskih sinod. Na Domjana so se sklicevali kalvinci, ko so po njegovi smrti (1648) prištevali martjansko cerkev med kalvinske pos-

7 Prim. Ivan Zelko, Protestantska cerkvena uprava v Prekmurju od konca XVI. stoletja do leta 1781, v: Bogoslovni vestnik XXX (1970) str. 223.

8 Etele Thyri, A dunántúli református egyházkerület története, Pápa 1908, str. 313.

9 Prim. Ivan Zelko, Gradivo za zgodovino reformacije v Prekmurju, vizitacijski zapisnik iz leta 1627, v: ČZN 55 (1973) 1. zv., str. 113.

10 Prvega januarja 1643 so - najbrž v Martjancih - napisali zakupno pogodbo glede cerkvenega vinograda v Vučji gomili in hkrati oskrbeli tudi njen prepis (torej prepis iz leta 1643). Prepis je svojeročno overovil Nikolaj Barbely med svojim župnikovanjem v Martjancih (1753-1754). Prepis listine je martjanski župnik Jožef Bagáry 28. avgusta 1883 posodil Antonu Trstenjaku. Trstenjakov prepis martjanske pogodbe je Franc Stelè objavil v ČZN pod naslovom: 2. Slovenska listina iz l. 1643. Prim. op. 6 in dodaj str. 6-9. Overovljenega prepisa martjanske pogodbe Trstenjak Bagáryju ni vrnil. Našel ga je v Trstenjakovi zapuščini Ivan Škafar in ga z uvodom in opombami objavil pod naslovom: Jožef Bagáry, Anton Trstenjak in martjanska pogodba iz leta 1643, v: Kronika 20 (1972) 39-49.
Jezik pogodbe je sicer pretežno kajkavski, vendar ima veliko lepih prekmurskih izrazov, zato jo je treba šteti med prekmursko slovensko slovstvo. Prim. Vilko Novak, Izbor prekmurskega slovstva, Ljubljana 1976, str. 107-108.

tojanke in so luteranom odrekali upravičenost do nje.

Domjanov sin Mihael Domjan je bil leta 1649 ordiniran za Martjance od kalvinskega škofa, vendar pa so evangeličani že leto prej, 22. julija 1648, na sinodi v Locsmandu ordinirali za Martjance svojega kandidata Janeza Synkocha (Šinkovca) in tako prehiteli kalvince.

Na sinodi v Kajdonu 24. maja 1652 je sledila zopet nova ordinacija: kalvinci so določili za Martjance Janeza Rakicsányija (Rakičanskega). Oba predikanta sta bivala v Martjancih.

Ker sta obe stranki vztrajali pri svojem stališču, je prišlo do spora.

Z vednostjo županijskih oblasti se je 14 ali 18 zastopnikov martjanskih tržanov odpravilo v Veliko Kanižo k turškim oblastnikom. S seboj so imeli pismo, v katerem je bil pojasnjen spor. Odgovorili so turški age iz Velike Kaniže in še posebej Muszel, turški župan za Martjance.

Obe pismi sta pisani v starem madžarskem jeziku. Prvo pismo je naslovljeno martjanskemu občinstvu (A Martyánci közöbségnek), drugo pa martjanskemu predikantu augsburške veroizpovedi. Obe sta datirani 29. junija 1652. Izvirnik obeh pisem je odnesel s seboj Lajos Bitnicz (1790-1871), stolni prošt v Sombotelu, profesor in zgodovinar, v martjanskem arhivu pa je pustil njun prepis. Na Bitniczevem prepisu je druga roka s svinčnikom pripisala tole: "Az eredetiek Bittnicz Lajos volt szombh. székesegyh. nagyprépost urnak voltak átadva az. 1885. évben s annak hagyatékában találhatók" ("Izvirnika sta bila leta 1885 izročena gospodu Lajosu Bittniczu, sombotelskemu velikemu proštu in se lahko najdeta v njegovi zapuščini").

Obe pismi sta bili velikokrat objavljeni, bodisi v madžarščini bodisi v slovenskem prevodu.[11]

V pismu kaniških velikih agov je poudarjeno: "Če so vam torej glave drage in jih potrebujete, zvesto prenašajte drug drugega. Živite lepo v miru med seboj. Predikanta obeh veroizpovedi bodita strpna drug do drugega in živita složno, kajti če nastane zdražba med vama, bosta plačala s svojima glavama..." (prev. J.S.).

Opomin v drugem pismu(: "Jaz Muszel, martjanski župan, ti dajem na znanje: si pop ali kakšen vrag? Znano mi je, da tržane preganjaš in mučiš..." (prev. J.S.)) je verjetno namenjen Janezu Rakicsányiju, ki je bil sicer kalvinec, a se je delal, kot da je predikant augsburške veroizpovedi.

Tako menita Etele Thyri[12] in Franc Šebjanič.[13]

Stanje martjanske župnije v tem času je razvidno iz vizitacijskega zapisnika slovenskih cerkva z dne 13. julija 1621. Okrog leta 1600 je katoliški duhovnik moral zapustiti Martjance. Preselil se je k podružnični cerkvi sv. Marjete v Pužavcih.

Ob omenjeni vizitaciji 13. julija 1621 je pastor Mihael Domjan odstopil svoj vinograd martjanski župniji.

Zadnji martjanski predikant je bil Adam Bokany. Leta 1673 je predal župnijo katoličanom.

V obdobje protestantske uprave martjanske župnije sodi tudi t.i. Starejša Martjanska pesmarica (MP I). Leta 1710 je MP I bila last Nikolaja Legéna v Martjancih, ki se je podpisal na str. 144 2. dela pesmarice: "Per me Nicolao Legen in Martyanczi." Prvotna letnica pod 1710 je nečitljiva. Franc Kovačič ob odkupu pesmarice bere letnico 1549 ali 1649. Franjo Fancev, ravnatelj zagrebške univerzitetne knjižnice, pa je najprej bral 1643, pozneje pa je "slutil" letnico 1593.

O tej pesmarici je podrobneje pisal predvsem Vilko Novak, ki med drugim pravi: "Prav slovenska in nemška luteranska besedila že v MP I dokazujejo, da so jih zapisali v najstarejše pes-

11 Tako npr. Jožef Pustai, Adalékok a mártonhelyi plébánia - templom 500 éves történetéhez, v: Muraszombat és vidéke 8 (1892) 46, 2-3; Fran Ivanocy, Vázlatok a régmult korból, v: Szombathelyi újság 7 (1900) 15, 10; Etele Thyri, n.d. pod op. 8, na straneh 315-316; Josip Gruden, Zgodovina slovenskega naroda, Mohorjeva tiskarna Celje, 1911, 701; Franc Oslay, Z historie nasega národa, v: Domovina 3 (1922) št. 9-10, str. 2-3; Franc Sušnik, Prekmurski profili, v: Slovenec 52 (1924) 242,2 in ponatis v posebni knjižici, Maribor 1929, 57-59; Vilko Novak, Franc Ivanocy, Iz naše davnine, v: Novine 24 (1937) 34,2; Janez Erjavec, Župnija Martjanci, v: Stopinje 1977, 83-84; Ivan Zelko, Gradivo za prekmursko zgodovino, v: Acta ecclesiastica Sloveniae 5, Ljubljana 1983, str. 236-237.
Vendar se zdi, da tudi v tej Zelkovi objavi prepis pisem ni povsem natančen: Npr. v prvem besedilu namesto "veszteségben legyetek" bi moralo biti "vesztegségben legyetek", kot bereta Thyri in Oslay, kajti sicer bi pomenilo "v izgubi živite"; "vesztegség" pa pomeni "v miru"; v drugem besedilu pa bi moralo biti "vagyon hiremmé" (tako Bitniczev prepis in Thyri, Oslay pa "hiremmel") in ne "hitemmé"; prevod bi se torej moral glasiti: "Znano mi je" ali "sporočili so mi", in ne: "pri moji veri".

12 Prim Etele Thyri, n.d. pod op. 8: "Muszel ispaja parancsa tehát Rakicsányinak szólt" ("Ukaz župana Muszla je torej veljal Rakicsányiju", str. 316).

13 Franc Šebjanič, Protestantsko gibanje panonskih Slovencev, M. Sobota 1977, str. 23.

marice prekmurski - slovenski evangeličani in ne kajkavski katoliki..."[14] Tudi v Prekmurju so protestanti prevzemali besedila starih katoliških pesmi.

Za zgled navedemo tu eno kitico iz MP I:

34. Jesus do Szuncza Szvetleisi,
od Balsama jeszi dragsi,
od Szlatkocse meda Szlaisi,
od vszeih Sztvarih lubeznisi.

Ravno "napake", ki jih v tej pesmarici vidita Franjo Fancev in Olga Šojatova, niso napake, poudarja V. Novak, ampak so prekmurske narečne oblike. Npr.: "Skuzami" (ne suzami), "bujti" (ne úbiti), "cvejtek" (ne cvetek), "zvejzde" (ne zvezde; tipičen prekm. diftongi!), "brodil", v pomenu razmišljal (ne brojil), "dva trijé ga pelajo" (ne dva trije jega pelajo) itd.

MP I je sedaj v Univerzitetni knjižnici v Mariboru pod oznako MS 56.

Župnija pod turško oblastjo (1624-1690)

V soboto 21. oktobra 1600 je padla v turške roke mejna trdnjava Velika Kaniža. Od takrat so Turki prodirali tudi v Prekmurje.

Iz rokopisa, ki je bil sestavljen v sredo 1. decembra 1649 deloma v latinskem, deloma v madžarskem jeziku, zvemo, kdaj se je kak kraj v Tótságu (Slovenski krajini) uklonil Turkom.[15]

Paše in begi so iz Velike Kaniže poslali k prebivalcem posameznih vasi krvnike in njihove pomočnike. Ti so vaščane z grožnjo in tudi z obglavitvijo tega ali onega prebivalca prisilili, da so se uklonili Turkom. Po dolgem barantanju so se zedinili glede dajatev Turkom. O uklonitvi so Turki izdali zagotovilno ali vdanostno pismo, ki je za uklonjeno vas pomenilo zavarovanje in svobodno gibanje. Če se kak kraj ni hotel ukloniti, so ga Turki v svarilen zgled oropali, požgali, prebivalce pobili ali odvedli s seboj v Veliko Kanižo. Zato je v popisu uklonitve včasih rečeno: "V letu pred uklonitvijo so jih Turki oplenili..."

V martjanski župniji se je najprej uklonila vas Tešanovci. Še prej pa so Turki opustošili kraje okrog Tešanovec: Obrančakovce, Negonince in Križance. Martjanski tržani so se dolgo upirali, a nazadnje so le popustili Turkom.

Tako so bili takrat naši kraji v Prekmurju pod dvojno oblastjo: madžarsko (zemljiški gospodje) in turško. Dajatve pa so morali dajati tej in oni oblasti.

Blaž Temlin, oskrbnik rakičanskega gradu, piše 18. septembra 1644 grofu Adamu Batthyányju v Güssing: "... naj vas obvestim, v kakšnem stanju so Martjanci... Martjančarjem sem odvzel vdanostno pismo, v katerem zagotavljajo Turkom zvestobo, in ga bom, kakor hitro bo mogoče, poslal nazaj v Kanižo. Vem pa, da bo tisti, po katerem bom poslal to pismo, strašno tepen. Zgodilo pa se bo tudi ... da bodo Turki prišli v Martjance in ... do kraja opustošili to mesto."[16]

Preden navedemo popis uklonjenih krajev martjanske župnije, je potrebno razložiti nekaj pojmov: cimazinsko sukno (czimazin posztó) je cenejše sukno; denar je bakren novec; forint je zlatnik (1 forint = 100 denarjev); groš (1 forint = 25 grošev); ognjiščina ali dimnina (füst pénz), lat. fumarium) je davek od posameznega gospodinjstva ali ognjišča; pint je mera, pribl. 1,6 l; Raci = Slavonski Srbi; septu sukno je dražje sukno; tolar je graški srebrnik; tunjka (tungh, nem. Tonne) je kablica, ki drži ok. 30 l; ispai je turški "župan".

Po bitki pri Monoštru leta 1664 je nastopilo delno olajšanje. Turki niso izvajali popolne oblasti v Prekmurju.

Ponovno pa se je uveljavila turška oblast v letih 1678-1683, ko so Turki prodirali proti Dunaju.

Turška oblast nad Prekmurjem je prenehala z osvoboditvijo Velike Kaniže leta 1690.

Sledi popis Turkom uklonjenih krajev martjanske župnije po kronološkem redu:

"TEŠANOVČANI (Tessanocziak) so se uklonili leta 1624 paši Sebinu Odi, ki jim je dajatev zvišal za dva forinta, pet forintov ognjiščnine, tolar kot darilo sultanu, kebel pšenice, tri voze z vprego in k vsakemu vozu še po štiri pešce delavce ter za osem pintov masla. Pred uklonitvijo so Turki Tešanovčane, kot se le-ti spominjajo, večkrat oplenili, nekatere so pobili, druge odvedli s seboj, skupno do sto, od katerih se nobeden ni rešil.

MORAVSKI vaščani (Moraczi falubeliek) so se uklonili leta 1624, in sicer agi Hernyösziju. Plačevali ali dajali so 15 forintov, vsak forint računajoč po 25 grošev, 4 forinte ognjiščnine, 3 voze z vprego in osem pintov masla. Sedanji

14 Vilko Novak, Prekmurske rokopisne pesmarice od XVI. do sredine XVIII. stoletja, v: Stopinje 1988, str. 34.

15 Listinski arhiv v Budimpešti, štev. P. 1315. I. Ádám másolati könyve.

16 Listinski arhiv v Budimpešti, štev. 48811.

njihov gospodar beg Aly jim je zvišal dajatev za pol tunjke medu, 3 vatle septu sukna, 2 lisičji koži, poldrugi voz, 3 vedre vina, kebel pšenice, pint masla in za en forint ognjiščnine. Poleg tega dajejo 64 denarjev kot darilo paši.

MLAJTINČANI (Mladetincziak) so se uklonili leta 1628, in sicer paši Jusufu Odi. Od petnajstih hiš so plačevali ali dajali 14 forintov, vsak forint računajoč po 25 grošev, 9 forintov dvojne ognjiščnine, darilo paši, bodisi pint masla bodisi forint, tri voze z vprego in poleg vsakega voza še po dva pešca delavca, dva kebla moke in dva pinta masla. Omenjeni turški gospodar jih je prodal ispaiju Jusufu in jim hkrati zvišal dajatev za 2 forinta in 10 pintov masla. V letu pred uklonitvijo so jih Turki oropali. S seboj so odvedli 70 ljudi. Od teh se jih je odkupilo deset, tako Mihael in Jurij Gibičar za 400 forintov, vsak forint računajoč po 25 grošev, Mihael Rengel za 100 forintov, Mikloš Toplak za 100 forintov, Mikloš Rengel za 80 forintov, Štefan Francalik skupaj z ženo za 130 forintov, Štefan Lipič z ženo in dvema otrokoma za 380 forintov. Drugi so še sedaj v ujetništvu. Ob plenitvi so 3 tudi pobili.

Vaščani VUČJEGOMILSKEGA PODBUKOVJA (Vucha Gumilay Bikalia falubeliek) so se uklonili leta 1629, in sicer agi Memhetu. Plačevali ali dajali so 8 forintov, 4 forinte ognjiščnine, 4 pinte masla in dva kosca. Sedanji njihov gospodar paša Oda Mustafa jim je dajatev zvišal za dva voza, kebel pšenice in poldrugo vedro vina. Pred uklonitvijo so jih Turki oplenili. S seboj so odvedli 15 ljudi, 3 pa so pobili.

SEBEBORSKI vaščani (Szent Biborczi falubeliek) so se uklonili leta 1632 agi Palotayju. Od sedemindvajsetih hiš so plačevali ali dajali 12 forintov, vsak forint računajoč po 25 grošev, 5 forintov ognjiščnine, 15 pintov masla, darilo paši poldrugi forint, 3 voze z vprego in poleg vsakega voza še po štiri pešce delavce. Ko jim je omenjeni turški gospodar umrl, so prešli v last ispaiju Czivanu, ki jim je dajatev zvišal za tunjko medu, 15 funtov lanu, kebel moke, kebel suhega sadja, 8 gosi, 8 kopunov, 8 kokoši, dve vedri vina, dve lisičji koži in za en voz. V letu uklonitve so jih Turki trikrat oropali. S seboj so odvedli šestindvajset ljudi, izmed teh se je odkupil Gregor Nemet, in sicer za 40 srebrnih tolarjev, drugi so še sedaj tam.

MOŠČANSKI vaščani (Muszna falubeliek) so se uklonili leta 1633, in sicer ispaiju Hasonu Konkolyju. Od trinajstih hiš so plačevali ali dajali 12 forintov, forint računajoč po 25 grošev in poldrugi voz z vprego. Ta njihov turški gospodar jih je prodal ispaiju Hasonu Hadšiju, ki jim je dajatev zvišal za 3 forinte, 5 forintov ognjiščnine, 65 denarjev kot darilo paši, osem pintov masla, kebel suhega sadja, kebel pšenične moke, en tolar za vzdrževanje ječe, sto pintov vina in za en voz ter poleg njega še 25 pešcev delavcev za 17 dni. Omenjeni novi turški gospodar jih je po uklonitvi oplenil in odpeljal 5 ljudi; štirje so se odkupili, odkupnina je znašala 12 forintov in en denar za iskrega vranca, eden pa je še sedaj v ujetništvu. Pred uklonitvijo pa so jih Turki dvakrat oropali; prvič so odvedli s seboj 5 ljudi, od katerih se je Štefan Zaklan odkupil za 200 tolarjev in tako prišel na svobodo. Drugič pa so odvedli enega, ki je še sedaj skupaj z drugimi v ujetništvu.

MAČKOVSKI vaščani (Maskoczi falubeliek) so se uklonili leta 1636 v Kaniži stanujočemu agi Ibrahimu. Od desetih hiš so plačevali ali dajali 10 forintov, 4 forinte ognjiščnine, 60 denarjev kot darilo paši, 7 pintov masla in 2 voza z vprego. Štiri leta so ostali pri tem davku, potem pa jim je turški gospodar dajatev zvišal za 12 forintov, 9 pintov masla, 2 voza, 4 pešce, da so kalali les za skodle, in za sedem veder vina. Pred uklonitvijo so jih Turki trikrat oplenili. S seboj so odvedli 12 ljudi, enega so pobili, eden je prišel na svobodo brez odkupnine, drugi pa so še sedaj v ujetništvu.

DANKOVSKI vaščani (Dankoczi falubeliek) so se uklonili leta 1637, in sicer agi Amhetu. Od šestnajstih hiš so plačevali ali dajali 8 forintov, 2 forinta ognjiščnine, dvajset pintov vina, 8 pintov masla, kebel moke, tri voze z vprego, vsakega od teh so zadržali na delu 20 dni. Omenjeni turški gospodar jih je prodal paši Odi Ibrahimu Posgayju, ki jim je dajatev zvišal za dvajset pintov vina, štiri pinte masla, dva voza in za 16 funtov lanu. Pred uklonitvijo so jih Turki dvakrat izropali. S seboj so odvedli 15 ljudi, od teh so pet pobili, od preostalih se ni osvobodil niti eden. Po uklonitvi so enega rabotnika zadržali v Kaniži in ga poturčili. Še sedaj je tam.

GORIČANSKI vaščani (Goriczai falubeliek) so se uklonili leta 1640 agi Ibrahimu. Od osmih hiš so plačevali ali dajali 8 forintov, vsak forint računajoč po 25 grošev, 5 forintov ognjiščnine, 10 pintov masla, tri voze z vprego in poleg vsakega voza še po štiri pešce delavce za dva tedna, kebel bele moke in 12 kokoši. Dajatve in njihova količina so še sedaj iste. V letu pred

uklonitvijo so jih Turki oplenili, s seboj so odvedli 8 ljudi, od katerih se je eden rešil.

NORŠINČANI (Norsincziak) so se uklonili leta 1640. Memhetu Sinczerju so od desetih hiš plačevali ali dajali 9 forintov, vsak forint računajoč po 25 grošev, 5 forintov ognjiščnine, tri voze z vprego in poleg vsakega voza še po štiri pešce delavce, 9 pintov masla, tri keble pšenice, 12 kokoši, tri gosi in dve vedri vina. Omenjeni gospodar jih je prodal Husimu Rezu, ki jim je zvišal dajatev za 4 forinte. Turki iz Kaniže so jih v tem letu pred uklonitvijo oplenili. S seboj so odvedli osem ljudi, od teh se je eden odkupil za 30 tolarjev, enega so pobili, drugi pa so še sedaj v ujetništvu.

PEČAROVSKI vaščani (Piczeroczi falubeliek) so se uklonili leta 1640, in sicer agi Czernardiju. Od dvajsetih hiš so plačevali ali dajali 18 tolarjev, deset pintov masla, štiri voze z vprego, poltretjo vedro vina, kebel moke, dva kebla suhega sadja in dve lisičji koži. Omenjeni turški gospodar jim je dajatev zvišal za tunjko medu, osemnajst forintov, 40 pintov medu, 12 pintov masla in za pol voza; dajatve vina jih je oprostil; namesto tunjke medu morajo dati 5 vatlov tankega platna; nadalje je njihova dajatev deset kopunov, 8 gosi in 9 pešcev delavcev, ki jih Turki zadržijo na delu mesec dni. V letu pred uklonitvijo so jih Turki trikrat oplenili. Raci so odvedli s seboj: prvič dva, drugič pa šest ljudi, nato pa so turški konjeniki odpeljali s seboj 14 ljudi. Od teh se je eden odkupil za 150 tolarjev in tunjko medu. Po uklonitvi so iz te vasi trikrat na silo prijeli v Kaniži po tri može, jim odvzeli prostost ter jih proti njihovi volji poturčili.

PUCONČANI (Puczinczіak) so se uklonili leta 1640, in sicer agi Czernardiju. Plačevati ali dajati so morali 10 forintov, forint računajoč po 25 grošev, tri voze z vprego, 5 pintov masla, 5 kokoši in poldrugo vedro vina. Tudi še sedaj tako dajejo. V letu pred uklonitvijo so jih Turki oplenili. S seboj so odvedli 13 ljudi, enega so pobili.

MARKIŠAVSKI vaščani (Markusoczi falubeliek) so se uklonili leta 1641, in sicer begu Alayju Amhetu. Od devetih hiš so plačevali ali dajali 6 forintov, 4 pinte masla in 4 forinte ognjiščnine. Ta njihov gospodar jih je tako v letu po uklonitvi prodal paši Odi Husainu, ki jim je dajatev zvišal za en forint, poltretji voz in za kebel moke za sultana. Zaradi teh dajatev je vas prišla na rob propada, in sicer tako, da dve leti niti en človek ni prebival v njej. Potem so se zastopniki vaščanov tlačanov odpravili v Kanižo po zagotovilno pismo, ki so ga tudi dobili. Odtlej so dajali 6 forintov, 63 denarjev kot darilo paši in 4 pinte masla. Obnovili pa so samo 4 hiše, od katerih so plačevali, druge pa še sedaj stojijo opustele. Pred uklonitvijo so Turki Markišavce oplenili. S seboj so odvedli 8 ljudi, od katerih sta se rešila dva, eden po odkupnini, drugi brez odkupnine, šest pa jih je še sedaj v ujetništvu. Lani (1648 - op. J.S.) je Mihaela, sina Martina Horvata prijel na raboti v Kaniži njegov ispai in ga poturčil. Iz te vasi sta od takrat ispaiju samo še dva dajala na leto po tunjko medu s pristave Simona Baczmegeyja, a ispai ni hotel ostati pri tem, ampak jima je zvišal dajatev za tri vatle cimazin sukna. Ker tega nista zmogla, je vas popolnoma opustela.

ŠALAMENSKA VAS (Szalamonczi falu) se je uklonila leta 1641 begu Amhetu Alayju. Plačuje ali daje 8 tolarjev, 8 pintov masla in tri vozove z vprego. Njihov gospodar jih je prodal ispaiju Mustafi, ki jim je zvišal dajatev za 2 tolarja, en voz, kebel pšenične moke, kebel suhega sadja, deset funtov lanu, tri funte masla in za vedro vina. V letu pred uklonitvijo so Turki Šalamence oplenili, s seboj odvedli tri prebivalce, od katerih se je Kata Stanko osvobodila, dva pa sta še sedaj v ujetništvu. Pri plenjenju so dva tudi pobili.

PREDANOVSKI vaščani (Predanoczi falubeliek) so se uklonili leta 1642. Begu Amhetu Alayju so plačevali ali dajali 15 forintov, vsak forint računajoč po 25 grošev, osem kopunov, tri voze z vprego, 5 forintov ognjiščnine, osem pintov masla in poldrugo vedro vina. Ta njihov turški gospodar jih je prodal paši Riczaperimu Odi, ki jim je zvišal dajatev za dva tolarja, za en voz, dva funta popra, dvanajst funtov lanu in za dva pinta masla. Vse to dajejo od trinajstih hiš. Turki so enega izmed vaščanov pobili.

LEMERČANI (Lehomorial) so se uklonili leta 1642, in sicer agi Czernardiju. Od devetih hiš so plačevali ali dajali 10 tolarjev, 6 tolarjev ognjiščnine, 12 pintov masla, 10 kokoši, 4 gosi, en tolar namesto kebla moke, dva kebla suhega sadja, dva kebla orehov, tri vedre vina in štiri voze z vprego. Njihova dajatev je še zdaj ista. V letu pred uklonitvijo so jih Turki oplenili, s seboj so odvedli tri ljudi, od katerih sta se dva rešila brez odkupnine, eden pa je še sedaj v ujetništvu. Ob plenitvi so tudi enega pobili.

BREZOVČANI (Brezocziak) so se uklonili leta 1643 ispaiju ali agi Šanti Hasonu. Od desetih hiš so plačevali ali dajali 10 tolarjev, 4 forinte ognjiščnine, vsak forint računajoč po 25 grošev,

tri voze z vprego, 12 pintov masla, 12 pintov medu, poleg vsakega od treh voz še po štiri pešce delavce, volčjo kožo, kebel bele moke, dve vedri vina, deset kokoši, česalo, ki naj bi glede na trajnost in vrednost stalo 50 denarjev. Njihova dajatev je še sedaj ista. V letu pred uklonitvijo so jih Turki oplenili, s seboj so odvedli 40 ljudi, od katerih sta se dva osvobodila po odkupnini: Margita Boldižar za 165 tolarjev, Stanko Kumin pa za 80 tolarjev. Enega so pobili, drugi pa so še sedaj v ujetništvu.

NEMČAVSKI vaščani (Nemczeczi falubeliek) so se uklonili leta 1643 in sicer Ibrahimu Hodsi. Od štirih hiš so plačevali ali dajali 3 tolarje, 5 pintov masla, dva voza z vprego, en forint in 50 denarjev ognjiščnine in vedro vina. Sin omenjenega turškega gospodarja jim je zvišal dajatev za 5 forintov, en kebel moke, en tolar, darilo paši en tolar in za en voz. Pred uklonitvijo so Turki dvakrat prišli in odvedli 30 ljudi, od katerih so se trije odkupili: Ambrož Maroša skupaj z ženo za 450 tolarjev, dve pištoli in 5 vatlov cimazinskega sukna ter Jurij Lepoša za 90 tolarjev. Drugi so še sedaj v ujetništvu.

PUŽAVČANI (Pusocziak) so se uklonili leta 1643, in sicer begu Amhetu Alayju. Od dvanajstih hiš so plačevali ali dajali 10 tolarjev, osem pintov masla, 4 tolarje ognjiščnine, štiri voze z vprego, kebel bele moke, dva funta popra, kebel suhega sadja, osem kokoši in od mlina 2 tolarja. Tudi še sedaj dajejo toliko.

STRUKOVSKI vaščani (Strukoczi falubeliek) so se uklonili leta 1643, in sicer begu Alayju Kanisayju. Od štirinajstih hiš so na leto plačevali ali dajali 9 tolarjev, 5 forintov ognjiščnine, 7 pintov masla, 3 voze z vprego, dva funta lanu in kebel moke. Pred petimi leti (1644 - op. J.S.) jih je njihov gospodar prodal paši Czeriju, ki jim je dajatev zvišal za 2 tolarja, tri pinte masla, tri voze, dva funta lanu, kebel moke, en forint kot darilo paši, 2 gosi in za 4 kopune.

MARTJANSKI tržani (Martianczi varosbeliek) so se uklonili leta 1644 agi Mustafi Pecziju. Od 26 hiš plačujejo ali dajejo 12 tolarjev, 5 forintov ognjiščnine, forint računajoč po 25 grošev, paši Ceriju en tolar, 22 pintov masla in štiri voze z vprego. Le-ta jim je zvišal dajatev za dva voza. Pred uklonitvijo so jih Turki od časa do časa plenili 12 let. Izmed tržanov so odvedli s seboj 24, 4 so pobili, dva sta se odkupila: Blaž Horváth za 84 tolarjev, Andrej Još pa za 80 tolarjev in 10 pintov masla. Drugi pa so še sedaj tam v ujetništvu."

Ob tolikšnem trpljenju prebivalcev martjanske župnije razumemo hrepeneči vzklik iz Martjanske pogodbe leta 1643, se pravi eno leto pred uklonitvijo Martjancev: "... doklambi Goszpodin Bogh od Poganszke roke országh oszlobodil."

Župnija, vrnjena katoličanom (1673-1992)

Že omenjena kanonična vizitacija iz leta 1698 pravi: "Župnik v Martjancih je gospod Matija Pavel Tusilovič, po narodnosti Hrvat, doma iz Pregrada. Končal je filozofske in teološke moralne študije. Duhovnik je že 29 let, star pa je 57 let."

Tusilovič je bil prej župnik v Bogojini.

Številčno stanje vernikov leta 1698 je bilo naslednje:

V trgu Martjanci vseh prebivalcev	185
od teh katoličanov razen otrok	12
v Moravcih vseh	85
vsi nekatoličani (acatholici) razen otrok	
v Tešanovcih vseh prebivalcev	250
od teh katoličanov razen otrok	9
v Markišavcih vseh prebivalcev	40
od teh katoličani razen otrok	3
v Mlajtincih vseh prebivalcev	137
so vsi nekatoličani razen otrok,	
in katoličanov	8
v Noršincih vseh	87
vsi so nekatoličani, razen katoličanov	6
v Nemčavcih vseh	15
vsi so nekatoličani, razen otrok,	
in katoličana	2
v Predanovcih vseh	120
vsi nekatoličani razen otrok	
in enega katoličana	1
v Gòrici vseh	70
od teh en katoličan razen otrok	1
v Puconcih vseh prebivalcev	130
od teh dva katoličana razen otrok	2
v Sebeborcih vseh prebivalcev	200
od teh katoličanov razen otrok	3
v Cubru vseh	17
vsi nekatoličani razen otrok	
v Vučji Gomili vseh prebivalcev	60
vsi nekatoličani, razen	
otrok in katoličanov	5

Stanje pri podružnični cerkvi sv. Fabijana in Sebastijana:

V Šalamencih vseh prebivalcev	77
vsi nekatoličani razen otrok	
v Pečarovcih vseh prebivalcev	130

od teh katoličana razen otrok 2
v Mačkovcih vseh 25
vsi nekatoličani razen otrok
v Dankovcih vseh 60
vsi nekatoličani razen otrok
v Moščancih vseh prebivalcev 40
vsi nekatoličani razen otrok
v Vaneči vseh prebivalcev 70
noben ni katoličan.

Stanje pri podružnični cerkvi sv. Marjete v Pužavcih:
V Pužavcih vseh prebivalcev 70
vsi nekatoličani razen otrok
v Lemerju vseh 70
od teh katoličana razen otrok 2
v Brezovcih vseh 80
od teh en katoličan razen otrok 1
v Strukovcih vseh 65
od teh katoličani razen otrok 3

Vizitatorjeva opomba:

Kjer je iz Martjanec daleč in je pot do podružnične cerkve težavna, deluje tam (v Pužavcih - op. J.S.) licenciat Adam Vertič, doma iz Gornje Lendave.

Tusiloviča je v martjanski cerkvi nasledil Matija Slavič, doma iz Turnišča. Prej je bil župnik v Sóboti.

Napis iz leta 1702 na slavoloku prezbiterija martjanske cerkve: "Ecclesia renovata. Mathias Slavic pastor fuit atque decanus. Surrexit fornix" ("Cerkev obnovljena. Župnik in dekan je bila Matija Slavič. Cerkev je dobila obok").

Po smrti Matije Slaviča ni bilo takoj župnika. Župnijo je leta 1714 upravljal licenciat. Toda kmalu je župnija spet prišla v roke evangeličanov. Morda je licenciat prestopil k evangeličanom. Vendar že leta 1725 ali kako leto prej je v župnijo spet prišel katoliški župnik. Zato pravi o njej sočasni protestantski vir: "Occupata per plebanum" ("Zasedena po župniku").[17]

Matične knjige se hranijo od leta 1734.

Tedaj je bil v Martjancih župnik Štefan Petrovič. Sledijo župniki Nikolaj Barbely, Jurij Baltazar Raffay, Janoš Vlašič, Jožef Benkovič, Matija Cipot, Mihael Gaber, Mihael Miesz (Mesz), Štefan Solar, Janoš Terplan, Jožef Horvat I., Jožef Bagáry, Jožef Horvat II., Andrej Berden, Janez Erjavec, Alojz Antolin in p. Štefan Balažic OFM Cap.

Od teh so za zgodovino zaslužni predvsem Nikolaj Barbely, ki je med svojim župnikovanjem (1753-1754) svojeročno overovil prepis Martjanske pogodbe.

Mihael Gaber (1753-1815) je bil velik mecen Mikloša Kuzmiča.[18]

Jožef Bagáry (1840-1919), prekmurski pisatelj in velik slovenski narodnjak.[19] V Marijinem listu 8 (1912) str. 126 beremo o njem: "Še v visoki starosti je zvesto spolnjeval vse svoje dušnopastirske dolžnosti, čeprav je zgubil eno oko."

Jožef Pustai, sin kolarja Ivana Pozderca in Frančiške r. Nemeš, rojen 26. januarja 1864 v Beltincih. Priimek POZDEREC si je z dovoljenjem madžarskega ministrstva za notranje zadeve leta 1884 spremenil v PUSZTAI. Umrl je 13. februarja 1934 v Beltincih. Kot šolnik in kantor v Martjancih je leta 1893 izdal Krscsánszko katholicsánske cerkveni pesmi; leta 1898 knjižico Paduánszki szveti Anton ino krüh sziromákov; leta 1900 je izšla njegova Mála molitvena kniga s potrejbnimi molitvami i vnógimi peszmami za katholicsánszko mladézen. Od leta 1899 naprej je deset let urejeval koledar Dober Pajdás. V letu 1919 je bil nekaj časa tudi urednik Novin.[20]

Pomen Jožefa Horvata II. je opisal Andrej Berden v martjanski kroniki.[21] O delu A. Berdena (1887-1963) bi bilo potrebno zapisati še kaj več, kot najdemo v Stopinjah 1977, str. 87.

Sedanji župnik mag. p. Štefan Balažic je prevzel župnijo 1. avgusta 1988. Nekaj tehtnih člankov je objavil tudi v Stopinjah. Njegovo delo

17 Prim Sándor Payr, Egyháztörténeti emlékek. I. kötet. Sopron, 1910, str. 371.

18 Prim. Jože Smej, Muza Mikloša Küzmiča, Ljubljana 1976, str. 20-21.

19 Prim. Ivan Škafar, n.d. pod op. 10; Jože smej, n.d. pod op. 1, in isti, Prekmurski pisatelj Jožef Bagáry in milenij madžarske države leta 1896, v: ČZN 49 (1978) št. 1, str. 115-123.

20 Prim. SBL II, 603 in še natančneje Ivan Škafar, Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919, Ljubljana 1976, pod imenom Pustai Jožef v Avtorskem kazalu, str. 93; Janez Erjavec, n.d. pod op. 11, str. 88.
Pustai v predgovoru Cerkvenih peszmi iz leta 1893 sicer pravi, da ni daleč čas, ko bomo vsi lahko "po obcsinszkom jeziki nase domovine dicsili Bogá", in "Sz vogrszkimi peszmami záto i eta kniga tüdi k etomi cili scsé szlovenszko lüdsztvo blizse i blizse pripelati", vendar moramo na to gledati z zornega kota tistega časa. Hud pritisk na učitelje, doba najhujše madžarizacije itd.
Podobno moramo reči glede tega, da je Pustai junija 1918 med člani Madžarsko izobraževalnega društva za Vendsko krajino (prim. ČZN 33 - 1938, snopič 1, priloga, Arhiv za zgodovino in narodopisje III, str. 32).

21 Glej objavo J. Erjavca v Stopinjah 1977, str. 86-87.

v martjanski župniji je deloma opisano v Stopinjah pod naslovom Važnejši dogodki Pomurskega pastoralnega področja.

V anale martjanske župnije mora biti vpisan tudi Josip Dravec, rojen 25. septembra 1912 v Martjancih, sin Janeza in Karoline, roj. Horvat. Biva v Zagrebu, Savska c. 155 B.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti mu je izdala dve knjigi: Glasbena folklora Prekmurja, Pesmi, Ljubljana 1957 in Glasbena folklora Prlekije, Pesmi, Ljubljana 1981.

Ta prikaz martjanske župnije v perspektivi 600 let naj rabi kot "popotnja" za njeno 700-letnico leta 2092.

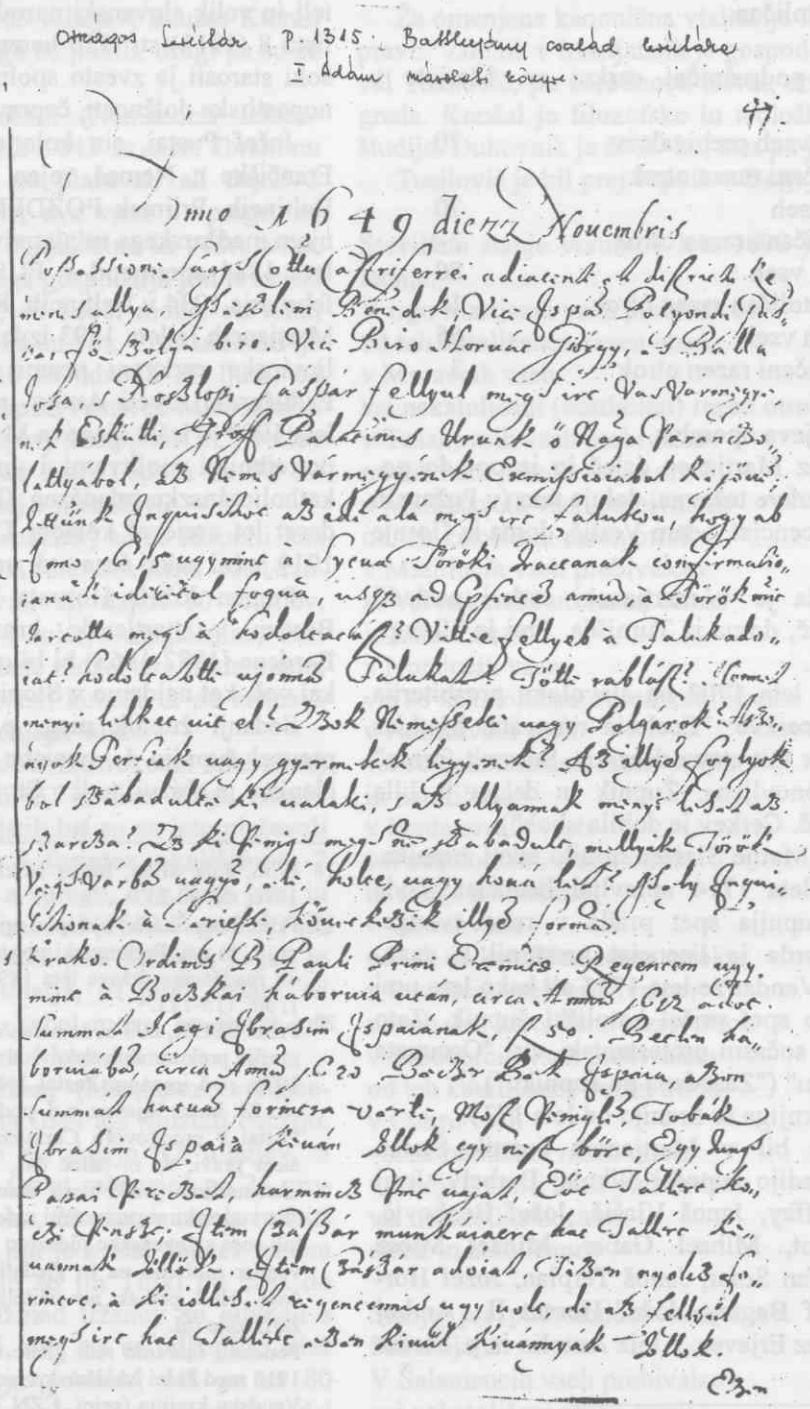

Faksimile 41. strani iz vezanega in paginirnega rokopisa Turkom uklonjenih krajev. Prim. op. 15

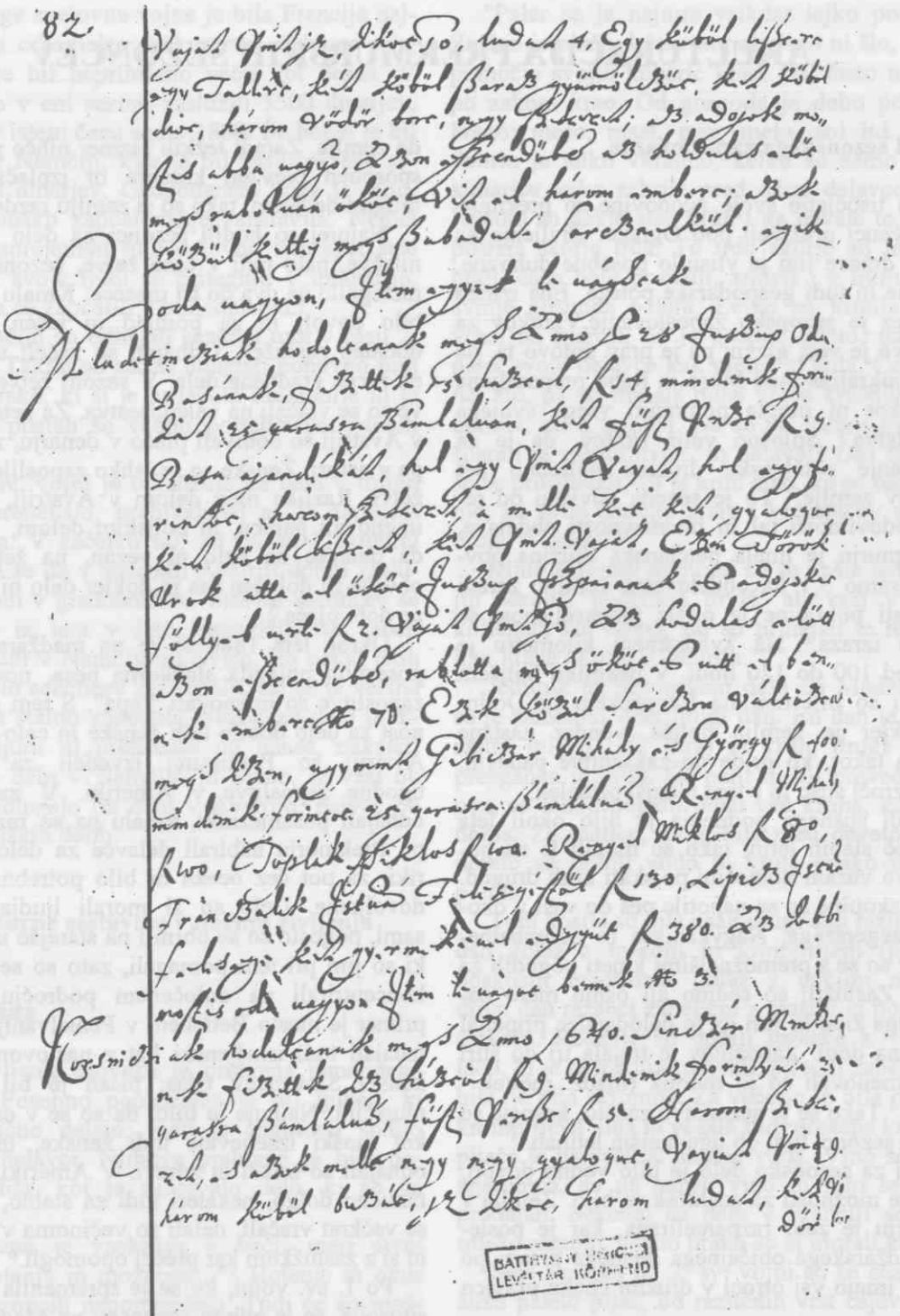

Faksimile 82. strani iz vezanega in paginiranega rokopisa Turkom uklonjenih krajev. Prim op. 15. Tu sta navedeni vasi: Mladetinci (Mlajtinci) in Noršinci

Martin Šteiner

AKULTURACIJA PREKMURSKIH SEZONCEV

Pregled sezonskega zaposlovanja

Celo tisočletje svoje zgodovine so prekmurski Slovenci preživeli pod Ogrsko. Življenje na robu te države jim je vtisnilo posebne duhovne, družbene in tudi gospodarske poteze. Ena izmed teh potez je sezonsko zaposlovanje.Vzrokov za sezonstvo je več, glavni pa je prav gotovo ta, da je bila pokrajina med Muro in Rabo prenaseljena in nikakor ni mogla prehraniti vsega svojega prebivalstva.[1] Splošno velja trditev, da je za preživljanje petčlanske družine potrebno pet hektarjev zemlje.[2] To je seveda odvisno od reliefa, rodovitnosti tal in intenzivnosti obdelave. V Prekmurju je imela petčlanska družina povprečno samo 3,1 ha obdelovalne zemlje, zaradi agrarnosti pokrajine je prišla prenaseljenost še bolj do izraza.[3] Na kvadratnem kilometru je živelo od 100 do 120 ljudi. V nekoliko boljšem položaju so bili tisti na Ravenskem in Dolinskem, kjer je zemlja boljša, vendar nastane problem takoj, ko pride do zakasnitve padavin, kar povzroči sušo in s tem manjši pridelek.

Zaradi sušnega podnebja je bilo okoli leta 1850 več slabih letin, tako so morali le na poljedelstvo vezani domačini poiskati kruh drugod. Manjše skupine so se napotile peš do vasi v okolici Zalaegerszega, Nagykanisze in Szombathelya, kjer so se s premožnejšimi kmeti pogodili za mlatev. Zaslužili so sedmo ali osmo mero namlačenega žita, ki jim ga je delodajalec pripeljal s konji na dom. Zaposlitev je trajala tri do štiri tedne, imenovali so jo mertük (madž. mertek - merica).[4] Tako se je sezonstvo začelo, kasneje so odhajali sezonci tudi ob ugodnejših letinah.

Ljudi za sezonsko delo je bilo vedno dovolj, saj druge možnosti za zaslužek ni bilo. Zemlja v Prekmurju je zelo razparcelirana, kar je posledica madžarskega običajnega dednega prava, po katerem imajo vsi otroci v družini enako pravico do zemlje. Zaradi težkih razmer nihče ni bil sam sposoben prevzeti kmetije in izplačati deleža drugim dedičem, tako so si zemljo razdelili.

Najprej so hodili sezonci na delo le v času mlačve, nato tudi v času žetve, sezonstvo se je raztegnilo na dva do tri mesece. Kmalu tudi to ni bilo dovolj in za pomlad in jesen so iskali dodaten zaslužek. Odhajati so začeli v Avstrijo na razna gradbena dela. V sezoni žetve in mlačve so se vračali na veleposestva. Za žetev in delo v Avstriji so dobivali plačo v denarju, za mlačev pa v naturi. Ženske so se lahko zaposlile samo na žetvi. Razlika med delom v Avstriji, ki so ga imenovali paraba, in poljskim delom, je v tem, da delavec na delo ni vezan, na žetvi pa se obveže za določen čas in dokler delo ni končano, ne dobi plače.[5]

Okrog leta 1880 se je na madžarskih veleposestvih pojavila sladkorna pesa, novo obliko zaposlitve so imenovali "repa". S tem so priložnost za delo dobile tudi ženske in celo otroci. V Avstriji so Prekmurci izvedeli za možnost ugodne zaposlitve v Ameriki. V začetku so odhajali posamezniki, kmalu pa so razni agenti po Prekmurju nabirali delavce za delo v Ameriki; za pot čez ocean ni bilo potrebno nobeno dovoljenje. Delo so si morali ljudje poiskati sami, pogosto so se obrnili na starejše izseljence, ki so jim pri tem pomagali, zato so se običajno koncentrirali na določenem področju. Takšen primer je mesto Betlehem v Pensilvaniji, kjer so izdajali tudi izseljenski list z naslovom Amerikanski Slovencov Glas; pisan je bil v prekmurščini. Najhuje je bilo, da so se v enaki meri kot moški izseljevale tudi ženske, in seveda: odhajali so mladi in zdravi. V Ameriki so ostali različno dolgo, nekateri tudi za stalno, drugi so se večkrat vračali, delali so večinoma v tovarnah in si z zaslužkom kar precej opomogli.[6]

Po 1. sv. vojni, ko se je spremenila politična situacija, se je odhod sezoncev na Madžarsko in v Ameriko zmanjšal. Da bi se problem zaposlitve omilil, je bila 15. junija 1920 v Murski Soboti ustanovljena Posredovalnica za delo. Odprle

1 Ludvik Olas, Razvoj in problemi sezonskega zaposlovanja prekmurskega prebivalstva. Geografski zbornik. Murska Sobota 1959, str.38.
2 Rado Miklič, Sezonsko izseljevanje. Tehnika in gospodarstvo. Ljubljana 1939.
3 Ludvik Olas, n.d., str.38.
4 Ludvik Olas, n.d., str.41.
5 Prav tam.
6 Ludvik Olas, n.d., str.44.

so se nove smeri zaposlovanja, delavci so začeli odhajati v Francijo, Nemčijo in Vojvodino.[7]

Do druge svetovne vojne je bila Francija najbolj stalen odjemalec prekmurske delovne sile, zaslužek je bil neprimerno večji kot doma. V Franciji so v eni sezoni zaslužili 5500 dinarjev, doma pa v istem času samo 1800. Še boljši je bil zaslužek v Nemčiji, kjer je bil zaslužek ene sezone 7000 dinarjev. Gospodarska kriza je množično sezonsko zaposlovanje zaustavila. Nemci so začeli sprejemati tujo delovno silo spet šele leta 1937, svoje ljudi so pritegnili v industrijo, sezonce pa so zaposlili v poljedelstvu.[8]

V Nemčijo so odhajali sezonci tudi v času 2. sv. vojne. Takrat so začeli odhajati ponovno tudi na Madžarsko, ki si je prilastila Prekmurje in je na svojih pustah še vedno potrebovala pridnih rok.

Po 2. sv. vojni je odhajanje na delo v tujino začasno prenehalo, prebivalstvo se je zaposlovalo doma. V začetku 60. let pa so Prekmurci odkrili, da se da v sosednji Avstriji dobro zaslužiti z delom v gradbeništvu. Število sezoncev se je večalo iz leta v leto, množično so začeli odhajati tudi v Nemčijo in Švico. Po nekaj letih se je število sezoncev zmanjšalo, saj se je večina v tujini za stalno zaposlila. Sezonsko delo prekmurskih ljudi ni prenehalo do danes, nekateri hodijo na delo v Nemčijo in Švico, iz vasi ob meji pa odhajajo na delo v Avstrijo, največ ob večjih poljskih delih.

Nove kulturne sestavine v načinu življenja sezoncev

Prehrana

Za življenje človeka je prehrana temeljnega pomena. Posebno pomembna je pri ljudeh, ki težko fizično delajo; med te zagotovo sodijo sezonski delavci. Njihova prehrana je bila pogosto slabša, kot je zahtevalo delo, ki so ga opravljali.

"Prehrana je vsekakor v večji meri stvar okusa, hotenja in možnosti..."[9] Hotenje in okus sta pri sezoncih nepomembna. Tudi če so možnosti omogočale boljšo prehrano, so pogosto prevladali interesi raznih palirjev in kuharic, ki so sestavljali jedilnik.

"Paler se je najmre vsikdar lejko pomagao. Znižao je plačo delavcom, ali či to ni šlo, pa je s pomočjo svojih küharic krao. Da, čisto navadno po zakoni krao. Od gospoda je dobo pogojeno hrano: meso, mast, graj, melo, sol itd. Iz teh dobrin je telko vkradno, kelko so samo pridne küharice lejko zakrile pred očmi delavcov. Delavcom so pekle slab krüh i ga davale te, kda je postala skorja trda. To trdo skorjo so lepo pobrali, ešče bole posüšili, zmleli i z njim krmili svinje gospoda palera. Lejko so krmile svinje včasi na marofi, če je gospod püsto, naj odira paler svoje delavce kak njemi je vola. Če pa tak nej šlo, pa so romale pune vreče krüšnih skoric domov, ali k trgovci. Da so pri samoj meli tüdi šparali je razumljivo... in delavci? Oni siromaki so se pritoževali, ka je krüh slab, ka so rezanci za nič, ka zvün staroga graja i krumpišov ne pade drügo v lonec."[10]

Kljub skromni prehrani so se našle jedi, ki so jih sezonci poskusili prvič, ali vsaj v večjih količinah kot doma, saj so prihajali iz revščine, kjer hrane ni bilo v izobilju.

Jedilnik na sezonskem delu na Madžarskem, se je zamenjal vsak drugi dan. En dan je bilo za zajtrk mleko (1/2 litra) in kruh, drugi dan pa prežganka in kruh. Če palir ni bil preveč pohlepen, so lahko pojedli dosti več kruha, kot bi ga doma. Za malico, ki je bila med deveto in pol deseto so dobili vodo in kruh, enako tudi popoldne.

Tudi kosila so bila vsak drugi dan različna. En dan golaž z mesom in krompirjem (prvič so poskusili madžarski golaž z ovčjim mesom), drugi dan rezanci zabeljeni z mastjo in posipani z makom. Redkeje so dobili rezance z marmelado, ki je doma niso uživali, pa tudi zabela, če je bila, je bila skromna. Za večerjo je bila običajno krompirjeva juha in včasih tudi prosena kaša. Kot pijača je največkrat služila voda. Vino so dobili izjemoma, so pa palirji vino in rum sezoncem prodajali. Sezonci na delu v Franciji so dobili mleko zastonj, ostalo hrano so si morali kupiti.

Šele sezonci po 2. sv. vojni so se seznanili s širšo paleto pijač, od različnih vrst čajev, vin in žganih pijač do piva, ki je postalo najbolj priljubljena pijača. Redkeje so pili brezalkoholne pijače, največkrat na delovnih mestih, kjer je bil

7 Ludvik Olas, n.d., str.45.
8 Miroslav Kokolj, Prekmurski Slovenci 1919-1941. Murska Sobota 1984, str.612-614.
9 Slavko Kremenšek, Obča etnologija. Ljubljana 1973, str.168.
10 Naši sezonski delavci. Novine, Murska Sobota, 15. 10. 1934.

alkohol prepovedan.

Jedilni pribor sezoncev je bil skromen, najprej so uporabljali porcije, ki so jih prinesli s seboj, kasneje so pribor kupili v tujini. Nekateri so na delu v Franciji že med vojnama uporabljali posodo iz porcelana (kozarce, sklede), doma pa so imeli še zmeraj lesene žlice in keramično posodo. V zahodnih državah so se sezonci prvič srečali z raznimi gospodinjskimi aparati in z moderno zasnovanimi kuhinjami. Vse to je imelo precejšen vpliv pri oblikovanju in opremljanju kuhinj doma. Nemalo gospodinjskih aparatov je bilo kupljenih v tujini.

V vsaki prehrani imajo posebno mesto začimbe, poživila in opojna sredstva. Uporaba začimb pri sezoncih je bila minimalna, največ so uporabljali sol, poper, papriko, spoznali so tudi pimet, ki ga doma še ni bilo. Na delu v zahodnih državah so se mladi sezonci srečali z mamili, vendar se je vse končalo pri poskušanju, nihče ni postal narkoman. Redki pa so tisti, ki se niso navadili kaditi, največ zaradi družbe. Kupovali so najcenejše cigarete.[11]

Na svojem delu so se sezonci seznanili s tradicionalno prehrano predstavnikov različnih narodov, ki so jih srečevali in skupaj z njimi delali. Prisostvovali so raznim slovesnostim (krst, svatba, pogreb...), kar je povezano s pitjem in jemanjem hrane ob teh priložnostih. Skupaj so praznovali različne praznike, verske in državne, s tem so povezane praznične jedi, saj se tradicionalnost v prehrani nanaša predvsem na njen praznični del.[12]

Verski element v prehrani je bil - glede na to, da so prihajali z zelo vernega področja - slabo prisoten. Sezonci na madžarskih veleposestvih so na začetku pred jedjo skupaj molili. Počasi se je verska zavest spreminjala, molili so čedalje bolj poredko, zanimivo je, da posta sploh niso upoštevali.[13]

Prav prehrana je tisti element, ki je na sezonca naredil največji in najtrajnejši vtis. Če se je na sezonskem delu dobro jedlo, se je na vse druge težave pozabilo, pomembno je bilo, da ljudje vsaj lačni niso bili.

Bivališče

Že sama beseda bivališče nam asociira številne funkcije, ki jih združuje, saj zadovoljuje različne človekove potrebe. Sezonci so prihajali iz najrevnejšega okolja, kjer so bila bivališča - in vse, kar sodi zraven - urejena zelo skromno. Veliko jih tudi doma ni imelo svoje postelje, navajeni so bili spanja na pečeh in klopeh, slami in senu.

Na sezonskem delu so spoznali različne načine bivanja in različno urejena bivališča. Na Madžarskem so spali v hlevih na slami. V višini jasli so bila narejena skupna ležišča, ki so jih imenovali "priči", odejo je moral imeti vsak svojo.

Ponekod so spali na železnih posteljah, na katerih je bila slamarica. Bistveno boljše je bilo bivanje v Franciji, kjer so že imeli svoje sobe z električno energijo. Podobno je bilo pri tistih, ki so šli na delo v tujino po 2. sv. vojni.

Novi načini gradnje, drugačne vrste kritine (doma je bila večina hiš pokritih s slamo), notranja urejenost in opremljenost, vse to je naredilo na ljudi velik vtis. Pojavila se je želja po čem podobnem doma. Sezonci so s prisluženim denarjem gradili hiše, ali jih vsaj obnavljali. Gradili so kuhinje, kopalnice, dnevne sobe... in jih moderno opremljali. Vse je bilo pod velikim vplivom tujine, pač tako, kakor so tam videli. Pogosto so notranjo opremo - in to od štedilnikov, pohištva, zaves, do posteljnine in še česa - pripeljali iz tujine.

Z naglim izboljšanjem stanovanjskih razmer, se je v življenju teh ljudi marsikaj spremenilo, saj so prav stanovanjske razmere pomemben dejavnik pri "oblikovanju določenega načina življenja".[14]

Že samo obnašanje v novem domu je zahtevalo drugačno formo. Za hojo v stanovanju so pričeli uporabljati copate, konec je bilo s pljuvanjem po tleh, kopalnica v hiši je spremenila odnos do higiene. V številnih sobah je bilo dovolj postelj za vse, vendar so naenkrat družine postajale vse manjše, nekateri so ugotovili, da so zgradili prevelike hiše, s katerimi nimajo kaj početi.

Spremenil se je način ogrevanja, vse več se jih je odločalo za centralno ogrevanje. Ponekod so iz hiš izginila verska znamenja, v tujini so ljudje postali ateisti in na njihovih stenah ni bilo

11 Ustno poročilo informatorjev.
12 Slavko Kremenšek, n.d., str170.
13 Ustno poročilo informatorjev.
14 Slavko Kremenšek, n.d., str.175.

več prostora za križe in razne nabožne slike.

Prav bivališče je tisto, ki je pod vplivom tujine najbolj vplivalo na spremembo načina življenja. Ljudje so hoteli živeti tako, ali vsaj podobno, kot so videli v tujini. Zaradi vpliva sezonstva se je tako kultura bivanja dvignila na precej višji nivo. Tudi velika mesta in moderni urbanizem so srečali v tujini. In kakor so od začetka bili z vsem impresionirani in navdušeni, se je polagoma oblikoval kritičen odnos do vsega, kar so videli; začeli so odkrivati slabosti in pomanjkljivosti.

Noša

Noša je vse tisto kar ljudje oblačijo, obuvajo, tisto s čim se pokrivajo, pa tudi osebna nega. Pri sezonskih delavcih je najpomembnejši vidik noše funkcionalni, družbeno izrazni pomen se začne uveljavljati šele po ureditvi osnovne finančne situacije, ko so si lahko privoščili boljše obleke in obutev, tudi z namenom, da se doma postavijo pred sorodniki in prijatelji. Vedno je imelo tisto, kar je bilo prineseno iz tujine, večjo veljavo.

Prvi sezonci so imeli obleko od doma, kupovali so poredkoma, in še to največ stare "cote". "Zlomljeni, ponižani se bomo prebijali po svetu, od Ljubljane prek Amerike do Avstralije, beračili za stare cote, jih pošiljali domov, jih prinašali, se oblačili v nje, šli celo k maši v njih."[15]

Na Madžarsko so vzeli s seboj hlače, srajce in spodnje perilo. Kot pokrivalo jim je služila kapa ali kakšen star klobuk. Obleka in oblačenje ni imelo velikega pomena, vseeno je bilo, v kaj so bili oblečeni, samo da je bila kakšna krpa. Podobno je bilo z obutvijo, ki je bila še bolj redka, tako so bili povečini kar bosi. Obleko so prali sami ali ženske, ki so bile tudi na sezonskem delu. Prali so ob nedeljah, za prekuhavanje so postavili velike kotle.

Telesni negi niso posvečali preveč pozornosti. Umivali so se zvečer po delu, pri pipi ali studencu blizu bivališča. Kopali so se izjemoma, če je bil v bližini kakšen ribnik. Lase so si strigli sami. Če je bil med delavci kdo, ki je znal striči in je imel celo strojček za striženje, pa je tisti prevzel vlogo frizerja. Nedelja je bila rezervirana tudi za britje, ker med tednom ni bilo časa. Tudi ženske frizuram niso posvečale večje pozornosti. Lase so spletle v kito, s tem je bilo urejanje las končano. Na glavo so običajno povezale še ruto.[16]

Že v času med vojnama je bilo drugače s sezonci, ki so delali v Franciji in Nemčiji. Imeli so vsaj dva para obleke (ne nove), boljši par je bil za k maši, ter nekaj srajc, prav tako ne novih, najboljša je bila nedeljska. Gospodar jim je odstopil tudi kakšno kravato tako, da so bili z estetskega in funkcionalnega vidika kar dobro oblečeni in urejeni.

Nekatere tako rekoč minimalne spremembe glede oblačenja in telesne nege, so bile za Prekmurje prav revolucionarne. "V stiku s tujim svetom so se Prekmurci tudi na zunaj spreminjali. Ženske so se vračale domov brez kit in brez rut, z bubi frizuro in sodobneje oblečene, nekatere so nosile celo svilene nogavice in še kaj. To je hudo razburjalo srednjeveško provincialno duhovščino, videla je v takih pojavih začetek državi in veri nevarnega prevrata. In tako se je zgodilo, da je na ponovno energično intervencijo njihovega poslanca ministrstvo za socialno politiko sklicalo v Murski Soboti konferenco, na kateri so obravnavali te alarmantne spremembe. Navzoči kanonik in župniki so se bridko pritoževali, da se njihovo verno ljudstvo, ker hodi v svet, očitno spreminja. Povedali so, da so se prekmurske kmetice spozabile celo do svilenih nogavic in kar je še zraven svilenega, kakor so vse to nesporno ugotovili."[17]

Po vojni so delavci na delu v Avstriji, Nemčiji, Švici kupovali vso obleko, perilo, pokrivala, obutev in tudi delovne obleke (če jih niso dobili). Sprva jih moda ni zanimala, še so bili navajeni iskati poceni stvari, različne razprodaje in prodajalne z rabljenimi oblekami so bile njihov cilj. Z leti se je to spremenilo, zaslužek je bil razmeroma visok, družina doma bi rada oblekla kaj novega, takšnega, česar drugi nimajo. Doma so se kopičili razni katalogi, v katerih so družinski člani izbirali oblačila zase. Kmalu je bilo 3/4 vseh oblačil prinesenih iz tujine.

Obleka ne samo, da naredi človeka, ampak o njem tudi veliko pove. Nekdaj revni, v stare "cote" oblečeni ljudje, so hoteli pokazati okolici prav preko zunanjega videza, kako so v tujini uspeli.

15 Miško Kranjec, Mladost v močvirju. Murska Sobota 1962, str.136.

16 Ustno poročilo informatorjev.

17 Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov. Ljubljana 1966, str.382.

Komunikacijska sredstva

"Dan za dnem odhajajo naši ljudje iz našega močvirja, kadarkoli se kdo vzdigne, odpotuje celo do Amerike. Kasneje bodo potovali še dalje. In če bi bil svet še trikrat večji, celo desetkrat, zagotovo bi tudi tja potovali."[18]

Prvi sezonci so na pot odhajali z vlakom iz Sobote. Za vožnjo z vlakom drugače tako ni bilo priložnosti, niti potrebe, saj niso imeli kam potovati. Delavci, ki so delali na poljih, so na delo odhajali peš, če je bil kraj dela bolj oddaljen, pa tudi z vozovi, ki so jih vlekli konji. "Odhajajo. Kobile potegnejo voz. Zbrani, ženske in otroci gledamo za dolgo kolono, ki se raztegne po vasi, raztegnila se bo daleč na madžarske puste... In jeseni se bo jata sezoncev vračala ravno tako za kmečkimi vozovi, na katerih bodo vreče z zrnjem, z našim vsakdanjim kruhom."[19]

Že prvi sezonci so se v tujini podrobneje seznanili z avtomobili, ki so na domačih cestah bili redka pojava. Kasneje so avtomobile tudi sami kupovali in prihajali z njimi domov. Marsikdo je odšel spomladi na delo z vlakom in se vrnil jeseni z avtomobilom. Kot druge stvari, so tudi avtomobile kupovali stare, na raznih odpadih, in to takšne, ki so komaj še bili v voznem stanju. Vendar je bil pomen velik in ugled lastnika je neprimerno zrastel. Razvila se je celo neke vrste tekma, kdo bo imel boljši in novejši avto. Bili so vedno boljši, močnejši, dražji in na koncu tudi novi.

Velika novost za sezonce so bila javna prevozna sredstva. Delavci, ki so bili na delu v Franciji, v bližini Pariza, so se že v 30. letih vozili z metrojem. Za preproste, velikih mest nevajene ljudi, je bila podzemeljska železnica nekaj povsem neverjetnega. So se pa na to prevozno sredstvo hitro navadili in ga precej uporabljali. Prekrižarili so celo podzemlje Pariza, nekateri so se z metrojem vozili ob nedeljah k maši. Najlepše se je vsem zdelo to, da so se lahko z eno vozovnico po mili volji prevažali okrog. O metroju je bilo veliko pripovedovanja in dokazovanja domačim, ki so si vse skupaj težko predstavljali.[20] Za odhod na delo so uporabljali tudi druga javna prevozna sredstva (tramvaj, avtobus...). Zanimivo je, da so sezonci v veliki večini - ne glede na to, kje so bili na delu - upoštevali verska znamenja ob cestah. Običajno so se odkrili in pozdravili, če so bili peš, so zmolili kakšno molitev.[21]

Nekateri so se na sezonskem delu seznanili s smučanjem, obiskovali so tudi smučarske tekme. Prve smuči za otroke so prinesli iz tujine in nekaj časa so bile element prestižnega značaja.

V tujini so neizogibno naleteli na tuje časopisje in literaturo. Zaradi neznanja jezika so vse skupaj kar preskočili. Toda po nekaj sezonah so znali že dovolj, da so lahko v časopisu prebrali vsaj najpomembnejše vesti. Časopise so kupovali občasno, v glavnem so si jih sposodili. Knjig v tujem jeziku sploh niso brali. V državi, kjer so delali, so poslušali radijske in kasneje gledali televizijske programe. V Franciji so med vojno poslušali predvsem poročila - čas nemškega napada. Z razmahom televizije je radio postal drugotnega pomena. Televizijo so imeli skupno, gledali so jo vsak dan. Radijski in televizijski sprejemniki so postali tisto tehnično blago, ki so ga iz tujine pripeljali največ.[22]

Kulturnih elementov iz vsakdanjega življenja, s katerimi so se sezonci seznanili na svojem delu, je torej obilo. Ugotovimo lahko, da je to spoznavanje imelo pozitivno konotacijo. Je pa seveda bistveno vplivalo na tradicionalni način življenja prekmurskega prebivalstva, ki pa bi se tako ali tako moral spremeniti.

18 Miško Kranjec, n.d., str.15.
19 Miško Kranjec, n.d., str.189.
20 Ustno poročilo informatorjev.
21 Ustno poročilo informatorjev.
22 Ustno poročilo informatorjev.

V SPOMIN BORISU ROZMANU 1955-1994

Da so najlepša leta našega življenja že za nami, postaja čedalje jasneje tudi generaciji rojeni deset let po vojni, posebej ob končani štiridesetletni življenjski poti prijatelja in kolega. Živahni fant, ki je tudi ob kakšnem sivem pramenu med temnimi lasmi ostajal nemiren in neugnan mladenič, nam ostaja v prijetnem spominu po svoji človeški odprtosti, zavzetosti in vihravi aktivnosti, ki so jo spremljali njegovo hitenje, dobra volja in prijaznost. Rojen v Novem mestu 20. julija 1955 materi Primorki s Predmeje in očetu Belokranjcu iz Metlike, je preživel prvo mladost v Beli Krajini. Šolo je najprej obiskoval v Črnomlju, še v njegovih osnovnošolskih letih pa so se preselili v Zadobrovo pri Ljubljani. V višje razrede osnovne šole je hodil v Polju (1967-1970), na gimnazijo v Mostah (1970-1974), po maturi pa se je odločil za študij zgodovine in umetnostne zgodovine na ljubljanski Filozofski fakulteti, kjer je diplomiral februarja 1979. Že med študijem je pričel v šolskem letu 1978/79 poučevati zgodovino na osnovni šoli Vide Pregarc v Mostah, sredi marca 1982 pa je pričel z delom v Zgodovinskem arhivu Ljubljana. Želja po tem, da bi poleg poučevanja - kar je z veseljem počel - lahko naredil še kaj več, ga je pripeljala do arhivskega in raziskovalnega dela, čemur se je nato lahko posvečal skoraj dvanajst let, do prezgodnje smrti 9. januarja 1994.

Svoje delo v arhivu je kot arhivist za družbene dejavnosti in društva najprej študijsko usmeril k zdravstvenim organizacijam, nato pa čedalje bolj k vprašanjem arhivske obravnave in zgodovinske raziskave društev, tega bogatega in pestrega segmenta človeške dejavnosti. Do pisanja je dobil pravo veselje in z vrsto prispevkov informativne in popularizacijske vsebine seznanjal javnost z delom arhiva in novimi pridobitvami gradiva. O obsežnosti te dejavnosti priča objavljena bibliografija za posamezna leta v glasilu Arhivi med leti 1982 in 1994. V skrbi za stik z obiskovalci arhiva je rad popeljal osnovnošolce in srednješolce s predstavitvijo posameznih vrst gradiva skozi zgodovino Ljubljane in bogato gradivo arhiva. Z veseljem je sodeloval tudi kot njihov usmerjevalec in mentor pri pripravi raziskovalnih nalog, tako v arhivu kot pri srečanjih mladih zgodovinarjev osnovnih šol pri Zvezi prijateljev mladine. Leta 1990 je posebej sooblokoval razpis in srečanje v Kopru ob temi: društva v mojem kraju. Kot predavatelj in spraševalec je sodeloval pri izobraževanju arhivarjev s področja Zgodovinskega arhiva Ljubljana, posebej pa si je prizadeval za izobraževanje arhivarjev različnih društev: rezultat tega je priročnik Varstvo arhivskega gradiva društev (1986), pri katerem je sodeloval s prispevkoma in realizacijo. Prav ta usmeritev, ki je pomenila tudi povezanost z njegovo dolgoletno plesno aktivnostjo pri Folklorni skupini Tine Rožanc - tu je Rozi plesal več kot 15 let - in zanimanje za športne aktivnosti, so vplivali tudi na njegov zgodovinopisni interes.

Njegovi zgodovinopisni članki so posvečeni društveni dejavnosti v Ljubljani po letu 1945 (v zborniku Zgodovina Ljubljane 1984), razvoju ženskega športa hazene pri nas (Kronika, 1988), športnemu društvu Ilirija (v zborniku ob 90. letnici arhiva, 1988) in posebej gradnji kopališča Ilirija (Kronika, 1989). K zgodovini liberalno in katoliško usmerjenih telovadnih društev je prispeval članek o sokolskem društvu v Dolenjem

Logatcu (1908-1941) in o vrhniškem Orlu (Orlovski odsek na Vrhniki 1908-1929, Kronika, 1993, št. 3). Ti prispevki so rezultat njegovega zanimanja za zgodovino športnih društev, napisani pa so večinoma po arhivskem gradivu, ki ga je večji del tudi sam prevzel in uredil. Poleg nekaterih njegovih manjših zapisov o športni zgodovini (posebej v reviji Šport in v ljubljanskem Dnevniku) in predstavitvama objavljenih spominov sokolskega delavca Josipa Rusa (ZČ 1990) in Perniškovega dela o slovenskem Orlu (ZČ 1991), predstavljajo omenjeni članki opazen prispevek k zgodovini slovenskega športa. A v kratkem času pač ni moč opraviti veliko stvari. Ob teh objavah zaslutimo nekaj Borisovih raziskovalnih načrtov, ki jih je lahko začel le deloma uresničevati.

Arhivsko skrb za gradivo privatnikov je pričel s popisovanjem gradiva kartografa Ivana Selana, se srečal ob skrbi za odkupe arhivskega gradiva tudi s pismi štajerskega vojaka v nemški vojski (s spremno besedo in opombami je oskrbel objavo tega v Borcu, 1993) in z gradivom iz zapuščine nadučitelja Hitija z Doba (delna objava v Šolski kroniki, 1992). Hkrati pa ga je to delo pripeljalo tudi v stik z zapuščino slovenskih besednih umetnikov Edvarda Kocbeka, Vitomila Zupana in Marjana Rožanca. Zavedajoč se pomena tega arhivskega gradiva, je prizadevno pred-stavljal njihove zapuščine v Naših razgledih, Delovih Književnih listih in Novi reviji. Na to svoje delo je gledal kot na posebno priložnost; svojo dejavnost je tako obogatil tudi z duhovnim sporočilom njihove literature. Ta zanimiva srečevanja so mu pomenila dragoceno spodbudo, ki se ji je ob začetkih zdravstvenih težav pred nekaj leti pridružilo tudi večje zanimanje za temeljna vprašanja človekovega bivanja. Vedno bolj je odkrival tudi duhovni svet ter odprto iskal v različnih simfonijah te resničnosti svojo melodijo, pri čemer je svoj pogled širil in bogatil, ne da bi zapustil svojo SDP-jevsko usmeritev. To je sprejel kot svojo mladostno zavzeto odločitev. Pomenila mu je zagreto družbeno aktivnost: ni ga bilo na oblastnih forumih, temveč tam, kjer je bilo treba kaj narediti. Sodelovanja pri takem družbenem angažiranju (od domače krajevne skupnosti Zadobrova do kulture) se ni branil in tako ni čudno, da smo mu nekoč našteli ducat funkcij in opravil.

Poleg članstva v izvršnem odboru Arhivskega društva Slovenije (od posvetovanja v Čatežu novembra 1983 do 1988) je Boris Rozman od prihoda v arhiv leta 1982 sodeloval tudi v uredništvu Arhivov. Kot dolgoletni tehnični urednik in urednih posameznih rubrik si je prizadeval za redno izhajanje in boljšo kvaliteto revije. Kar z veseljem je sprejel tudi članstvo v izvršnem odboru Zveze zgodovinskih društev Slovenije: tu je kot blagajnik Zveze med letom 1985 in začetkom leta 1989 vestno delal na kar preveč zapletenem in podrobnem finančnem poslovanju naše zveze društev. Rad je bil zraven, kjer se je kaj delalo in pri tem je tudi s pripravljenostjo sodeloval.

Zanimanje za filmsko umetnost (za Marilyn Monroe npr.) ali glasbo je prav tako pomenilo del Borisovih interesov; je zbiral vedno rdeče oblikovana pisala ali priponke. Pogosto je bil Boris na številnih potovanjih po Evropi, pa tudi Ameriki in bližnji ter daljni Aziji, bodisi s folkloristi T. Rožanca, kot turistični vodič ali kot zvedavi popotnik, ki nam je pošiljal razglednice s pozdravi z vseh koncev sveta. Borisovi dnevi so minevali naglo, v nenehnem stiku z ljudmi. Bil je blage narave, prepirati se ni znal. Čeprav si svoje družine ni osnoval, pa je delo in veselje z otroki doživljal ob treh sestrinih otrocih (posebej nečakinji Petri) ter otrocih prijateljev. S svojstveno komunikativnostjo je zlahka navezoval stike z vrsto ljudi, katerim ostaja v spominu po živahnosti, prijaznosti in ustrežljivosti, po optimističnem odnosu in zabavni šegavosti, kar je kdaj pokazal tudi z zapisanim verzom ali domislico. Zanimiv in prijateljski človek, ki ga je težko pozabiti!

Ob vsej, kar preobsežni aktivnosti, pa si je Boris čedalje bolj prizadeval tudi za poglobljeno študijsko delo na področju arhivistike zgodovine športa. S temi rezultati njegovih raziskovanj se bodo srečevali tudi prihodnji raziskovalci zgodovine športa, z zbranim, urejenim in popisanim gradivom številnih društev in vedno bolj zanimivim arhivskim gradivom vrste posameznikov, pa uporabniki v Zgodovinskem arhivu Ljubljana. Nam, ki smo ga poznali in prijateljevali z njim, ob otožnosti izteka našega sopotništva ostaja topel spomin na prešernega in radovednega, vedno nemirnega fanta, na arhivista in zgodovinarja, na Borisa.

Branko Šuštar

Judita Šega, Zdravstvene in higienske razmere v Ljubljani (1885-1910). Ljubljana, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1993 (Gradivo in razprave 12), 133 strani.

Zgodovinski arhiv Ljubljana je konec leta 1993 predstavil dve publikaciji, ki sta nastali ob uporabi gradiva, ki ga hrani omenjeni arhiv. Obe uvrščamo v področje zgodovine vsakdanjega življenja.

Judita Šega v svoji knjigi predstavlja del zgodovine, ki je za razvoj zelo pomemben. To sta zdravje in higiena kot element zdravja. Razprava je omejena na mesto Ljubljana in delno na njena predmestja. V obravnavanem času je število prebivalcev zalo naraslo, s tem pa so se težave povezane z organizacijo zdravstva in higiene še dodatno povečale. Pomembna prelomnica za razvoj Ljubljane je bil velikonočni potres leta 1895. Že pred potresom so pričeli v Ljubljani graditi novo bolnišnico na Zaloški cesti. Zaradi potresa so pohiteli z zaključnimi deli in konec leta 1895 vselili prve bolnike. Bolnišnico so predali v uporabo 8 mesecev prej, kot so načrtovali. Novoodprta deželna bolnica je bila najpomembnejši dogodek v zdravstvenem smislu. Zgrajena je bila v paviljonskem stilu s posebnimi oddelki za posamezne bolezni.

Poleg izboljševanja razmer v bolnici, je prišlo ob prelomu stoletja tudi do posegov v preventivno zdravstvo (cepljenje..) in pomoč ponesrečencem. Leta 1900 je mesto dobilo reševalno postajo. Za pomoč ponesrečencem in bolnim je bil namenjen reševalni voz, ki ga je spremljal zdravnik. Danes bolnike in ponesrečence prevažamo z avtomobili in helikopterji, pred uvedbo voza pa so v Ljubljani uporabljali tudi samokolnice, če drugega ni bilo pri roki. Udobje ponesrečenca, ki si je zlomil npr. nogo, in so ga peljali na samokolnici, je bilo zagotovo veliko.

Za zdravje meščanov so poleg zdravnikov v bolnišnici in privatnih bolnikov skrbeli še uslužbenci mestnega fizikata. Ti so skrbeli tudi za higienske razmere, saj sta bila med njimi tudi živinozdravnik in konjač, ki je skrbel za odstranjevanje mrhovine.

Leta 1909 je Ljubljana dobila mestnega šolskega zdravnika, ki je nadzoroval razmere in priporočal rešitve. Učenci so dobili svoje šolske zdravstvene liste. Ob rojstvu pa so za otroka in porodnico poskrbele babice. Te so v določenem času lahko imele sobe za porodnice na svojih domovih. Ves čas pa so morale voditi evidenco o porodih. Ljubljančani so v omenjenih letih umirali tudi za nalezljivimi boleznimi. Knjiga prinaša nekaj podatkov o teh boleznih in o njihovih posledicah v Ljubljani.

Zdravje je povezano s higieno. Zato nam knjiga prinaša tudi zanimive podatke s tega področja. Med drugim so se proti boleznim borili tudi z razkuževanjem stanovanjskih prostorov. V ta namen je mesto l. 1902 kupilo poseben aparat. Mesto je prvi moderen vodovod dobilo šele leta 1890. Pred tem so se z vodo oskrbovali iz različnih vodnjakov, ki pa so bili pogosto zelo neprimerno vzdrževani. Pogosto se je zgodilo, da je vanj pronicala gnojnica ali druge odpadne vode. V urejanje higienskih razmer je sodilo tudi urejanje kanalizacije. Pred uvedbo podzemnih odtokov za odpadne vode in fekalije je v mestu pogosto smrdelo po gnojnici ali umazani vodi. Smrdelo pa je tudi po smeteh, saj je sistem pobiranja smeti poznega datuma. Ljubljana je imela leta 1904 le štiri vozove za odvoz smeti.

Judita Šega je zbrala veliko zanimivih podatkov, s katerimi je njena knjiga postala zanimiva ne le za bralce, ki jih zgodovina še posebej zanima, pač pa je privlačna za vsakogar. V to sem se prepričal tudi sam, saj sem knjigo ponudil v branje nekaterim, ki jim zgodovina ni kakšna posebna zabava. Kasneje pa sem knjigo težko dobil nazaj, da bi napisal pričujoče poročilo. Knjiga je namreč potovala iz rok v roke in vsi so se ob branju strašno zabavali, muzali in zgražali. Možnosti za to je več kot dovolj, kar pa je samo odlika knjige.

Če vas danes boli zob, imate težave, ker ne morete priti pri zobozdravniku dovolj hitro na vrsto. Včasih pa vam je zobe na črno lahko popravil kar zobotehnik, ki za to ni imel dovoljenja. Ali veste kakšne težave je imelo mesto s pokopališčem pri Sv. Krištofu, kjer so pokopavali v grobove, kjer trupla še niso strohnela? Predmet zdravstvene obdelave so bile tudi prostitutke. Vi se danes vsak večer oprhate v svoji kopalnici, včasih pa si se moral iti oprhat v javno kopališče. Med vašim prhanjem pa je lah-ko vašega psa, ki se je strgal z vrvice in ni imel nagobčnika in pasje značke, konjač ulovil in ga v skladu s predpisi ugonobil. Konjač pa je skrbel tudi za odvoz druge mrhovine, npr. konj, kar pa je včasih počel bolj z levo roko in ni upošteval pritožb meščanov in določil o načinu odvoza. Meščani so se namreč pritoževali, da je npr. ob odvozu poginulih konj telo živali ležalo raz-

galjeno na vozu, iz gobca in nosa pa je po ulici tekla kri. Obilo užitkov ob branju!

Bojan Balkovec

Žarko Lazarević, Kmečki dolgovi na Slovenskem. Socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848-1948. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, Zbirka Forum, 1994, 171 strani.

Založba Znanstveno in publicistično središče je v začetku leta 1994 poslala na trg svojo četrto knjigo s področja zgodovinopisja. Knjiga Žarka Lazarevića se od prejšnjih treh razlikuje po tem, da je posegla na področje ekonomske zgodovine. Ekonomska zgodovina je bila do nedavnega precej zapostavljena stvar, ki so se je izogibali tako ekonomisti kot zgodovinarji. Če se je med zgodovinarji še našel kdo, ki se je ukvarjal tudi z nekaterimi ekonomskimi vprašanji, pa je bilo to povsem neznano področje za ekonomiste. Ti so na stopnji univerzitetnega študija zadnjič poslušali predavanja o ekonomski zgodovini v davnih petdesetih letih, ko je to problematiko na Ekonomski fakulteti nekaj let predaval Vasilij Melik.

Danes je zagotovo najproduktivnejša inštitucija, ki aktivno raziskuje gospodarsko zgodovino slovenskega prostora, Inštitut za novejšo zgodovino. S tega inštituta prihaja tudi avtor knjige o kmečkih dolgovih Žarko Lazarević.

Lazarević se z zgodovino kmetijstva ukvarja že več let. S to temo se je ukvarjal tako v magistrski nalogi kot v doktorski disertaciji. Na to temo pa je objavil tudi že nekaj člankov in pripravil nekaj predavanj.

Lazarević začne z obravnavanjem vprašanja kmečkih dolgov v revolucionarnem letu 1848. Revolucija sredi prejšnjega stoletja je bila za slovenske kmete eden najpomembnejših, če ne najpomembnejši dogodek za njihov stan nasploh. Rezultat razburkanih dogodkov je bila uveljavitev gesla "Zemljo tistemu, ki jo obdeluje", gesla, ki je sicer iz drugega obdobja. Vsaka lepa stvar ima v sebi tudi nekaj manj lepega, in vsaka dobra stvar tudi nekaj grenkega; tako je bilo tudi z podelitvijo zemlje kmetom. Kmetje so zemljo dobili v last tako, da so jo morali od fevdalnih lastnikov odkupiti.

Pravzaprav so se težave zadolževanja kmetov začele z določbo o odkupu zemlje, ki jim jo je dala zemljiška odveza. Kadar imamo težave pa se običajno zgodi, da ima vrag mlade in težav je iz dneva v dan več. Dodatno breme so kmetu postale davščine, ki so se ves čas povečevale. Kmetje se tudi niso znali prilagajati zakonitostim tržne proizvodnje. Posledice naraščanja dolgov je bilo prodajanje kmetij in veliko izseljevanje, ki je doseglo tudi do 1/2 naravnega prirastka. Razvoj industrije je bil namreč preslab, da bi mogel prevzeti višek delovne sile. V zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja sta nastala dva predloga za rešitev kmečkih dolgov. Avtorja sta bila Josip Vošnjak in Janez E. Krek. Oba predlagata omejitev drobljenja kmetij ob dedovanju. Poudarjata izobraževanje kmetov, uvajanje zadrug in omejitev obremenitve kmetije.

Prvo obdobje kmečkega zadolževanja se je končalo z razmahom zadružništva in s prvo svetovno vojno, ki je kmete delno rešila bremena. Po vstopu v jugoslovansko državo se je ves cikel kmečkega zadolževanja ponovil. V dvajsetih letih se je ob deflacijski politiki ministra Stojadinovića dinar krepil, naraščale so cene in kupna moč kmetov je naraščala. Vendar pa je sledila inflacija, težave pa je povzročil še prodor poceni hrane iz ZDA. Kmetje so v prvem obdobju najemali kredite, ki pa jih sedaj že niso bili sposobni odplačevati. Logična posledica je bila prezadolžitev in senca bankrota je visela nad mnogimi kmetijami.

Vso prvo polovico tridesetih let je jugoslovanska država iskala rešitev za razbremenitev kmetov. Pred dokončno rešitvijo je več kot štiri leta veljal moratorij na dolgove. Konec leta 1936 pa je bila sprejeta Uredba o likvidaciji kmečkih dolgov. Z njo so dokončno določili način odplačila kmečkih dolgov in rok tega odplačila, ki je potekel leta 1948. Za dokončno razrešitev problema kmečkih dolgov pa je bila zopet zaslužna vojna, ki je vrednost teh dolgov izničila in pa socialistična oblast, ki jih je odpisala.

Iz Lazarevićeve knjige izhaja, da je bila ključna težava slovenskega kmetijstva v obravnavanih sto letih razdrobljena posest, ki je bila največkrat zelo majhna, nizka produktivnost in prenaseljenost podeželja. Vsi ti problemi so bili značilni tako za avstrijsko kot tudi za starojugoslovansko dobo. Ne smemo pa pozabiti tudi na pogosto napačno investiranje kreditov, ki so jih mnogo kmetje uporabljali za sprotno preživljanje in ne za investiranje. Branje knjige o kmečkih dolgovih nas seveda napelje tudi k razmišljanju o položaju v sodobnem slovenskem

kmetijstvu, ki je vsaj v dveh segmentih enako kot v vseh zadnjih sto letih. Tudi sodobna slo-venska kmečka posest je razdrobljena t.j. premajhna in v veliki meri neprilagojena tržni proizvodnji.

Bojan Balkovec

Jožef Košič, Življenje Slovencev med Muro in Rabo. Izbor del. Budimpešta, 1992, 190 str.

Dokaj neopažena je šla mimo slovenske javnosti objava izbranih del velikega slovenskega narodopisca Jožefa Košiča. Košič (živel 1788-1867) je bil duhovnik, svojo službo je opravljal najprej v Beltincih, nato pa je bil do smrti župnik v Dolenjem in Gorenjem Seniku (Porabje).

Kot pravi prof. dr. Vilko Novak, ki je v knjigo prispeval spremno študijo o Košičevem življenju in delu: "Košič ni bil navaden duhovnik, ki bi se omejeval le na dušnopastirsko delo. Imel je naročene madžarske, nemške in slovenske časopise in časnike, vneto pa je prebiral najrazličnejše, predvsem zgodovinske knjige, tudi slovenske." Najbolj pa se je Košič zanimal za življenje in tudi preteklost svojih rojakov in "bil prvi Slovenec, ki je sestavno opisal ljudsko življenje in kulturo dela svojega naroda".

Dela tega zanimivega pisca so bila do zdaj težko dostopna, nekatera hranita le nacionalni knjižnici ali redki posamezniki. Ob spremni študiji, ki smo jo že omenili, je v knjigi izšlo še šest Košičevih del, od tega sta dve objavljeni v celoti. Košičeva dela so v originalu pisana z madžarskim črkopisom, izbor pa jih prinaša v gajici, ohranil je le ö, ü in gy, ki so značilni za prekmurski slovenski jezik.

Za prvi spis O Slovencih na Ogrskem je Košiču dal pobudo Ján Čaplovič z leta 1819 objavljenim razpisom nagrade za opis kake narodnostne skupine na Ogrskem v listu Chronik der österreichischen Literatur. Čaplovič je s Košičevim spisom kasneje precej manipuliral in ga leta 1829 celo objavil pod svojim imenom. V pričujoči knjigi je ta obsežen spis prvič preveden v slovenščino. Gre za vsestransko etnološko, zgodovinsko in geografsko študijo, v kateri Košič opisuje kulturo svojega naroda.

V izjemno bogatem spisu poda geografski opis pokrajine, v kateri žive Slovenci (pravi, da je najbolj primerno ime za prebivalce teh krajev Slovenci, kakor se tudi sami imenujejo), navede celo njihovo število (40.800) ter predstavi župnije, od katerih je 18 katoliških in 4 protestantske (luteranske).

V nadaljevanju opisuje bivanjske razmere ljudi, poda zunanji opis hiš in notranjo ureditev prostorov, posveti se zunanjosti ljudstva, njihovim zdravstvenim razmeram, prehrani, noši, jeziku in slovstvu, veroizpovedi, nravi, posebno poglavje namenja šolam in vzgoji otrok. Prav tako opiše v posebnem poglavju poljedelstvo, živinorejo, vinogradništvo in domače obrti. V poglavju o šegah namenja posebno pozornost tistim ob poroki, krstu, bolezni in smrti. Opiše tudi glasbo, ples, petje in druge zabave:"Sicer pa kakšnih posebnih zabav nimajo, saj zato imajo čas le ob nedeljah in praznikih. Pozimi hodijo od hiše do hiše, kjer se moški pogovarjajo o tlaki, ženske pa o moških, o njihovih dobrih in slabih dejanjih, včasih pa tudi o čem drugem. starejši se včasih popoldne odpravijo v gostilno, tisti v hribih v vinsko klet, kjer pijejo, da bi pozabili skrbi celega tedna, potem pa dobre volje odidejo domov."

Naslednje Košičevo delo, ki je prišlo v izbor, je Kratki Návuk Vogrskoga Jezika za Začetnike. Delo je izšlo leta 1833 v Gradcu in je prevod madžarske slovnice Imreja Szalayja. Z njim pa si je Košič prislužil oster očitek Stanka Vraza; ta mu je v napisanem sonetu očital potujčevalni namen.

Verjetno najzanimivejša Košičeva knjiga, ki je bila objavljena anonimno med leti 1845/48, je delo Zobrisani Sloven i Slovenka med Mürov i Rabov. Knjiga je verjetno izšla anonimno zaradi tega, ker je Košič njen večji del povzel v dobesedni ali skrajšani obliki po Slomškovi knjigi Blaže in Nežica v nedeljski šoli, dodal pa je nekaj svojih sestavkov, med katerimi sta posebej zanimiva tista dva, ki se nanašata na verske razmere (Doktor Luther Martin in Ne zamerte).

Zadnja natisnjena Košičeva knjiga so Zgodbe Vogerskoga Králestva, izšla je 1848 v Szombathelyju. Knjiga je pisana poučno, večino poglavij je naslovil po vladarjih (Gejza Vojvoda, Sveti Števan I. Krao, Sveti Ladislav Krao ...), posamezna poglavja je namenil tudi Hunom, Avarom, Ogrom. Za to svojo knjigo je Košič prevzemal cele stavke iz knjige Antona Krempla Dogodivšine Štajerske zemle.

V izbor je uvrščen še Košičev rokopis Starine Železnih ino Salaskih Slovenov. Tudi za ta rokopis je zajemal iz knjige Antona Krempla. Rokopis poljudno prikazuje preteklost Slovencev med Muro in Rabo. Ob Kremplu je uporabljal pri

pisanju še madžarske in nemške knjige in rokopisne vire. Košičevo delo je uporabil dr. Josip Gruden za svojo Zgodovino slovenskega naroda, obenem je rokopis tudi objavil v ČZN, XI, 1914.

Z izdajo Košičevih izbranih del smo Slovenci iz pozabe obudili duhovno dediščino, ki nam je lahko vsem v ponos in tudi v veselje.

Martin Šteiner

Darja Mihelič, Hazard, Koper/Capodistria, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko/ Sociata storica del Litorale, Knjižnica Annales 3, 1993, 250 strani.

Najrazličnejše igre že stoletja in tisočletja zabavajo ljudi. Zagotovo se je zelo zgodaj igri pridružila še nagrada za doseženo zmago. Posebna oblika igre so igre, kjer človek namesto svojih sposobnosti skuša svojo srečo. To so igre, kjer je zmaga oz. uspeh odvisen od naključja oz., bolje rečeno, od sreče.

Značilnost iger na srečo je, da zahtevajo materialni prispevek igralca. Igra je seveda mikavnejša ob večjih dobitkih. Pri vsem skupaj ima pomembno vlogo še tveganje, ki ga tu imenujemo hazard. Kratko zgodovino iger na srečo v naših krajih nam je v besedi in sliki pripravila dr. Darja Mihelič s knjigo Hazard, ki jo je v Knjižnici Annales izdalo Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

Trojezična izdaja (slovenska, italijanska in nemška) prikazuje razvoj iger na srečo od prvih obdobij prek antike do najnovejšega časa. Materialne dokaze o pripomočkih za igre imamo že za stare kulture na Bližnjem in Srednjem Vzhodu. Znane so najdbe kamnitih in koščenih ploščic in kock iz Sumerije, Indije in Egipta.

Seveda je različnih dokazov o igrah na srečo in njenih povezavah veliko tudi iz antike. V tem času so znane različne igre, o katerih govorijo različna literarna dela. Veliko pa je tudi predpisov o raznih igrah s kockami, uvaja se tudi loterija, ki je že podobna današnji. Tudi srednji vek je bil bogat z različnimi igrami na srečo. V Evropo pa je z Orienta prišlo kartanje.

Miheličeva nadaljuje s prikazom iger na srečo v slovenskem prostoru. Posebej je prikazan položaj v Primorju in notranjosti. Različni mestni statuti (Trst, Koper, Izola, Piran) govorijo tudi o hazardiranju. V večini primerov so statuti omejevali čas, prostor in načine iger na srečo. Ena pomembnejših določb je bila, da zadolžnice, izdane na račun v igri izgubljenega denarja, nimajo nobene veljave. Zanimiv je tudi piranski primer pravdanja zaradi neveljavne zadolžnice.

V notranjosti se je igranje na srečo razširilo po kavarnah. Pravice do prirejanja iger na srečo so imeli posamezniki. Različni policijski redi, ki so jih izdajali cesarji, so omejevali in prepovedovali nekatere igre, vendar je šla praksa pogosto svojo pot. Posebne določbe so veljale tudi za kartanje in tiskanje kart. Za tiskanje kart je bilo potrebno posebno dovoljenje in izdajatelji so morali karte ustrezno označiti.

Zanimiv je tudi razvoj loterije, ki se je iz starega Rima ohranila tudi v srednji vek. Številčna loterija izhaja iz Genove. Od druge polovice 17. stoletja so države loterije prevzemale v svoje roke. Cesar Jožef II. je leta 1787 odločil, da bo poslej loterija državna in ne več privatna. Izvajanje loterije je prevzela komorna direkcija na Dunaju in dobički od loterije so poslej pripadali državi. Tudi v Ljubljani se loterija omenja že leta 1772.

V prvi jugoslovanski državi je bilo poklicno igranje na srečo kaznivo. Profesionalno igranje so enačili z delomrzništvom in potepanjem. Loterije pa je bilo mogoče prirejati le z dovoljenjem države. Po drugi svetovni vojni je bilo mogoče prirejati loterije le v humanitarne namene.

Počasnejši je bil razvoj igralništva, kljub temu da je bil v Portorožu zametek igralnice že pred prvo svetovno vojno. Sredi šestdesetih let je bil spremenjen zakon o igrah na srečo in turističnim organizacijam je bilo dovoljeno prirejati nekatere igre v za to določenih prostorih. Igre so bile dovoljene le tujcem. V Sloveniji sta merilom za odprtje igralnic zadostila le Portorož in Bled. V sedemdesetih letih in kasneje je bilo v Sloveniji odprtih še nekaj igralnic, tako da jih je bilo v začetku leta 1993 deset. V njih lahko srečo skušajo tudi slovenski državljani.

Na koncu so predstavljene slovenske igralnice in njihova ponudba. Knjigo lahko uporabimo tudi kot pripomoček za uvajanje v skrivnost nekaterih iger na srečo. Vas zanima, kakšne možnosti vam ponuja carré, couleur ali kaj so tesserae?

Bojan Balkovec

Župnija Šentrupert. Zgodovinske osnove leta 1993, Šentrupert 1993, 130 str.

Šestoletnica začetka gradnje obrambnega stolpa (leta 1393) kot dela protiturškega tabora, ki je bil pozneje preoblikovan v cerkveni zvonik, je bila priložnost za izdajo zbornika o zgodovinskih temeljih pražupnije Šentrupert na Dolenjskem. Ta dokaj dobro proučena župnija, izzvala je namreč že marsikaterega raziskovalca, doslej pa je imela že pred osemdesetimi leti objavljeno, a še vedno zelo cenjeno monografsko delo Ivana Steklase Zgodovina župnije Šent Rupert na Dolenjskem (Ljubljana 1913) in zbornik Šentruperška župnija (Šentrupert 1989), je s tem delom dobila novo in zanimivo predstavitev svojih zgodovinskih temeljev. Dodatno spodbudo za pripravo takšnega dela so avtorji našli še v praznovanju petstoletnice novomeškega kolegiatnega kapitlja, ob proučevanju katerega se je pokazalo gradivo, ki je osvetljevalo zgodovino šentruperške župnije, nekoč podrejene temu kapitlju. Delo hkrati prinaša nova dognanja, do katerih so strokovnjaki raznih strok prišli v zadnjih dvajsetih letih obnavljanja župnijske in drugih cerkva na področju obsežne župnije Šentrupert. Posamezna vprašanja so bila obravnavana v okviru različnih načrtov in so že postala del poglobljenega poznavanja predvsem umetnostnozgodovinske preteklosti tega dela Mirnske doline. Zbornik, ki je izšel na koncu osemdesetih let, je z druge strani pokazal utrip življenja župnije, z vsemi številnimi in različnimi dejavnostmi, ki jih razvija pastoralna ekipa, ki deluje v župniji.

Zbornik je razdeljen v tri vsebinske sklope. V prvem trije prispevki dajejo raziskovalne osnove. M. Marin po izvirni poti zarisuje topografijo sekralnih prostorv v šentruperški župniji, s celovitim pregledom dosedanjih dognanj in z največjim poudarkom na župnijski cerkvi, vrhu slovenske gotske stavbne umetnosti. F. Baraga, najboljši poznavalec arhiva novomeškega kapitlja, na tridesetih straneh podaja pregled listin in drugega arhivskega gradiva, ki ga o župniji Šentrupert hrani ta kapitelj, ter dodaja še pregled ustreznih spisov v ljubljanskem Nadškofijskem arhivu. Dragocen je prispevek M. Dražumerič z umetnostnozgodovinsko bibliografijo cerkva šentruperške župnije, kjer so prikazana samostojna dela ter nato zapisi v periodičnih publikacijah. Drugi del obsega razpravo R. Peskarja Šentruperška župnijska cerkev v srednjem veku, ki kaže na zapleten stavbni razvoj in na umetnostnozgodovinski pomen župnijske cerkve. V tretjem delu so konzervatorski zapisi. Prispevek M. Slabeta govori o raziskavah talnih slojev cerkvenega stolpa župnijske cerkve, kjer so med drugim našli večje število grobov. M. Dražumerič obravnava konzervatorske vidike obnove šentruperške cerkve leta 1984 ter v posebnem prispevku še konservatorska poročila o obnovitvenih delih na podružnicah šentruperške župnije v zadnjih desetih letih. M. Kapus predstavlja restavriranje Wolfove oltarne slike sv. Ruperta, D. Gerič govori o uporabi nove metode dokumentiranja stanja objektov, o tako imenovanem fotogrametričnem posnetku cerkve sv. Ruperta v Šentrupertu; priložene načrte je izdelal Zavod za fotogrametrijo Geodetske fakultete v Zagrebu. D. Vuga kaže izsledke dosedanjih raziskav na hribu Jaršč pri Homu nad Šentrupertom z arheološkim najdiščem in ruševinami gradu. Vsi prispevki so opremljeni z bogatim ilustrativnim gradivom, predvsem načrti, fotografijami in skicami, kar zborniku poleg izvirne opreme daje dodatno privlačnost.

Zgodovinske in predvsem umetnostnozgodovinske korenine župnije Šentrupert so nam s pričujočim zbornikom še bližje. Knjiga, poleg mnogih opravljenih del, istočasno kaže na dobro sodelovanje med strokovnimi ustanovami in vodstom župnije. Verjetno ob takšnem razpoloženju ni pretirano pričakovati, da bomo v naslednjih letih dobili neke vrste nadaljevanje Steklasovega dela, ki bo predstavilo življenje župnije Šentrupert od leta 1913 dalje ter pri tem vključilo različne razsežnosti življenja cerkvene skupnosti in njenih sakralnih spomenikov.

Bogdan Kolar

Matjaž Ambrožič, Zvonarstvo na Slovenskem, Ljubljana (AES. 15) 1993, 217 str.

Ob 15. obletnici delovanja Inštituta za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti v Ljubljani, kar je sama po sebi bila priložnost za praznovanje in pregled opravljenega dela, je v zbirki Acta ecclesiastica Sloveniae, ki jo izdaja Inštitut, z isto številko izšla zanimiva razprava M. Ambrožiča Zvonarstvo na Slovenskem, uspešno diplomsko delo, ki ga je pripravil na Teološki fakulteti. Avtor sam je že od zgodnjih let 'okužen' z melodijo cerkvenih glasnikov, saj je v pri-

trkovalskih skupinah sodeloval že od malega, je kasneje pa se je kot študent teologije priključil Pritrkovalskemu krožku slovenskih bogoslovcev, kjer so poleg praktičnega uvajanja v tovrstno uporabo zvonov sistematično zbirali podatke o zvonovih v slovenskih cerkvah. K sodelovanju so pritegnili tudi zunanje sodelavce in z njihovo pomočjo začeli pripravljati popise zvonov. To je bilo obdobje razmaha pritrkovalstva in nastajanja številnih skupin, ki so na občasnih srečanjih in sistematično odkrivali skrivnosti pritrkovanja.

O zvonovih in zvonarstvu na Slovenskem ni veliko literature, čeprav je glas zvonov sestavni del utripa vsakega dne. Razen maloštevilnih člankov, ki so izšli v periodiki, med katerimi so bili kot avtorji najpogosteje I. Šašelj, V. Fabjančič in I. Mercina, se je avtor lahko oprl na knjigi Josipa Lavtižarja Zgodovina župnij in zvonovi v dekaniji Radolica (Ljubljana 1897) in Cerkve in Zvonovi v dekaniji Kranj (Ljubljana 1901). Obe deli sta izšli že pred prvo svetovno vojno, znano pa je (pregledu ukrepov za odvzemanje zvonov in dogodkom, ki so jih spremljali, je avtor namenil posebno poglavje), da so v času prve in druge svetovne vojne in ponekod še poslednji zvonovi doživeli toliko uničevalnih posegov, da sta omenjeni deli lahko služili le kot metodološka opora. Trdno pomoč so delu nudili sorazmerno natančni in številni arhivski dokumenti, ki so nastajali kot popisi ob rekvizicijah. Velik del informacij je moral avtor z metrom, beležko in glasbenimi vilicami zbrati na kraju samem. Pri tem je posebno pozornost posvetil tistemu delu zvonov, ki jih običajni poslušalci ne zaznamo, to je napisom na zvonovih, reliefnim upodobitvam svetnikov, ornamentiki ter imenom mojstrov, ki so zvonove ulili.

Razprava Zvonarstvo na Slovenskem se začenja s pregledom mesta zvonov v liturgiji in kratkim orisom zvonoslovja na Slovenskem. Osrednji del (str. 45-146) vsebuje pregled zvonarjev in zvonarskih delavnic na Slovenskem, pri čemer imajo največji delež ljubljanski zvonarji, saj jim, kakor ugotavlja avtor, "zaradi izjemnega števila pripada tudi ugledno mesto v širšem evropskem prostoru"; med temi pa izstopa zvonarska družina Samassa. Najstarejši, to je potujoči zvonarji, ki jih je uspelo identificirati, so zvonove na Slovenskem izdelovali že v 14. stoletju. V teku stoletij so pomembnejše zvonarske delavnice nastale še v Celju, Ptuju, Mariboru, Žužemberku, Slovenj Gradcu, Kopru, Kranju, Novem mestu in nazadnje v Žalcu, kjer zvonove ulivajo od leta 1967. Dodan je tudi kratek pregled zvonarjev v slovenskem zamejstvu. V času med obema vojnama so na Jesenicah izdelovali cenejše jeklene zvonove, ki so služili kot nadomestilo za iz višjih razlogov odvzete bronaste; livarni, ki je ostala brez dela, pa so nudili možnost zaposlovanja. Zadnji del razprave obsega pregled napisov in ikonografije. Napisi z nabožno, teološko in posvetno vsebino so bili izoblikovani v latinščini, slovenščini, nemščini, madžarščini, srbohrvaščini in vrsti drugih jezikov, neredko tudi v dveh jezikih. Med upodobljenimi liki so najpogostejši križani Kristus, Marija in posamezni cerkveni oz. stanovski zavetniki. Priloga vsebuje seznam zvonarjev. Besedilu so dodane številne, večinoma že objavljene ilustracije in fotografije.

Čeprav se avtor sam zaveda, da je z dosedanjim zbiranjem informacij uspel pregledati in sistematizirati le del kulturnega bogastva, ki ga na Slovenskem ohranjajo zvonovi in da bo z zbiranjem nujno nadaljevati, pomeni pričujoče delo izviren in dragocen prispevek k boljšemu poznanju slovenske kulturne zakladnice in zlasti še krajevne zgodovine. Z veseljem bomo zato pozdravili naslednje objave.

Bogdan Kolar

Dragotine kapiteljske cerkve v Novem mestu Razstava Dolenjskega muzeja od 23. 4. do 19. 9. 1993

Lanskega aprila je minilo petsto let od ustanovitve novomeškega kolegiatnega kapitlja. V prazničnem letu je bilo v mestu več prireditev in slovesnosti, Dolenjski muzej pa se je vključil v obeležitev obletnice s pripravo razstave umetnin, ki jih hrani novomeški kapitelj. Avtorja razstave sta bila kustosa Dolenjskega muzeja Jožef Matijevič in Majda Pungerčar.

Vsebinsko je razstava vključevala kapiteljsko cerkev in proštijo z opremo ter prenosljive predmete, ki so bili razstavljeni v muzejskem razstavišču. Tak princip je bil nujen zaradi vsebine obravnavanega, tehnično mogoč pa zaradi bližine muzejskega razstavišča ter kapiteljske cerkve in proštije.

Uvodni desetminutni videofilm je opozoril na važnejše umetnine, jih pokazal v njihovi funkciji, poudarek pa je bil dan spremembam, ki jih je v bogoslužje prinesel zadnji koncil. Risbe

izbranih bogoslužnih predmetov so dopolnjevale uvodni film.

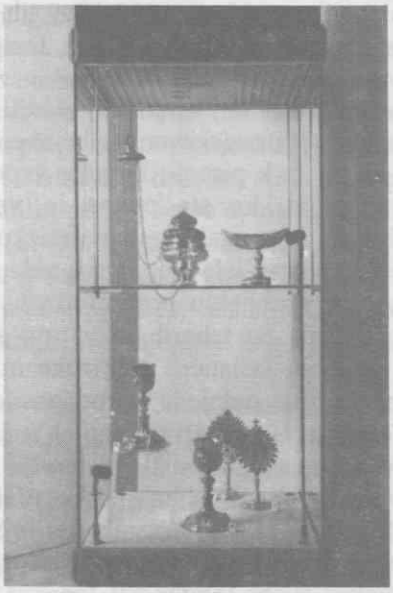

Jedro razstave in prispevkov v katalogu so predstavljali portreti kapiteljskih proštov, arhivski dokumenti, liturgična posoda in cerkveni tekstil. Prošti so bili na razstavi predstavljeni z umetnostnozgodovinskega gledišča, hkrati pa so bili s pomočjo izbranih arhivskih dokumentov tudi zgodovinsko ovrednoteni in so vodili časovno nit razstave, ki ji je v grobem sledilo tudi razstavljeno posodje. Paramenti so bili razstavljeni po barvnih skupinah v vitrinah s kotnimi ogledali.

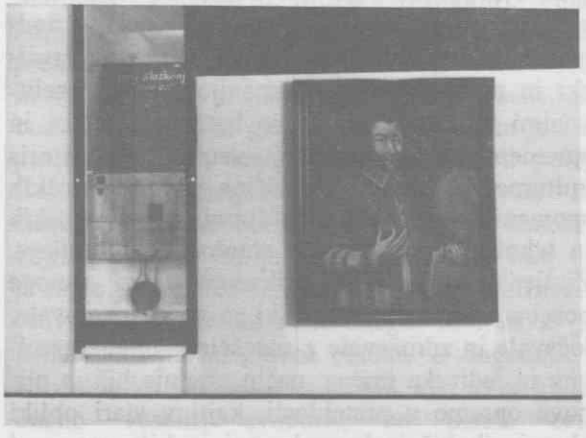

Oltarna slika s podobo Brnske Matere božje je bila razstavljena skupaj s škofovskimi znamenji, ki so jih smeli novomeški prošti nositi do drugega vatikanskega koncila.

Rekonstruirana veziljska delavnica Šolskih sester de Notre Dame iz Novega mesta in njihovi izdelki so razstavo v muzejskem razstavišču zaključevali.

V kapiteljski cerkvi in proštiji so kratka besedila opozarjala na spomenike, ki presegajo lokalno pomembnost (oltarna slika svetega Miklavža beneškega slikarja Tintoretta iz 16. stoletja, Metzingerjeve slike na stranskih oltarjih iz 18. stoletja, intarzirane korne klopi iz 18. stoletja).

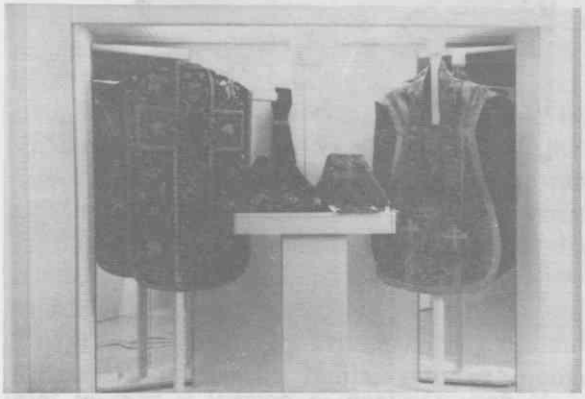

Štiri točkovno naravnane glasbene kulise so na svoj način dopolnjevale razstavo. Prva je opozarjala na prošta Slatkonja, ki je bil med drugim tudi priznan glasbenik svojega časa in celo kapelnik dvornega pevskega zbora. Čas francoske nadvlade je pomenil hud udarec novomeškemu kapitlju, saj je bil tedaj celo ukinjen, na kar je med drugim opozarjala tudi glasba.

Ignacij Hladnik je večino svojega življenja posvetil glasbi v Novem mestu, kar 42 let pa je bil tudi kapiteljski organist.

Orgelska glasba je dopolnjevala manjši ambient s sliko Ernske Matere božje. Izbor glasbe je pripravil mag. Franci Križnar.

Vabilo, plakat, zloženko, katalog in razstavo je oblikoval dipl. inž. arh. Marjan Loboda.

V katalogu so sledeče razprave. Uvodni besedi ravnatelja Dolenjskega muzeja Bojana Božiča sledi kratek zgodovinski oris novomeškega kolegiatnega kapitlja avtorja dr. Franceta M. Dolinarja. Umetnostnozgodovinska raziskava o galeriji kapiteljskih proštov s katalоškimi opisi je izpod peresa višjega kustosa Dolenjskega muzeja Jožefa Matijeviča. Restavrator specialist iz Zavoda za varstvo naravne in

kulturne dediščine Novo mesto je podal krajši opis projekta z vidika restavriranja. Sledi prispevek dr. Leva Menašeja o sliki Brnske Matere božje. Prispevek o liturgičnem posodju s katalоškimi opisi je delo muzejske svetovalke iz Pokrajinskega muzeja Maribor Marjetice Simoniti. Arhivske dokumente z regesti in kratko kronologijo je pripravil arhivar France Baraga, o cerkvenem tekstilu, o zlatarjih, srebrarjih in pasarjih v Novem mestu pa piše kustodinja Majda Pungerčar.

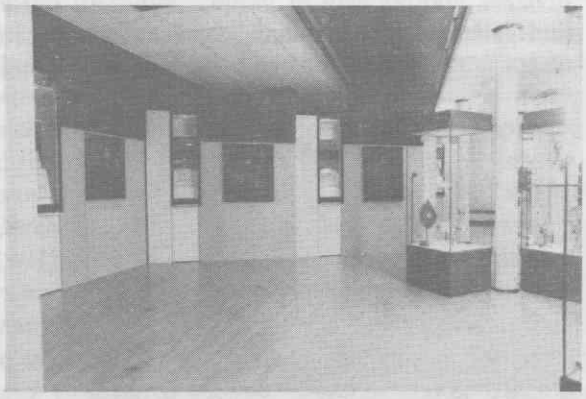

V času razstave je potekal v muzeju tečaj belega vezenja in prikaz izdelovanja mašnega plašča. Oboje so vodile Šolske sestre de Notre Dame. Razstava in prispevki v katalogu kažejo na vzpone in padce novomeškega kolegiatnega kapitlja, na vpetost te cerkvene ustanove v evropska zgodovinska dogajanja in tudi vpliv posameznika na delovanje take ustanove.

Pomen in imenitnost tovrstnih ustanov se kažeta posredno z inventarjem, ta pa je na Dolenjskem skorajda neraziskan. Veselilo bi nas, če sta razstava in katalog spodbudila lastnike k primernemu hranjenju in ohranjanju sledov preteklih stoletij, strokovnjake pa k raziskovanju.

Majda Pungerčar

Kronika Rihemberka - Branika. Branik 1994, 405 strani.

Skupina braniških zanesenjakov, ponosnih na bogato preteklost svojega kraja, je pred desetimi leti sklenila napisati kroniko, ki bo govorila o hudourni, tragični in z borbenim duhom prežeti preteklosti Rihemberka, kraja v Vipavski dolini ob robu Komenskega krasa, ki je moral leta 1951 spremeniti ime v Branik. Avtorji so sledili zgledom iz prejšnjega stoletja, ko se je prvič pojavila želja po zapisovanju preteklih rihemberških dogodkov. V letih 1887-1889 jih je namreč pričel zapisovati učitelj v Brjah Josip Balič. Pred dvajsetimi leti pa je kroniko zasnoval domačin Franc Kodrič, ki so mu sledili sedanji avtorji in ljubitelji raziskovanja rihemberške preteklosti, ki so jih k pisanju kronike vzpodbudili pretekli dogodki, ko sta ponos in vztrajnost braniških ljudi premagala mnoge preizkušnje, ki jih je prednje postavljala neizprosna tedanjost, od obrambe vere v obdobju protireformacije, pa v puntarskih časih, na taborih in v prvi svetovni vojni, v obdobju fašistične trde roke in odpora proti njej ter nenazadnje v narodnoosvobodilni borbi. Tedaj je Rihemberk doživljal sodne dneve, dneve nepopisnega nemškega terorja in izgona prebivalstva v nemško internacijo. Vaščani so to nesrečo izbrali za svoj praznik, ker je bila, kot piše Matjaž Kmecl v popotnici Kroniki, "največji preizkus svobodoljubnosti, ponosa in zvestobe domovini, ki so ga ob vseh velikanskih žrtvah prestali pokončno."

Knjiga je razdeljena na tri dele, ki govore o zemljepisnih značilnostih Braniškega območja, nam odprejo pogled na njegovo bogato preteklost ter v tretjem, najobširnejšem razdelku, razkrivajo letopis Rihemberka - Branika od leta 1914 do današnjih dni. Snovalci kronike so zanimivo in povedno čtivo pospremili z oznanili o pomembnih ljudeh, ki so se bodisi rodili v Rihemberku ali v njem delovali in zapustili neizbrisen pečat.

Bralca so avtorji najprej popeljali v braniški svet, v svet med Vipavsko dolino in doline Branice, v kraj ob robu Komenskega Krasa, v podnebne, vodne, talne značilnosti, v njegov živalski in rastlinski svet. Seznanijo nas s poselitvenimi značilnostmi, ki so botrovale izrabi in spremembam v izkoriščanju zemljišč. Sledi oris kulturne in naravne dediščine, od arheoloških spomenikov, umetnostnokulturnih, zgodovinskih in tehniških do številnih etnoloških pomnikov. Življenje kraja nam prikazuje skozi mnoge posebnosti in značilnosti, ki so ga zaznamovale, ločevale in združevale z soseščino; imena zaselkov in ledinska imena, način gradnje hiš in njihove opreme v preteklosti, kajti v stari obliki ohranjenih hiš je le malo, saj je bila vas med vojno požgana. Rihemberčani so bili v preteklosti predvsem kmetje, vinogradniki in sadjarji; mnogi mlini ob Branici so mleli moko za dolince

in Kraševce. Med obrtmi je bilo najbolj razvito mizarstvo. Vaški vsakdanjik so popestrili mnogi prazniki, ko je se je vas odela v praznična oblačila, pročelja hiš so bila okrašena in so se zasvetila v siju sveč. Cela vas je praznovala rojstvo novega vaščana, njegov krst, poroko; posebno veselo je bilo, ko so se zbrali mladi fantje in prepevali. Toda neustavljivemu toku napredka s slabimi in dobrimi stranmi se ni izognil tudi Branik, zatorej so se avtorji odločili zapisati besede, ki polagoma, a nezadržno izginjajo iz vaškega besednjaka. Sprehod skozi prvi del knjige zaključuje pogled v sedanjost, v gospodarski razvoj kraja in v njegove negospodarske dejavnosti.

Zgodovinsko podobo Rihemberka - Branika so pisci Kronike začeli sestavljati pri temeljih, posegli so v prazgodovinsko obdobje, ko je bila že izpričana poselitev tega območja, pa v rimsko dobo, ko naj bi nastala postojanka na mestu sedanjega rihemberškega gradu ter na katero se navezuje ljudsko izročilo o rimski cesti. Poizkušali so se tudi z vprašanjem naselitve Slovencev ter prešli v obdobje fevdalizma, ki je pomembno zaznamovalo podobo in življenje kraja. Najmogočnejša priča tega obdobja je Rihemberški grad, po legendi najprej v posesti templarjev. Od 13. stoletja so na njem in okoliški posesti gospodovali vazali goriških grofov grofje Rihemberški, ko pa je njihova rodbina izumrla, so na njem zavladali kar goriški gospodje. Ko so v letu 1500 izumrli Goriški, so njihove dedne posesti prešle v last avstrijskega nadvojvode in cesarja Maksimiljana I. Obsežno posest v dolini Branice je imel tudi benediktinski samostan iz Možaca (Moggio). Vojn, kuge in lakote braniških posesti ni rešil Gospod; pretresale so jo ujme, suše, kosila je "črna smrt" in dosegla jih je tudi turška roka. Naslednje burno obdobje, ki ga obravnava Kronika je čas protireformacije, kajti Rihembrek je bil poleg Gorice najmočnejše središče nove vere na Goriškem. Rihemberško so pretresale beneške vojne, dosegel jih je tolminski punt, vanj so posegle jožefinske reforme. Po propadu Ilirskih provinc in nastanku Ilirskega kraljestva je Rihemberk postal glavna občina. O dogodkih v Rihemberku v burnem letu 1848, kjer so se ljudje bučno veselili svobode, so pisale celo Bleiweisove Novice. Naslednje obravnavano obdobje, ki je vtisnilo pomenljiv pečat v rihemberško zavest in nacionalni ponos, je bila doba čitalnic; toda v sedemdestih letih prejšnjega stoletja je rihemberška čitalnica jela izgubljati moč in ni je mogel obuditi niti goriški slavček Simon Gregorčič, ki je leta 1873 prišel v Rihemberk za kaplana. Gospodarski razvoj v drugi polovici 19. stoletja ni obšel Rihemberka, v začetku stoletja pa je vaški življenjski tok spremenil prihod železnice. Bogato kulturno, prosvetno in društveno življenje, ki so ga snovali rihemberški vaščani, je zamrlo z izbruhom prve svetovne vojne.

S svetovnim viharjem 1914-1918 se začenja tretji razdelek knjige Letopis Rihemberka - Branika 1914-1994. Vojna je že v začetku posegla v vaški vsakdan, ko je na vojsko moralo oditi mnogo mož, toda naslednje vojno leto je temeljito spremenilo življenje, kajti bobnenje in ranjenci s soške fronte so vojno prinesli v vas. Leto 1916 je pomenilo začetek poti v izgnanstvo, ki se je ponovilo čez dobrih trideset let. Vaščani so morali tega leta v begunstvo v avstrijski Steinklamm, od koder so se vrnili v razdejane domove spomladi 1918. leta. Prevratni dogodki so v Rihemberk pripeljali Narodne straže, ki so razoroževale umikajočo se avstrijsko vojsko; toda geslo "*Mi smo sedaj Jugoslavija*" se ni uresničilo. Primorsko in z njo tudi Rihemberk je zasedla Italija, zato se mnogo rihemberških vojakov ni vrnilo domov, nekateri so se priključili kar vojski generala Rudolfa Meistra. Rihemberk je postal Rifembergo, po "pohodu na Rim" so pričeli javne službe zasedati Italijani, stopnjevalo se je fašistično nasilje. Začelo se je eno najtemnejših obdobij v življenju vasi. Fašistična oblast si je prizadevala uničiti sleherno obeležje, ki bi "izdajalo", da so tod živeli Slovenci, tako tudi spominsko ploščo Simona Gregorčiča. Toda Rihemberčani si niso dali miru in 5. septembra 1933 je "rihemberški" TIGR z eksplozijami počastil bazoviške žrtve. Nova vojna je nato ponovno posegla med rihemberške in primorske može; nekateri so se odhodu na vojno z Etiopijo izognili s prebegom.

Posebno pozornost so avtorji namenili odporu proti nacionalnemu zatiranju, katerega neposredna posledica je bilo izseljevanje; iz Rihemberka so se, tako kot iz drugih primorskih vasi, izseljevali v dve smeri, v Kraljevino Jugoslavijo in v Argentino, le redki pa so se po drugi svetovni vojni vrnili. Med nosilci odpora proti fašističnemu preganjanju posebno izstopajo duhovniki in Tigrovci, katerih iznajdljiva rihemberška sekcija je bila oster trn v peti italijanskim oblastnikom. Tretje "odpornike" so predstavljali člani komunistične stranke Julijske krajine.

In spet vojna, v katero se je ponovno odločila vplesti tudi Italija ter tako ponovno potegnila vanjo slovenske primorske može. Italijanske oblasti so obenem ocenile morebitno obnašanje slovenskega prebivalstva, ako bi prišlo do vojnega spopada na njihovi meji in začele uvajati posebne ukrepe zoper slovensko prebivalstvo. Leta 1941 so se uresničila njihova predvidevanja. Kapitulacija Jugoslavije je pomenila veliko razočaranje za Rihemberčane, toda kmalu se je mednje razširil glas o odporu proti sovražnikom; Osvobodilna fronta je pridobivala zaupnike in sodelavce med primorskimi Slovenci. O delovanju OF piše kronika podrobno in nas tako pripelje do novega prelomnega dogodka v življenju Primorske - kapitulacije Italije, ko se je Rihemberk, kot piše Kronika, "*za nekaj nepozabnih dni spremenil v partizansko taborišče.*" (str. 228) Toda 25. septembra leta 1943 se je na novooblikovani goriški fronti začela nemška ofenziva; Nemci so se prvič znesli nad Rihemberkom in v internacijo odvedli prvo skupino vaščanov. Zgodba o Rihemberku je, kot moremo spoznati, prepletena z mnogimi prisilnimi odhodi njegovega prebivalstva. Nadaljuje se z letom 1944, s 15. februarjem tega leta, ko je bila izvedena velika kazenska akcija zoper Komen in Rihemberk. Vaščane so Nemci in njihovi pomočniki strpali na kamione ter zažgali vas; le redki so se rešili. 527 Rihemberčanov so odpeljali v Nemčijo, partizanska vojska pa medtem "*na svoji zemlji ni počivala.*" V kroniki tako zasledimo pregled partizanskih enot in prekomorskih brigad, v katerih so se borili borci iz Rihemberka.

Kronika je, kot je bilo že napisano, posvečena črnim dnevom izgnanih domačinov. Prvo skupino pregnancev so namestili v taborišču Stablack v Vzhodni Prusiji, od koder so jih razmestili kot delavce po nemških tovarnah. Izgnance, ki so jih zajeli v kazenski akciji, so odpeljali na Bavarsko, kjer so bili kot njihovi predhodniki razdeljeni v delovne skupine, vsaka je doživljala velike vojne in življenjske preizkušnje, iz katerih je izšla pokončna, kajti vedno je izgane na umrle sotrpine opominjal napis na pokopališču v Neumarktu: "*Trpljenje in smrt umrlih naj gori kot opomin v naših srcih.*" Posebno poglavje v knjigi slovenskih izgnancev in internirancev so zapisali tisti, ki so "služili" v posebnih delavskih bataljonih, kamor so Slovence in Hrvate pošiljali Italijani že od leta 1940 dalje, in to na znani otok pregnancev, kjer so vladale težke življenjske razmere, na Sardinijo. Po padcu fašizma se je med interniranci porodilo upanje na odhod v domovino, kjer naj bi se pridružili osvobodilnemu boju; toda zavezniška vojska jih je sprva uporabila za obnovo pristanišč in letališč, kasneje pa jih je prepeljala na Korziko, kjer so z različnimi akcijami (zbiranje prostovoljnih prispevkov za Rdeči križ) pomagali domovini. Nikoli tudi ni usahnila kulturna dejavnost Primorcev; združevali so se v pevskem zboru, izdajali časopisa *Naša zvezda* in *Vojni poročevalec*. Interniranci so se domov vrnili konec novembra 1945, že pred njimi pa so na svoje domove prišli izgnanci, borci in emigranti. Toda burnih dni še ni bilo konec, čeravno je bila vojna končana. Po sporazumu med zavezniki in Jugoslavijo je bila mednje razdeljena tudi občina Rihemberk; njen večji del je pripadel zavezniški coni A, nekaj naselij pa jugoslovanski coni B; demarkacijska črta je imela vse lastnosti meje, ki ni le formalno ločevala domačinov.

Obnova domovine je na Primorskem pomenila prenovo in oživljanje celotnega življenjskega utripa, kajti fašistična zasedba je skušala zatreti dejavnost na vseh poljih človekovega delovanja; obnavljali so slovenske šole, kulturnoprosvetno dejavnost, gospodarstvo. Prenovljena je bila uprava, policija, zaživele so politične in družbene organizacije. Rihemberčani so se vključevali v boj za priključitev Primorske k Jugoslaviji, ki je trajal vse do udejanjenja te zahteve.

Kroniko zaključuje poglavje, ki zajema obdobje od priključitve Primorske k Jugoslaviji do današnjih dni. Pridani so tudi mnogovrstni seznami izseljenih Rihemberčanov, kajti izseljevanja, ki so jih sprožili mnogovrstni vzgibi, največkrat pa trda roka te ali one zasedbene oblasti, je temeljna izkušnja Rihemberčanov, povezana z mnogimi zgodbami, ki so jih krepile in potrjevale v njihovi odločnosti, da so se vedno znova vračali in ostali na svojih domovih.

Kronika, ki jo je izdal in založil Svet Krajevne skupnosti Branik, naj bo zgled in spodbuda za podobna dela, kajti vsak drobec, utrinek iz življenja "malega" človeka in njegovega kraja, bogati naše vedenje o burnem, raznobarvnem življenju Slovencev.

Petra Svoljšak

UDK 930.2 (497.12)

Aleš Gabrič, dr., Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 61000 Ljubljana, SLO

Zgodovina pisana v starem duhu

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 2, 1994, str. 1-5

Kot vse druge tiskane stvari je komunistična oblast leta 1945 pod svoj ideološki drobnogled vzela tudi zgodovinska dela in s tem tudi revijo za slovensko krajevno zgodovino, Kroniko. Po navodilih prosvetnega ministrstva o čiščenju ideološko neustrezne literature so izdajatelji Kronike sestavili spisek ideološko in politično neustreznih mest, ki bi jih morali izločiti, preden bi začeli revijo ponovno prodajati. Dogodki okoli revije Kronika nam pojasnjujejo kulturnopolitične poglede komunističnih ideologov, ki so tudi kulturne pridobitve ocenjevali skozi prizmo lastnih političnih potreb.

UDK 914.791.2 Ljubljana "1144/1944" : 394.4
394.4 : 914.791.2 Ljubljana "1144/1944"

Sonja Anžič, arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, 61000 Ljubljana, SLO

Kako so v Ljubljani leta 1944 praznovali obletnico prve omembe Ljubljane?

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 2, 1994, str. 6-10

Letos mineva 850 let od prve omembe imena Ljubljana v pisnih virih. V prispevku so opisana dogajanja, ki so se odvijala v Ljubljani v zvezi z jubilejem 800 letnice prve omembe, leta 1944. Opis poseže nazaj v leto 1939, ko so že stekle priprave na to obletnico, in to z načrtnim delom za izdajo monografije mesta Ljubljane. Sledi opis del v zvezi z monografijo ter aktivnosti, ki so se odvijale v letu 1944 v spomin na obletnico prve omembe.

UDK 711.43 (497.12 Ljubljana) "1144-1895"

Jože Suhadolnik, arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, 61000 Ljubljana, SLO

Stavbni razvoj v Ljubljani (1144-1895) in arhivsko gradivo Zgodovinskega arhiva Ljubljana

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 2, 1994, str. 11-25

Prispevek obravnava urbanistične in stavbne začetke srednjeveške Ljubljane, njen nadaljni urbanistični in stilni ravoj (tendence) ter gradbeno dejavnost skozi stoletja. Predstavlja značilne in reprezentativne ljubljanske objekte, ki jih ponazarjajo izbrani gradbeni načrti, urbanistični plani, karte, fotografije in razglednice, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana. Zgolj arhivsko gradivo pa nikakor ne omogoča celostnega pregleda ljubljanske arhitekture v omenjenem obdobju.

UDK 061.22 (497.12 Ljubljana) : 72
72 :061.22 (497.12 Ljubljana)

Primož Kuret, dr., muzikolog, Zarnikova 16, 61000 Ljubljana, SLO

Struktura in funkcija Filharmonične družbe v Ljubljani (Ob 200 - letnici Filharmonične družbe)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 2, 1994, str. 26-30

Ob koncu 18. stoletja je meščanstvo prevzelo vodilno vlogo tudi na glasbenem področju. Tako so v Ljubljani leta 1794 ustanovili Filharmonično družbo, ki je bila za razliko od leta 1701 ustanovljene aristokratske Filharmonične akademije, meščansko združenje ljubiteljev glasbe. Izšla je iz godalnega kvarteta, kmalu pa si je ustvarila orkester ter začela prirejati koncerte. Ohranjeni statuti družbe ter Instrukcija za orkester dajejo dober vpogled v strukturo tega meščanskega glasbenega društva. Družbin katalog izvajanih kompozicij v letih 1794-1804 pa izpričuje njeno programsko usmerjenost v klasicizem. V njem najdemo številna aktualna dela Haydna, Mozarta, Beethovna, Pleyla in drugih.

UDC 914.791.2 Ljubljana "1144/1944" : 394.4
394.4 : 914.791.2 Ljubljana "1144/1944"

Anžič Sonja, Archivist, Historical Archives of Ljubljana, 61000 Ljubljana, Mestni trg 27, SLO

How the Anniversary of the First Mention of the Town of Ljubljana was Celebrated in Ljubljana in 1944

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 2, 1994, p.p. 6-10

This year, 850 years have elapsed since the name Ljubljana was first mentioned in written sources. The article describes the activities staged in Ljubljana in 1944 to mark the 800th anniversary of the first mention of the town. The author takes us back to 1939, when preparatory activities for the celebration of the anniversary were already underway in the form of plans for the publication of a monograph of Ljubljana. This is followed by a description of the work done on the monograph and the activities that took place in 1944 to celebrate the anniversary of the first mention of the town.

UDC 930.2 (497.12)

Gabrič Aleš, Ph.D., Institute of Modern History, 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, SLO

History as Written in the Old Way

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 2, 1994, p.p. 1-5

In 1945, the Communist authorities assumed ideological supervision of historical publications, (as they did with all other publications), including the Kronika magazine for Slovenian local history. Following the instructions issued by the Ministry of Education on bringing ideologically unsuitable literature into line, the editors of Kronika compiled a list of the chapters of the magazine that were considered ideologically and politically unsuitable and which were to be taken out before the Kronika could be sold again. The events concerning the Kronika magazine illustrate the cultural and political views of the communist ideologists, who assessed cultural achievements from the perspective of their own political needs.

UDC 061.22 (497.12 Ljubljana) : 72
72 : 061.22 (497.12 Ljubljana)

Kuret Primož, Ph.D., Musicologist, 61000 Ljubljana, Zarnikova 16,SLO

The Structure and Function of The Philharmonic Association in Ljubljana (On the Occasion of the 200th Anniversary of the Philharmonic Association)

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 2, 1994, p.p. 26-30

At the end of the 18th century, the middle class assumed the leading role in all fields, including the field of music. This resulted in 1794 in the founding of a Philharmonic Association in Ljubljana, which was, contrary to the more aristocratic Philharmonic Academy founded in 1701, a middle class association of amateur musicians. The association grew out of a string quartet, but soon founded an orchestra and began organising concerts. The preserved statute and Instructions for the Orchestra give us insight into the structure of this middle class association. From the catalogue of the compositions performed in the years 1794-1804, we can see that the association was orientated towards Classicism, since its programme includes many popular pieces by Haydn, Mozart Beethoven, Pleyl, and other composers of the same period.

UDC 711.43 (497.12 Ljubljana)) "1144-1895"

Suhadolnik Jože, Archivist, Historical Archives of Ljubljana, 61000 Ljubljana, Mestni trg 27, SLO

Construction Development in Ljubljana (1144-1895) and Archive Materials from the Historical Archives of Ljubljana

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 2, 1994, p.p. 11-25

The article deals with the origins of planning and construction in medieval Ljubljana and the town's further development with regard to urbanisation and style (trends), and construction work over the centuries. The article presents typical and stately buildings in Ljubljana, as depicted in selected construction and urbanisation plans, maps, photographs and postcards stored in the Historical Archives of Ljubljana. By using only archive material, however, a complete survey of the architecture of Ljubljana during this period cannot be obtained.

UDK 325.252 (453.1 = 863) "14/17"

Lovorka Čoralić, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Krčka 1, 41000 Zagreb, Hrvaška

Prispevek k poznavanju prisotnosti in delovanja slovenskih priseljencev v Benetkah od 15. do 18. stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 2, 1994, str. 31-40

V prispevku avtorica na osnovi izvirnih dokumentov iz beneškega arhiva prikazuje prisotnost in življenje slovenskih priseljencev z območij pod habsburško oblastjo. Prispevek obravnava čas med 15. in 17. stoletjem. Avtorica prikazuje intenzivnost njihovega priseljevanja, poreklo (glede na mesta, iz katerih prihajajo), poklice, kraje, kjer so stanovali, in njihov vsakdanjik v krogu družine, sorodnikov, prijateljev in znancev. Avtorica opozarja tudi na njihovo versko življenje in na odnose do beneških cerkvenih ustanov, posebej pa se ukvarja z njihovo vključenostjo v bratovščino slovanskih priseljencev sv. Jurija in Trifuna. Na koncu prispevka avtorica prilaga seznam vseh slovenskih priseljencev, ki jih omenjajo arhivski dokumenti.

UDK 338.43 (497.12) "1848/1945"
631.16 (497.12) "1848/1945"

Žarko Lazarević, dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 61000 Ljubljana, SLO

Kmečki dolgovi ob severni meji 1918-1945 (od Rateč do Hodoša)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 2, 1994, str. 41-48

V razpravi pisec obravnava kmečke dolgove v okrajih ob severni slovenski meji, čeprav ti ne zajemajo le obmejnega pasu. Tako odločitev je narekovala struktura ohranjenega gradiva. Kmetje s tega področja so po stopnjah zadolženosti presegali slovensko povprečje. Zlasti so bile razmere kritične v ravninskih okrajih. Razlog temu je bil v prevladi malih kmetov med dolžniki. Obenem so ti okraji imeli daleč najvišji delež kmečkega življa in najbolj gosto poselitev v slovenskih razmerah. Tako je v ravninskih okrajih ekonomski propad grozil veliko večjemu številu kmetov in prebivalstva kakor v goratih okrajih.

UDK 625.7 (497.12) "18"
656.1 (497.12) "18"

Eva Holz, dr. višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 4, 61000 Ljubljana, SLO

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 2, 1994, str. 49-53

Ceste - element gospodarskega razvoja v prvi polovici 19. stoletja?

Članek najprej spregovori o pomenu cest za gospodarski razvoj nekega področja. Obravnava tudi probleme, ki so se pojavljali ob in na cestah, od gradnje, preko vzdrževanja do nevarnosti, ki so prežale na cestah na potnike in prevoznike v prvi polovici 19. stol. Nekoliko podrobneje se ustavi ob problemih v slovenjegraški kotlini.

UDK 373.3 (497.12 Celje) "1796/1916"
371.212 (497.12 Celje) "1796/1916"

Ivanka Zajc-Cizelj, mag., arhivistka, Zgodovinski arhiv Celje, Trg celjskih knezov 10, 63000 Celje, SLO

Šoloobiskujoči otroci na celjskih osnovnih in nedeljskih šolah (1796-1916)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 2, 1994, str. 54-60

V času med 1796 in 1916 je šolski obisk na celjskih osnovnih in nedeljskih šolah iz leta v leto naraščal. To je bila posledica razvoja šolske zakonodaje in šolstva kot celote, a tudi rasti števila prebivalstva. Zanimivo pa je, da so bile vse do sprejetja šolskega zakona 1869. leta deklice slabše udeležene pri osnovnem izobraževanju, ter da so na rednih šolah prevladovali dečki, na nedeljski začetni šoli pa deklice. Starostna struktura šoloobiskujočih otrok je zlasti zanimiva do leta 1869. Primerjava med šoloobiskujočimi na rednih šolah in nedeljsko začetno šolo kaže, da so bile na rednih šolah deklice mlajše od dečkov (obiskovale so v glavnem samo prva dva razreda glavne šole), na nedeljskih šoli pa nekoliko starejše.

UDC 338.43 (497.12) "1848/1945"
631.16 (497.12) "1848/1945"

Lazarević Žarko, Ph.D., Scientific Collaborator, Institute of Modern History, 61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, SLO

The Debts of Farmers on the Northern Border 1918-1945 (From Rateče to Hodoš)

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 2, 1994, p.p. 41-48

In his paper, the author deals with the debts of the farmers in the districts along the northern border of Slovenia, although indebtedness amongst the farmers was not typical of this area alone. The decision to cover only these districts was dictated by the structure of the preserved sources. The extent of the debts of the farmers in these regions exceeded the Slovenian average. The situation was highly critical in the lowland districts, as the small farmers formed the bulk of the debtors in these parts. At the same time, these districts had by far the highest percentage of the nation's farming population and were the most densely populated regions in Slovenia. The economic crisis therefore threatened the existence of a far greater portion of the farmers and population in these districts than in the mountainous districts.

UDC 325.252 (453.1 = 863) "14/17"

Čoralić Lovorka, Institute for Croatian History at the Faculty of Arts in Zagreb, 41000 Zagreb, Krčka 1, CRO

Contribution Towards Our Knowledge of the Presence and Activities of Slovenian Immigrants in Venice from the 15th to the 18th Century

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 2, 1994, p.p. 31-40

Based on original documents from the Archives of Venice, the author depicts the presence and life of the Slovenian immigrants in Venice from the areas under Habsburg rule from the 15th to the 17th century. The author describes the waves of Slovenian immigration, the immigrants' places of origin (classified according to the towns they came from), their occupations, the places where they lived, their everyday lives within the family circle and the relations between relatives, friends and colleagues. The article also deals with their religious life and the relations between the Slovene community and the Venetian secular institutions. The author devotes particular attention to membership amongst the immigrants in the St. George and St. Trifun Brotherhood of Slavonic Immigrants. The author also includes a list of all the Slovenian immigrants mentioned in the archive documents at the end of the article.

UDC 373.3 (497.12 Celje) "1796/1916)"
371.212 (497.12 Celje) "1796/1916"

Zajc Cizelj Ivanka, M.A., Archivist, Historical Archives of Celje, 63000 Celje, Trg celjskih knezov 10, SLO

The Children Attending the Primary and Sunday Schools in Celje (1796-1916)

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 2, 1994, p.p. 54-60

As a result of the improvements made in the educational legislation and the educational system as a whole, as well as the growth of the population, the number of children who attended primary and Sunday schools in Celje grew constantly in the period from 1796 to 1916. It is interesting to note that the number of girls attending primary schools was fairly small until the 1869 School Act was adopted, and that boys formed the bulk of the pupils in the regular primary schools, while girls made up the majority in the first few grades of Sunday school. A comparison between the children who attended school and those who went to Sunday school shows that the girls (who mostly attended only the first two grades) were younger than the boys, while amongst the children who went to Sunday school, the girls were slightly older.

UDC 625.7 (497.12) "18"
656.1 (497.12) "18"

Holz Eva, Ph.D., Senior Scientific Collaborator, Milko Kos Historical Institute, Scientific and Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, 61000 Ljubljana, Novi trg 4, SLO

Roads - an Element of Economic Development in the First Half of the 19th Century

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 2, 1994, p.p. 49-53

At the beginning of the article, the author stresses the significance of roads for the economic development of an area. Further on, the article deals with the problems that occurred by roadsides and on roads in connection with construction activities and maintenance, as well as the dangers to which the travellers and hauliers were exposed in the first half of the 19th century. The author gives a slightly more detailed description of the problems encountered in the Slovenj Gradec valley.

UDK 914.971.2 Martjanci : 262.2
262.2 (497.12 Martjanci)

Jože Smej, dr. theol., pomožni mariborski škof, Slomškov trg 19, 62000 Maribor, SLO

Martjanska župnija v perspektivi 600 let

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 2, 1994, str. 61-71

Ob 600-letnici martjanske župnije (sept. 1992) objavlja avor razpravo, ki jo razdeli v štiri dele: Začetki martjanske župnije; župnija pod upravo protestantov; župnija pod turško oblastjo in župnija vrnjena katoličanom. Poudarek je na dokumentih, ki jih je ohranila martjanska župnija: Martjanska pesmarica I, Martjanska pogodba in pismi turških oblastnikov.

UDK 325.2 (497.12-18) "18/19" : 316.73
316.73 : 325.2 (497.12-18) "18/19"

Martin Šteiner, kustos, Pokrajinski muzej Ptuj, Muzejski trg 1, 65250 Ptuj, SLO

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 42, št. 2, 1994, str. 72-76

Akulturacija prekmurskih sezoncev

Od srede 19. stoletja pa vse do konca druge svetovne vojne si je bil znaten del Prekmurcev prisiljen poiskati dodatnega zaslužka s sezonskim delom v tujini. Po drugi svetovni vojni se je sezonski tok prekmurskih delavcev za skoraj dvajset let prekinil, v šestdesetih letih pa se je znova obnovil in okrepil. (Sezonsko delo Prekmurcev v Avstriji, Švici in Nemčiji je še danes močno razširjeno). Med sezonskim delom v tujini so se Prekmurci seznanili z novimi, modernejšimi kulturnimi sestavinami, ki so jih poskušali uveljaviti tudi v domačem okolju. Spremembe v prehrani, bivanjski kulturi in oblačilnem videzu ter relativno hitro sprejemanje tehnoloških novosti, so tako tudi posledica sezonskega dela Prekmurcev v tujini.

UDC 325.2 (497.12-18) "18/19" : 316.73
316.73 : 325.2 (497.12-18) "18/19"

Šteiner Martin, Curator, Regional Museum of Ptuj, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1, SLO

Acculturation of the Prekmurje Seasonal Workers

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 2, 1994, p.p 72-76

From the middle of the 19th century till the end of World War II, many inhabitants of the Prekmurje region were forced to seek additional sources of income in the form of seasonal work abroad. The stream of Prekmurje seasonal workers stopped for almost twenty years after the Second World War, but picked up again and grew even stronger in the sixties. (Seasonal work done by workers from Prekmurje in Austria, Switzerland and Germany is widespread also today.) Through their work abroad, the Prekmurje workers came into contact with new and more modern cultural achievements, which they made efforts to introduce into their domestic environment. Changes in eating habits, the style of living, and clothing, as well as the relatively quick acceptance of technological innovations, can therefore also be seen as a result of the seasonal work done abroad by inhabitants of the Prekmurje region.

UDC 914.971.2 Martjanci : 262.2
262.2 (497.12 Martjanci)

Smej Jože, Ph. D. of Theology, Bishop Coadjutor of Maribor, 62000 Maribor, Slomškov trg 19, SLO

The Parish Martjanci and Its 600 years of History

Kronika, Magazine for Slovene Local History, 42, No. 2, 1994, p.p. 61-71

This article was published by the author to mark the 600th anniversary of the parish of Martjanci (Sept 1992). It is divided into the following four sections: The Origins of the Parish of Martjanci, The Parish Under Protestant Administration, The Parish Under Turkish Rule, and The Parish Restored to the Catholics. The author places particular emphasis on the documents preserved in the parish of Martjanci: The Martjanci Hymnal I., the Martjanci Contract and two letters written by Turkish administrators.

Aleš Gabrič
Sonja Anžič
Jože Suhadolnik
Primož Kuret
Lovorka Čoralić
Žarko Lazarević
Eva Holz
Ivanka Zajc Cizelj
Jože Smej
Martin Šteiner